

**DELHI UNIVERSITY
LIBRARY**

DELPHI UNIVERSITY LIBRARY SYSTEM

To 015:9x8:1x 0-2065

No 82364

Date of release of loan

Book should be returned at or before the date due stamped below.
A due charge of 10 cent will be charged for each day the book is
overdue.

Poona Oriental Series No. 49

श्रीममटाचार्यविरचितः
॥ काव्यप्रकाशः ॥
दर्शमोहासः
(प्रदीप, उद्योत, प्रभा, संकेत, चंद्रिकादिटीकोल्हृत—
टिप्पण्यादिभिः सनाथीकृतः सुसंस्कृतश्च)

THE
K A V Y A P R A K A S A
OF
M A M M A T A

Ullasa X

(The Late Prof. Chandorkar's edition thoroughly revised
and critically edited with additional extracts from
Sanskrit Commentaries—*Pradipa*, *Udyota*, *Prabhā*,
Sanketa, *Chandrikā* etc.,—explanatory notes and
Translation into English)

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph. D.
SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT,
S. D. COLLEGE, CAWNPORE

POONA
ORIENTAL BOOK AGENCY
1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

	R. & A.
1. Padmapurāna and Kālidāsa.	... 2--0
2. Jayamāngalā.	... 2—0
3. Saduktikarṇāmīta.	... 10—0
4. Sāṅkhyakārikā—Gauḍapādabhāṣya.	... 2—0
5. Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudī.	... 3—0
6. Bhāminivilāsa	... 2—0
7. Kāvyaprakāśa, X	... 3—0

{ For Abbreviation, see page 212 }

*Printed by : S. R. Sardesai, B.A., M.L.B., at the Samarth Vidyalaya's
 'Samarth Bharat Press', 947 Sadashiv Peth, Poona 2.
 Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency,*

P R E F A C E

The excellent edition of the tenth Chapter of Kāvya-prakāśa prepared by the late Prof. D. T. Chandorkar, Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona, has long been out of print. The work of revising and re-editing it fell upon my shoulders and I owe an explanation for introducing the changes. The former edition contained the texts of only two commentaries, *viz.*, Pradipa and Udyota. When the old edition was first published these two commentaries were still in Ms. form. Hence it was necessary to print them. But now, as most of the important commentaries are published, I thought it fit to introduce a change. I have followed the line adopted by the late P. Vamanacharya Jhalkikar and made a selection from various commentaries, adding my explanations where necessary. One thing which I considered of great importance is that the sense of the verses cited as illustrations should be clear to the student before he can understand and appreciate the figures in them. Hence, except for very easy verses, every verse has been explained in the Tīkā. I differ from Jhalkikar's method in that I have ascribed every quotation to its source and put it in inverted commas. All what is not in inverted commas is mine. Again, I have tried to be brief and to the point. In the Notes also some important matter has been added. In the Appendix containing the list of Alāṅkāras recognised by other rhetoricians but ignored by Maṇimāta, complete verses and not pratikas have been quoted.

The arrangement of headings, corner-citations, etc., is an idea of Dr. N. G Sardesai. He has rendered me great help in other ways also and I take this opportunity of expressing my sincere thanks to him.

I would be failing in my duty if I do not thank Professor R. D. Ranade, Head of the Department of Philosophy, Allahabad University, who very kindly lent to me his own copy of Chandorkar's edition where he has some marginal notes written while he was studying the book. These notes have been very useful to me at places.

Ahmedabad
October 1st, 1935 }

. Har Dutt Sharma:

An Extract from Prof. Chandorkar's
PREFACE TO THE FIRST EDITION

The Appendix, however, contains a list alphabetically arranged, of all such *Alankāras* as have been admitted by other well-known rhetoricians but are not recognised by Mammata. For a full knowledge of these *Alankāras*, their definitions with examples as given by their respective authors have been supplied. Explanatory notes in Sanskrit on such definitions and examples as require elucidation, kindly prepared for me by Mr. Vāsudev Shāstri, have been added. Lastly follows a brief criticism on each *Alankāra* showing why that *Alankāra* can be included under some one of Mammata's *Alankāras* or must be rejected as no *Alankāra* at all. Nearly the whole of this work of criticism has been done by Nāgojībhāṭṭa. In a few places, however, where he is silent, especially in the case of the *Alankāras* mentioned by the older rhetoricians, I have ventured to offer my own individual views. How far those views are right, I leave to the experts in this Science to determine.

In the Introduction, I have made an attempt to classify many of the *Alankāras* treated in this *Ullāsa* on the basis of a psychological principle. I am conscious of the imperfect nature of my classification. My object in attempting it, however, is simply to point out the way, and my hope is that others will follow and make the classification thorough and exhaustive.

D. T. C.

INTRODUCTION

Alankāras have been defined¹ by Mammaṭa in the eighth *Ullāsa*, as 'those which by beautifying a word and its sense generally serve to heighten a flavour, just as a necklace etc. by adorning the various limbs of the body serve to show a person to advantage.' In this book, he says² that the *Alankāra* is 'strikingness' itself. Again he says³ here that an extraordinary mode of statement constitutes the very life of an *Alankāra*. From all this, it will appear that an *Alankāra* corresponds to an English Figure of Speech which has been defined as 'A deviation from the plain and ordinary mode of speaking with a view to greater effect.'

Alankāras have been divided by Mammaṭa into three classes.—*Alankāras* of word, *Alankāras* of senses and *Alankāras* of both. अरुपास्, यथक् etc. are *Alankāras* of word, उपमा, रूपक् etc. are *Alankāras* of sense, and उत्तरकवदाभास् etc. are *Alankāras* of both.

The English Figures of Speech have been classified on the basis of the three operations of the Intellect or Understanding that they have reference to. 'Now our intellectual powers,' says Bain, 'are reducible to three simple modes of working. The first is spoken of under the names, Discrimination, or Feeling of Difference, Contrast, Relativity. It means that the mind is affected by change, as in passing from rest to motion, from cold to heat, from light to dark;

1. उपकुबंन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिष्वदलंकारास्तेऽसुपासोपमादयः ॥ K. P.

2. वैचित्र्यं चालंकारः । *Vide text* p. 6.

3. सर्वत्र गव्यविधनिषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावर्तिष्ठते । *Vide text*

and that the greater and the more sudden the change, the stronger is the effect. The figure, denominated Antithesis or Contrast, derives its force from this fact. The second power is called Similarity of the Feeling of Agreement. This signifies that when like objects come under our notice, we are impressed by the circumstance, as when we see the resemblance of a child to its parent. The Figures named Simile, Metaphor, Allegory, are modes of increasing the force of style in this way. The third power of the intellect is Retentiveness or Acquisition. The ability to retain successive impressions without confusion, and to bring them up afterwards, distinguishes mind; it is a power familiarly known by the name Memory. Now the chief way that retentiveness or memory works is this:—Impressions occurring together, become associated together, as sunrise with day-light; and when we are made to think of one, we are reminded of the accompaniments. We cannot think of the sun's rising, without remembering day-light and the other circumstances that go along with it. Hence, the mental association of things contiguously placed, is a prominent fact of mind, and one of its many consequences is that we often name a thing by some one of its adjuncts; as 'the throne' for the sovereign, 'gold' for wealth. Such is the nature of the Metonymy.'

Many of the *Alankāras* treated in this Ullāsa may also be classified under these three intellectual operations as follows:—

A. Figures founded on Similarity

उपमा	उत्पेक्षा	निदर्शना
अनन्वय	रूपक	व्यतिरेक
उपमेयोपमा	अतिशयोक्ति I & III	सहोक्ति
प्रतीप	तुस्ययोगिता	समासोक्ति
आन्तिमान्	दर्पणक I.	सामान्य

INTRODUCTION

संसदेह	प्रतिवस्तुपमा	मालित
अपहृति	दृष्टात	अपस्तुतप्रशंसा V गम

B. Figures founded on Contrast

विरोध	अन्योन्य	आतिशयोर्त्तमा II & IV
विभावना	विशेष	विनोक्ति
विशेषोक्ति	व्याघात	परिसंख्या
असंगति	अधिक	उत्तर II.
विषम	अतद्गुण	

C. Figures founded on Contiguity.

सूक्ष्म, स्मरण, उत्तर I, अप्रतुतप्रशंसा I. II. III. & IV.

Miscellaneous.

कारणमाला, एकावली, माशादीपक, यार. These according to P. are शृङ्खलान्यायमूल *Alankāras*.

काव्यलिंग, अथोन्तरन्यास, अनुमान. These according to P. are तर्कन्यायमूल *Alankāras*,

गथासंख्य	व्याजस्तुति	भाविक
पर्याय	पर्यायोक्त	प्रत्यनीक
परिवृत्ति	समुच्चय	उदात्त
दीपक II	समाधि	तद्गुण
परिकर	स्वभावोक्ति	संसृष्टि
आङ्केप	श्लेष	संकर

विषयानुक्रमणी

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अतदगुणः	१११	उदात्तम् ...	७४
अतिशयोक्ति: ..	८१	उदात्तम् अन्यविधम्	७४
अतिशयोक्ति: सर्वालङ्कारवीजम् १०१		उपमा ...	१
अधिकम् ...	९८	उपमा आर्थी ...	२
अनन्वयः ...	१६	उपमादोषाः, तेषामुक्तेष्वन्तर्भा- वश्च ...	१२४
अनुग्रासूदोषाः, तेषामुक्तेष्वन्त- र्भावश्च ...	१२३	उपमादोषौ अपरौ, तयोहके- ंन्तर्भावश्च ...	१२५
अनुमानम् ...	८२	उपमानस्याधिकये न व्यतिरेक.	४९
अन्योन्यम् ...	८९	उपमायां कालादिभेददोषः	१२७
अपहुतिः ...	२८	उपमायां कालादिभेददोषस्य चक्रिदोषता	१२७
अप्रस्तुतप्रशंसाया दोषः, तरयो- क्तेऽन्तर्भावश्च	१३२	उपमायां लिङ्गवचनभेददोषः	१२६
अर्थान्तरन्यासः: ...	५८	उपमायां लिङ्गवचनभेदस्य	
अर्थान्तरन्यासदोषः: ...	१३०	अदोषपता ...	१२६
अलंकारदोषाणामुक्तेष्वन्तर्भावः	१२३	उपमायाः पंचविंशतिविधत्वम्	१४
अस्यगतिः ...	९३	उपमाविचारः ...	६
असंगतविरोधाद्वेदः	९३	उपमा श्रौती ...	२
आक्षेपः ...	५४	उपमेषोपमा ...	१७
उत्तरम् ...	९०	एकदेवविचरि रूपकम्	२२
उत्तरात्काव्यलिंगानुमान- शक्तपरिसंख्यानां भेदः	९१	एकाश्वरी ...	१०१
उत्त्वेक्षा ...	१८	एकाश्वरानुप्रवेशः संकरः	१२१
उत्त्वेक्षादोषः, तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च १३०		कारणमाला ...	५५
		काच्छलिंगम् ...	७१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
नदगुणः	११०	सालोपमा	१५
तुल्ययोगिता [२३८]	४७	मीलितम्	१००
वीपकम्	४५	यथासंख्यम्	५७
इष्टार्णतः	४४	यसकदोपः, तस्योक्तेऽन्तर्भवश्च	१२४
दोपगुणालकाराणां शब्दार्थो-		रशनारूपकम्	२८
भयगतस्वे नियामकम्	१२१	रशनोपमा	१५
निदर्शना	३१	रूपकम्	२१
निदर्शना अन्यविधा	३३	लुप्तोपमा	२
निरंगारूपकम्	२३	लुप्तोपमा (इवादिलोपे)	५
परंपरितरूपकम्	२५	लुप्तोपमा (उपमानलोपे)	५
परिकरः	८३	लुप्तोपमा (उपमेवादिलोपे)	१३
परिवृत्तिः	६८	लुप्तोपमा (धर्मलोपे)	७
परिसंख्या	८६	लुप्तोपमा (धर्मेवादिलोपे)	११
पर्यायः	७९	लुप्तोपमा (धर्मोपमानलोपे)	१४
पर्यायः अन्यविधः	८१	लुप्तोपमा (धर्मोपमानेवादिलोपे)	१२
पर्यायोक्तम्	७३	विनोक्तिः	६८
पूर्णोपमा	२	विभावना [२३८]	५५
प्रतिवस्तूपमा	४३	विरोधः [२३८]	६०
प्रतीपम्	१०४	विशेषः	१०७
प्रत्यनीकम्	९९	विशेषोक्तिः [२३८]	५६
भाविकम्	७०	विषमः	५६
आतिमान्	१०३	व्यतिरेकः [२३८]	४८
मालादोपकम्	४६	व्याधातः	११२
मालानिदर्शना	३२	व्याजस्तुतिः	६५
मालाप्रतिवस्तूपमा	४४	व्याजोक्तिः	८४
मालारूपकम्	२४	श्लिष्टोपमाया दुष्टसमासोक्तर्भवदः	१२१
मालाव्यतिरेकः	५२	श्लेषः	२१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
संस्थिः)	११३	समुच्चयः अन्यविधः	७७
संकरः (अंगांगभावः)	११४	संसंदेहः	१९
संदेहसंकरः	११७	सहोक्तिः	६६
समम्	१५	सांगरूपकम्	२३
समस्तवस्तुविषयरूपकम्	२१	सामान्यम्	१०६
समाधिः	१४	सारः	१३
समासोक्तिः	३०	सूक्ष्मम्	१२
समासोक्तिदोषः, तत्योक्तेऽन्त-		स्वरणम्	१०२
भावश्च	१३०	स्वभावोक्तिः	६५
समुच्चयः	७५	हेतुकाव्यलिगयोरैव्यम्	६८

उदाहरणानुक्रमणी

अकुण्ठोकंठया	...	१२३	अथं मातंडः कि	...	१९
अखंडमंडल	...	५२	अयमेकपदे तथा वियोगः	...	७७
अणं लडहत्तणं	...	४१	अयं वारामेको	...	६४
अतिथि नाम	...	१२७	अरातिविक्रमालोक	...	१३
अत्यायतैर्विनय	...	५	अरुचिनिशया विना	...	६८
अनणुरुणन्मणि	...	१२३	अलौकिकमहा	...	२७
अनयेनेव राज्यश्रीः	...	१५	अवासः प्रागलभ्य	...	२८
अनवरतकनकवितरण	...	१५	अवितथमनोरथ	...	५
अपांगतरले दशौ	...	१००	अविरलकमलविलासः	...	८८
अवधेरंभःस्थगित	...	३८	असिमात्रसहायस्य	...	५०
अभिनवनलिनी	...	६०	असिमात्रसहायोऽपि	...	५०
असुमिल्लावण्यासृत	...	२९	असितभुजगभीपणा	...	१०
अथं पद्मासनासीनः	...	१२५	अस्याः सर्वविधौ	...	२०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अहमेव गुरुः ...	१०५	कर्तृर इव दग्धोऽपि	५६
अहो विशालं भूपालं	९८	कलेशे परममहत्वं	४२
अहो हि मे बह्वपराङ्गं	५९	कल्याणं च तवाहितेष्व	७७
आकृष्टकरवालोऽसौ	७	कस्यं भोः कथयामि	३९
आते सीमन्तरने ...	११४	का विसमा देवगर्हं	२१
आदाय वारि परितः	३८	किं भूपणं सुष्टुप्तमत्र	८६
आनन्दमन्दमिमं ...	९७	किसासेव्यं चुंसां ...	८६
आलानं जयकुंजरस्य	२६	किवणाणं धर्णं ...	४५
आसीदंजनमत्रेति ...	७०	किसलयकरैलतानां ...	२८
आहूतेषु विहंगमेषु	१३२	कुमुदकमलनीलं ...	४८
इत्येव मार्गो विदुषां	१३३	कुरंगीवांगानि ...	२४
इन्द्रुः किं क कलंकः	१९	कुलममलिनं भद्रा ...	७५
इयं सुनयना ...	५०	कुमुमितलताभि ...	५५
उदयति विततोर्ध्वं ...	३२	कृषाणपाणिश्च ...	७८
उदयमयते दिङ्मालिन्यं	३०	कौटिल्यं कचनिचये	८७
उद्ययौ दीर्घिका ...	१३०	कौटिल्यं नयने ...	३८
उद्गतं पद्मवाप्य ...	३८	क्रौञ्चाद्रिरुद्धाम ...	६२
उन्मेषं यो मम न ...	२५	कृ सूर्यग्रभवो वंशः ...	३१
ए एहि किं चि कीए	५४	क्षीणः क्षीणोऽपि ...	४९
ए एहि दाव सुंदरि	१०५	गंगोव प्रवहतु ...	१२७
एकस्थिधा वससि ...	५८	गच्छसंवालामिमं ...	१०५
एतत्स्य मुखात् ...	३५	गांगमंतु सितमंतु ...	१११
कपाले भार्जारः ...	१०३	गांभीर्यगरिमा ...	५
कमलमनंभसि ...	४१	गिरयोऽप्यनुज्ञतियुजो	६१
कमलेव मतिर्मतिरिव	१७	गुणानभेद दौरात्म्यात्	५९
करजुभगहिअजसोआ	१०३	गुणैरनध्यैः ...	१२६
करवाल इवाचारः ...	७	गृहिणी सचिवः ...	१०९

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
ग्रन्थामि काव्य ...	१२८	दुर्वारा: स्मरमार्गणाः	७५
चकितहरिणलोल ...	४	दृशा दग्धे मनसिजं	११२
चक्री चक्रारपंक्ति ...	१२३	देवीभावं गमिता ...	४३
चंडालैरिव	१२५	दोर्म्या तितीर्षति ...	३२
चित्रं चित्रं वत् ..	१५	धन्यस्यानन्यसामान्य	७
चित्रारत्नमिव ...	१२६	धवलोऽसि जहवि...	१११
जटाभार्भिर्भिः ...	११५	धातुः शिल्पातिशय	९५
जस्स रणन्तेउरए ...	२६	धुनोति चासि ...	७८
जस्सेअ व्यंगो तस्सेअ	१३	न केवलं भाति ...	१७
जह गहिरो जह ...	११७	न तज्जलं यत्र सुचारु	१०१
जिंतेद्रियतया ...	५१	नन्दाश्रयस्थितिस्थियं ..	७९
जिंतेद्रियत्वं विनयस्य	८८	नन्दनानन्ददायी ...	११८
ज्योरस्ताभस्मच्छुरण	२१	नानाविधप्रहरणै ...	६९
ज्योरस्ता मौक्किकदाम	५४	निजदोषावृतमनसां	५८
ज्योरस्तेव नयनानन्दः	१५	नियोदितप्रतापेन ...	५२
हुंदुण्णांतं सरोहसि ...	१२	निद्रानिवृत्तात्मविते	५६
ततः कुमुदनाथेन ...	१०	निषेतुरात्यादिव ...	१२९
तंताण सिरिसहोअर ...	८०	निष्टानाभिकुहरेषु ...	१०२
तदिदमरण्यं यस्मिन्	७४	निरवधि च निराशयं	२७
तद्रहं नतभित्ति ...	८१	परिष्ठेदातीतः सकल	६२
तद्वेषोऽसद्दशो ...	१२६	परिपन्थग्नोराज्य	५२
तस्यणमनि कृताव ...	१४	पश्चादद्वी प्रसार्य ...	६५
तवाहवे साहसकर्म ...	४४	पांडु क्षामं वदनं ...	४८
त्वं विनिर्जितमनोभव	११	पातालमिव ना ...	१२५
त्वयि दृष्ट एव तस्या	४४	पादांबुर्जं भवतु ...	११९
दिवमप्युपयातानां ...	१०८	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत्	३६
दिवाकराद्रक्षति यो	१३०	पुराणि यस्यां सवरांगनानि	१०१

विषयः	ग्रन्थम्	विषयः	ग्रन्थम्
पेत्वमपि खलवचनं	६२	राकायामकलंकं ...	४२
पौरं सुतीश्चति जनं ..	१०	राजस्ति तटीयमभिहत	११७
प्रणियमस्यासलीलं ...	७१	राजन्वाजसुता ...	३५
प्रत्यग्रमज्जन ...	१२७	राजनारायणं ...	११९
बत सखि कियत् ..	२८	राज्ये सारं बसुधा... .	९३
विवोष्ट एव रागस्ते	८०	लतानामेतासामुदित	६९
भक्तिभवे न विभवे	८७	लहिण तुज्ज्व बाहु	३०
भण तरुणि रमण ...	१२३	लावण्यैकसि सप्रताप	१०४
भस्मोद्भूलन भद्रमस्तु	७१	लिपतीव तमोऽगानि	१८० ११३
भुजंगमस्येव मणिः	१२४	वक्त्रस्थंदिरवेद ...	९२
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा	१५	वक्त्रेदौ तव ...	११९
मधुरिमस्त्विरं ...	८१	वदनसौरभलोभ ...	११३
मलयजरसविलिस	१०६	वपुःप्रादुर्भावादनु... .	७१
महोजसो मानधना	८३	वहिरस्फुलिंगा ...	१२५
मानमस्या निरकर्तुं	९४	वाणिअअ हत्थिदन्ता	९०
मुन्नाः केलविसूत्र	७४	विदलितसकलारिकुलं	७७
मृगलोचनया विना	६८	विद्वन्मानसहंस ...	२५
मृधे निदावधमांशु	१०	विपुलेन सागरजयस्य	९७
ये प्रेक्ष्य चिरस्त्वापि	७३	विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन	११०
यत्रैता लहरी ...	८२	वेन्नत्वचा तुल्यरुचां	१०६
यदि दहस्यनलोडत्र	४४	शशी दिवसधूसरो... .	७६
यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः	१९	शिरीपादपि मृदंगी	९६
याताः किं न मिलन्ति	३४	शैलेन्द्रप्रतिपाद्य ...	८५
युगांतकालप्रति ...	१८	सभलकरणपर ...	९
ये कंदरासु निवसन्ति	१०१	स एकस्त्रीणि जयति	५६
यैनास्याम्युदितेन ...	३६	सक्तवो भक्षिता ...	१२६
येषां कंठपरिग्रह ...	६३	संकेतकालमनसं ...	९२

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
संग्रामांगणभागतेन	४७	सोऽपूर्वो रसना ...	३९
सततं मुखलासन्का	६१	सौंदर्यस्य उरंगिणी	२४
सद्यः करस्पर्शमधात्य	९७	सौभाग्यं वितनोति	११८
स पीतवासाः ...	१२६	स्पष्टोलसक्तिरण ...	१२१
समदमतंगज	६४	स्पृशति तिग्मरुचौ	१३०
स मुनिलाङ्गितो ...	१२५	स्फुरदद्भुतरूप ...	१०८
सर्वतः पुरत ...	६३	स्वच्छात्मतागुण ...	५३
सविता विधवति ...	११	स्वप्नेऽपि समरेषु ...	४
सह इब्सणिसाहिं	६७	स्वयं च पलवातात्र	१३१
सा वसईं तुज्ञा हिअपु	१०८	स्विद्यति कूणति वेलति	४५
सिहिकासुतसंत्रस्तः	९६	हंसाण सरेहिं ...	८९
सुसितवसनालंका ...	५८	हरवन्न विषम ...	५९
सुहृदधृत्वात्य ...	२६	हित्वा त्वामुपरोध ...	६५
सूजति च जगदिद्	६१	हृदयमधिष्ठितमादौ	४१
सो णतिथ एथ गामे	११३	हे हेलाजितयोधिसत्त्व	६६

॥ श्रीहरि: शारणं मम ॥

अर्थं काव्यप्रकाशः

दशम उल्लासः

अर्थालङ्कारानाह—

माधर्म्यपुष्पमा भेदे,

उपमानोपमेययोरेव न तु कार्यकारणादिक्योः साधर्म्यं भवतीति
नयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्धं उपमा । भेदग्रहणमन्वयवच्छुदाय ।

नवम उल्लासे शब्दालङ्कारान् व्याख्याय ग्रन्थकृदधुनार्थालङ्कारानाह । तत्र
हि प्रदीपमत्तेनार्थालङ्काराणमेकपटिः, स्फङ्क्तमत्तेन तु द्वापटिः । तेषु “उपमेयां-
पमा—अनन्य—प्रतीप—स्मरण—खृपक—ससन्देह—आन्तिमत्—अपन्हव—उत्प्रेक्षा—
अतिशयोक्ति—तुलयोगिता—दीपक—प्रतिवस्त्रपमा—दृष्टान्त—निदर्शना—द्यतिरंक
—सहोक्ति—समासोक्तशायनेकोपां” अलङ्काराणां “मूलभूतवेन शौकुमार्या-
तिशशाच्च प्रधानमुपमां लक्षयति” प्रथकृदिति प्रदीपोद्योतां । साधर्म्यं च
सधर्मणोभावः । “ननु साधर्म्यसा प्रतियोग्यनुयोगिनिरुप्यतया तत्त्वनभिधाने
न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति चेत्र । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लोभात् ।
न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनाइन्यस्य कार्य-
कारणादिमात्रस्य साधर्म्यभावात्” [प्र०] । “ तच प्रतीतयोरुपमानोप-
मेययोरेव न कार्यकारणादिक्योः । असम्भवात् । सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसा-
धर्म्यमावेऽपि तयोनौपमा । हृदयत्वाभावात्” [स०] । “एवं चोपमानोप-
मेययोः समानेन धर्मेण सम्बन्धं उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययो-
राक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकः, न तु व्यावर्तकः” [प्र०] ।

“ उपमानोपमेये मीयते क्षिप्यते स्वसादश्यप्रापणादुपमेयं येन तदुपमानम् ।
तथा तेन यत्तु समीपे क्षिप्यते गुणद्वारेण तदुपमेयम् । हृदयत्वा कविना यदु-
क्षप्यते तदुपमानमन्यदुपमेयम् । न तु ग्रसिद्धमग्रकृतं वोपमानमन्यदुपमेयम्”^१
[स०] ।

“ नन्वेवं ‘ भेदे ’ इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याश्रेष्ठोपादेव लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मकं साधर्थ्यमिति चेत् । साधर्थ्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरंवेन आरोपितसाधर्थ्यनिवन्धनस्य अनन्वयालङ्कारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् ” [प्र०] ।

“ उपमानोपमेययोर्भेदः शब्दार्थद्वारको यथोपमायामस्ति तथा रामानधर्मद्वयेणाप्यभेदोऽस्यस्ति । यदाहुर्यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः, स विषयः सदृशतात्या इति । तदर्थमुपमाभेदे इत्यत्र सूत्रेऽकारप्रश्नंपो ज्ञेयः । ततश्च भेदाभेदप्राथान्यं उपमेति लब्धम् ” [सं०] ।

“ अलङ्कारत्वे सति-इत्यपि पूरणीयम् । साधर्थमात्रस्योपमात्वाभावात् ” [प्र०] ।

“ एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘ साधर्थमुपमा भेदे ’ इति लक्षणं नातीव रमणीयम् । व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनात् । न च पर्यवसितत्वेन साधर्थ्यं विशेषणीयमिति वाच्यम् । अनन्वयस्थसादृश्यस्थापयंवसितत्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्याप्तिः ” [२० ग० १६२-१६३] ॥

पूर्णा, लुसा च,

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोऽख्याणां वा लोपे लुसा ।

“ उपमा तावत् द्वित्रिधा; पूर्णा = साङ्गा (सकलाङ्गबोधकशब्दोपादानसहिता), लुसा = निरङ्गा (यक्तिक्विदङ्गबोधकशब्दोपादानसहिता) चेत्यर्थः । ” [अ०] ॥ “ यत्र उपमान + उपमेय + साधारणधर्माणां उपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं सा पूर्णा । यतश्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोऽख्याणां वाऽनुपादानं यत्र सा लुसा । ” [प्र०] ॥

साग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्विते तथा ॥ १ ॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेवादिशब्दा ग्रत्परास्तस्यैवोपमान्तताप्रतीतिरिति यद्यनुपमानविशेषणान्येते, तथाऽपि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवित संबन्धे प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्घावे श्रौती उपमा । तथैव, “ तत्र तस्येव ”-

(पा० सू० ५।१।१९६) इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वर्तमानाने । ‘तेन तुल्यं मुखम्’—इत्यादामुपमये पव्र, ‘तत्तुल्यमस्य’—इत्यादौ चोपमाने पव्र, ‘इदं च तच्च तुल्यम्’ इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी; तद्वत्, “तेन तुल्यं किया चेद्वतिः” (पा० सू० ५।१।१९५) इत्यनेन विहितस्य वर्ते: स्थितौ ।

“तथोः पूर्णा विभजते—सराग्रिमेति ।

अग्रिमा प्रथमोदिष्टा । पूर्णत्वर्थः । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानभद्रपदानि चत्वार्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र हु तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समसुपमानवाचिन्याः प्रकृतेन समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । विविधान्येषा श्रौत्यार्थभेदात्प्रत्येकं द्विधेति पदविधा पूर्णत्वर्थः । श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मसंबन्धरूपायास्तस्याः शाढव्योधविपयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् । तत्र यथेववादिशब्दानां ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वरेश्वोपादाने श्रौती । तुल्यादीनां शब्दानां ‘तेन तुल्यम्—’ इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वरेश्व प्रयोगे आर्थी । नन्वयं विभागोऽनुपपत्तिः । उभयत्र साहश्यप्रत्ययाविशेषान् । न च वाच्यं यथादिशब्दैः साधारणधर्मसंबन्ध उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः, अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा । यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने तसंबन्धं बोधयन्तु न पुनरपमये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र संबन्धबोधकत्वादर्जनादिति चेत्, न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषगत्वैऽप्यन्यत्र संबन्धबोधकत्वात् । न चादृचरत्वम् । पष्ठां तथा दशनात् । पष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषणत्वैऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्युपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषोच्छौतार्थविभाग इति मन्त्रव्यम् । नथा हि ‘पद्मिव मुखम्’ इत्यादामुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां भ्रमविशेषसंबन्ध एव

शक्तिवात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैव म् । ‘पञ्चेन तुल्यं सुखम्’ इत्यादात्मप्रेये, ‘पञ्चं तुल्यं सुखस्य’ इत्यादात्मप्रेयमाने, ‘सुखं पञ्चं च तुल्यम्’ इत्यादात्मभयन्नापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतात्मपत्त्या धर्मविशेषपर्यन्वयन्धप्रतीतेरिति ।

केचिच्च—‘उपमानोपमेयभावरूपसंबन्धस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विशेषं’ इति व्याचकुस्तदयुक्तम् । ‘साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी’ इनि प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ह्यार्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यासुपमाभेदेयुक्तः । अत पुवं ‘यथादिना सादृश्यस्पृष्टः संबन्ध एव साक्षादभिधीयते पर्षीवत्, तुल्यादिभिर्तुं धर्मर्थीपि’ इति व्याख्यानमनुपादेयम् ।

✓ “इवेन नित्यसमासो विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समाप्तगा ।
क्रमेणोदाहरणम् ।

स्वप्रेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीने मुच्छति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ १ ॥

चकितहरिणलोलोचनायाः कुधि तरुणास्त्रणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमानुर्न च तम्याः सुमुमिति चेतासि संमदं विघते ॥२॥

ननु तथाप्यत्मपत्तिविभागः । पूर्णाद्यां द्योतकोपमानयोरेव हि समाप्तः संभावितः । न च यथादिभिः सममसौ दृश्यते येन समासे श्रौती स्यादिति चेत्, न । ‘इवेन नित्यसमासो विभवत्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्यनेनेवशब्देन समं समासविभवत्यलोपयोः संभवात् । विभवत्यलोपदर्शनाच तत्रासमासव्यवहारो मूढानाम् । तत्र धाक्ये श्रौती यथा-स्वप्रेऽपीति ॥” [प्र०]

“ हे राजन्, स्वाधीनपतिका आज्ञाकारी पतिर्यस्यास्तादृशी नायिका यथा प्रभावप्रभवं प्रभावस्य प्रकृष्टात्मरागस्य प्रभवसुत्पत्तिहेतुं कान्तं कमनीयं नायकं न मुच्छति तथा विजयश्रीः लयलक्ष्मीः प्रभावप्रभवं प्रभावस्य असुखस्य प्रभवसुत्पत्तिहेतुं त्वां समरेषु संग्रामेषु (नत्वेकस्मिन् समरे) स्वप्रेऽपि स्वस्मा-

वस्थायामपि न मुच्चतीत्यर्थः ” [अ०] “ वैरिभिः स्वप्रेऽपि तव विजया-
नुभवादित्यर्थः ” [उ०] ।

“ अत्र विजयश्रीस्मैष्या । र्वाणीनपतिका उपमानम् । न मुच्चतीति
साधारणो धर्मः । यथेयुपमाप्रतिपादकं विवक्षितम् । एवमग्रेऽन्यूद्यम् । न
चेतेषां क्योरपि समास इति वाक्यगा श्रौती । वाक्यगा आर्थी यथा—
चकितोति ” [प्र०]

“ चकितस्यतः । एवंभूतायास्तस्याः प्रकान्तनायिकायाः क्रुधि क्रोधे सति
तस्यासुणवत्तारा उद्गटा हारिणो भनोहरणशीला कान्तिर्यस्य एवंभूतभिदमाननं
सरसिंजं च समभिति संमदं हर्षं नायकचेतसि विघते । इति सखी प्रति
सखीसांभावं कत्रापि निवेद्यते ” [च०] । “ हयं समशब्दप्रयोगादार्थौ ” [प्र०] ।

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां

दिव्यैः प्रभाभिरनप्रायमयैरुपायैः । ३ ॥

शौरिर्भूजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवन्त्वेषुवने वभार ॥ ३ ॥

अवितरथमनोरथपथपथनेषु प्रगृणगरिमगीतशीः ।

सुरतरुसद्वाः स भवानभिलपणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ४ ॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गासुजङ्गवत् । ४ ॥

दुरालोकः स समरे निदावाम्बररत्नवन् ॥ ५ ॥

समासे श्रौती यथा—अत्यायतैरिति । ५ ॥

“ या राजा चतुर्भिस्पायैः सामादिभिरदः एतद्वने वभार पालया-
मासेत्यन्वयः । शौरिः श्रीकृष्णः । भुजैरित्यत्रापि चतुर्भिरिति योज्यम् ।
कर्त्तव्यैः अत्यायतैर्दृष्ट्या प्रयोजितैः आजानुलम्बिभित्वा । दिव्यैः अष्टैर्दिवि
भवत्र प्रभाभिस्पलक्षितैः । अनपायमयैरपायशून्यैः । लक्ष्मीविलासस्थानत्वमु-
पायानां तत्प्रयोजकलवद्वोद्यम् ” [च०]

“ इवेन समासपक्षे समासे श्रौती पूर्णोपमेयम् । ये लिखेन समासं नेच्छन्ति
तन्मते वाक्योपमेयम् ” [स०] ।

समासे आर्थी यथा—अवितरथेति

“ हे क्षितीश्वर अवितथः सफलाः ये मनोरथपथाः मनोरथमार्गाः तेषां प्रथनेषु विस्तारणेषु । इयं विपथसप्तमी । श्रगुणगरिमरीतश्रीः ग्रकृष्णगुणानां गरिम्णा अतिगुहवेन हेतुना गीता स्तुता श्रीर्यस्य तर्थभूतः । अत एव सुरतर-सद्धाः कल्पवृक्षतुल्यः स प्रसिद्धो भवान् कस्य पुस्पस्य न अभिलषणीयः न सृगुणीयः अपि तु सर्वस्याच्युभिलषणीय इत्यर्थः ” [स०] ।

अत्र सुगतसद्धाः इत्युपमानवोत्कथोः समाप्तः । तद्विते श्रौत्यार्थी च यथा—
—गाम्भीर्येति ।

तस्य राज्ञः गङ्गाभुजङ्गवत् । गङ्गायाः भुजङ्ग उपपतिः समुद्रः । शन्तनोरेव पतित्वात् । समुद्रस्येवेत्यर्थः । गाम्भीर्य दुर्ज्ञायान्तःकरणत्वम्, अतलस्पशित्वं च । तस्य गुरिमा गुरुत्वम् । स राजा समरे युद्धे निदावे ग्रीष्मकाले यदग्नवरत्नं सूर्यस्तेन तुल्यम्, तद्वत् । दुरालोकः दुःखेनालोकायितुं शब्दः ।

“ अत्र गङ्गाभुजंगवदिति श्रौती । ‘तत्र तस्येव’ इत्यनेन इवार्थे वतेविधानात् । निदावाग्नवरत्नवदित्यार्थी । ‘तेन तुल्यम्-’इत्यर्थे वतेः प्रयोगात् ॥ [प्र०] ।

✓ स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमल्कारभूः तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेवैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालंकारः, तथाऽपि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गव्यवहारः, न खलु व्यङ्गव्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चाहतप्रतीतिः अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव । रसादित्तु व्यङ्गव्याऽर्थोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राच्युभिचारात्यगणयित्वैव तदलंकारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन तु उदाहियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वपरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम् ।

“ स्वाधीनेति । अयं भावः—प्रतीयमानं चेद् व्यक्तं तदा ध्वनिव्यवहारः । अथास्फुटं तदा गुणीभूतव्यङ्गव्यवहारः । तत्कथमन्त्र वाच्यचित्रकाच्यव्यवहारः ” [स०]

“ ननु विव्रभेदा अलंकारनिर्णये निर्णयन्ते इति पूर्वमवादीः, इदानीं ‘स्वप्नेऽपि’ इत्युदाहरसि, न तच्चित्रं भवितुमहर्ति । अत्र हि स्वाधीनभर्तुका कान्तं भजमाना यथा चमत्कारभूत्यथा जयश्रीस्त्वदासेवनेत्यादि वस्तुरूपं

व्यङ्ग्यं विना नोक्तेवैचित्र्यम् । वैचित्र्यं चालंकारत्वनिष्पत्तय इति व्यङ्ग्यमवश्या-
पेक्षणीयम् । अतस्तस्य प्राधान्ये ध्वनित्वम् । अग्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।
“तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानं मिति चेत्, मैर्वं वादीः । न खलु व्यङ्ग्यपरामर्शी-
देवाव चास्ताप्रतीतिः, अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव । चास्त्वहेतुश्चा-
लंकारः । अवर्जनीयसंनिधेश्च व्यङ्ग्यस्यास्फुटतरतया न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-
व्यवहारप्रवर्तकतेति न कथिहोप । नन्देयमात्रुदाहते रसादिरूपव्यङ्ग्यसञ्चाचा-
चित्रतानुपत्तिः । किं चानुप्रासाद्यलंकारान्तरसञ्चाचासंकरालंकारोदाहरणा-
न्येतानि युक्तानि, न तु शुद्धाया उपमाया इति चेत्, न । रसादिरूपव्यङ्ग्योऽ-
लंकारान्तरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रैदासीन्यमालस्वयोपमालंकारोऽयमीक्षा
इत्यभिप्रायेणालंकारामात्रमुदाहतं न तु चित्रकाव्यम् । अथ ‘चन्द्रध्वच्छः पटः’
इत्यादिको रसालंकाराभ्यामसंभिन्न एव विषयः किमिति नोदाहियत इति
चेत्, तद्वित्तवैनोदाहरणे वैरस्यप्रसङ्गात् । ताहशाचाक्यस्याकाव्यवेन तस्या
अप्यनुपमात्वात्” [प्र०] ।

उक्तं चाभिनवगुप्तपादाचार्येणापि—उपमया यथपि वाच्योऽर्थोऽलंकियते
न्तथापि तस्य तदेवालङ्करणं यद्वयङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्याधानमिति ।
चस्तुतो धन्यात्मेवालङ्कार्यः । कटकेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन
आद्येव तत्त्वित्तशृण्विशेषैचित्यसूचनात्मतयालंकियते । तथा ह्येतनं
जावशारीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति । अलङ्कर्षस्याभावात् । (लो.पृ.७४-७५)

तद्वद्वर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौतो तद्वितै पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्विते कल्पवादौ त्वार्थेव । तेन पञ्च ।

उदाहरणम्—

धन्यस्यान्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ६ ॥

आकृष्टकरवालोऽसौ संपूराये परिभ्रमन् ।

ग्रत्यर्थिसेनया हृष्टः कृतान्तेनैः समः प्रसुः ॥ ७ ॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत्सखे ॥ ८ ॥

“ अथ लुप्ता विभजनीया । सा च सप्तधा । तत्रैकस्य लोपे त्रिधा । उपमानस्य साधारणधर्मस्य व्योतकस्य च लोपात् । उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् । हिंलोपेऽपि त्रिधा । धर्मवाद्योर्धर्मोपमानयोर्विष्वापत्तययोद्धा लोपात् । अन्यस्य द्विकस्य लोपासंभवात् । त्रिलोपे त्वियमेका । उपमेयं विनान्येपामेकैकमात्रसत्त्वे उपमाया असंभवादिति दर्शयन्नेव यथासंभवं तासां सप्तविभानामपि विभागमाह—तद्वदिति ।

“धर्मस्य साधारणस्य । तद्वस्मासे वाक्ये तद्विते च श्रौती आर्थिं चेत्यर्थः । तत्र विशेषपमाह—‘ न श्रौती तद्वित—’ इति । इवार्थं एव हि तद्विते सा श्रौती भवेत् । इवार्थश्च वतिरेव । स च ‘ तत्र तस्येव ’ इत्यर्थेकतया नित्यं धर्मसाकाङ्क्ष हृति धर्मानुपादाने श्रौती तद्विते न भवत्येव । आर्थि तु यद्यपि वतिरूपे तद्विते न संभवति ‘ तेन तुल्यम्—’ इत्यर्थे उनन्यायेन नित्यं तुल्यकिञ्चाकाङ्क्षत्वेन धर्मलोपे तद्वसंभवात् । तथापि कल्पपूर्वदेव्यदेशीयरूपहुच्चरूपे संभवत्येवेति पञ्चाधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः । तत्र वाक्ये श्रौती यथा—धन्यस्येति ” [प्र०] ।

“ हे चेतः अग्रुते यथा (परिणामसुरसं सन्तोषजनकं चा) तस्य साधोः चचः वाक्यं सत्यं निश्चयेन करणीयं कर्तुं योग्यमित्यर्थः । कीदृशस्थ तस्य । अनन्यसामान्यं अनन्यसाधारणं यत् सौजन्यं तस्योत्कर्त्तेण आधिकयेन शालते शोभते इति तच्छाली तस्य । अत एव धन्यस्य सर्वोत्कृष्टस्येत्यर्थः ” [छ०] ।

“ अत्रामृतवचसोः परिणामसुरसत्वादिसाधम्यं, तच्च नोपात्तम् । आक्षेपातु लघुस्य संबन्धो यथाशब्देन तद्वोर्च विनाऽपर्याप्तिं श्रुत्यैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयम् । एवमग्रेऽत्यूल्लाम् वाक्ये आर्थि यथा—आकृष्टिति ” [प्र०] ।

आकृष्टकरवालः आकृष्टखङ्गः असौ प्रभुः संपराये युद्धे परिभ्रमन् ग्रत्यर्थिसेनया शत्रुसेनया, कृतान्तेन समः यमेन तुल्यः दृष्टः । “ अत्र कूरत्वादिकं यमसाधम्यं न त्वाकृष्टेत्यादि । तस्य दण्डायुधत्वेनैव प्रसिद्धेरिति ” [चं०] ।

अन्यत्रयं यथा—करवाल इवेति ।

“ आचार आचरणम् । विष्कल्पं विषादीपन्न्यूनम् । तत्सद्वशमित्यर्थः । ईपदसमातौ कल्पपूर्वप्रत्ययः । यदि जीवसि तत्तदा वेन्निः । तत्समीपावस्थानेतत्तजीवनमेव दुर्लभमिति भावः ” [चं०] ।

“ अत्र करवाल इवेति समासे श्रौतो । अमृतोपमति समासे आर्थी । विगकरणमिति तद्वितगा आर्थी ” [प्र०] ।

उपमानानुपादाने वाक्यगाथं समासगा ॥ २ ॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्यम् ।

दीसइ अहव गिसम्मड सरिसं असंसमेत्तण ॥ १ ॥

[सकलकरणपरवीसामश्रीविअरणं न सरसकाव्यस्य ।

इत्यतेऽथवा निशम्यते सद्वामंशांशमात्रेण ।]

कव्यमन्त्यत्र कव्यममिति, सरिसमित्यत्र च षूणमिति पाठे एषैव समासगा ॥

वादेलोपे समासे मा कर्मधारवयचि क्यडि ।

कर्मकर्त्रोर्णिमुलि,

वागद्वदः उपमाद्योतक इति वादेरूपमाप्रतिपादकस्य लोपे पद्, — समासेन, कर्मणोऽधिकरणाचोत्पत्तेन क्यवा, कर्तुः क्यडा. कर्मकर्त्रोर्स्थपद्योर्णिमुला च भवेन ।

“ अत्र तद्वितगा न वर्तमति । उपमाप्रतिपादकस्य तद्वितस्य वितिकल्प-बादेरूपमानादेव विधानेत उपमानानुपादानेऽन्तभवात् । न वा श्रौतो । इवादी-नामुपमानमात्रान्वितस्या तदनुपादाने तेपामध्यनुपादानात् । अतो वाक्य-समासणेरेव । तयोरायाथ्येवेति द्विग्रकारा लुसोपमानोपमा । तत्र वाक्यगा यथा—सअलेति ।

“ अत्र विशेषत उपमानं नोपात्तम् । चिन्त्यमेतत् । इदमेव ‘ कव्यस्स ’ इत्यत्र ‘ कव्यमम् ’, ‘ सरिसं ’ इत्यत्र ‘ षूणं ’ इति पाठे समासगोदाहरणम् ” [प्र०] ।

“ स अलेति । अपिरत्र गम्यः । करणं चक्षुरादि । परविश्रामो विषयात्तरवैमुख्यम् । नज्जन्यशोभादात्रीत्यर्थः । (आर्थं मुलविषुला ।) अत्र विशेषत इति । अत्रासादृशनश्रवणाविषयत्वेन दुर्लभतयोत्कृष्ट-गुणं अस्मद्गोचरं किञ्चिदुपमानं भविष्यतीति सादृश्यपर्यवसानादुपमानलुसोपमैवेयम् । एतेनासमालंकारोयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराग्रुह-

मपास्तम् । अत एवोपमानानुपादान इत्युक्तम् न वस्तव इति । वस्तवंतरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपस्थयाहारः । पुतेनाऽनन्वयोऽन्नेत्याग्यपास्तम् । अनन्वये उपमानासत्वस्यैव विवक्षितवात् । चिंत्येमेतदिति । नहीं तु काव्यमेवात्रोपमानम् । चंद्रस्य सद्वर्णं मुखमित्यादौ चंद्रस्यैवोपमानात्मावगमात् । पुर्वं चोपमेयलोप इति वस्तुमुचितमिति । उद्घारस्तु काव्यस्य समभित्यस्य काव्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगीत्यर्थः । काव्यस्य वर्णनीयतयोऽक्षयोऽपमेयस्य विवक्षितवादित्याहुः ॥ [उ०]

“ चोतकलोपे वाक्यगा नावन्नं संभवति । ‘मुखं चन्द्रो रमणीयम्’ पुता-वन्मात्रेणोपमाप्रत्यग्भावात् । नापि तद्रितगा । वनेः कल्पबादानां च द्यो-तकतया तृत्रयोर्गे द्योतकलोपस्यैवासंभवात् । न वा श्रौतीत्यन्यथा विभजते वांदरिति ।

“ वाशब्दं उपमाद्योतक इति वादेलुपमाद्योतकस्येत्यर्थः । तस्य लोपे समासे क्यचिं क्यडि णमुलि चोपमा । तत्र क्यचिं द्विधा । कर्मणोऽधिकरणात् विधानेन तस्य हैविभ्यात् । क्यडि द्वैकैव । कर्तुरेव तद्रिधानात् । णमुल्यमि द्विधा । कर्मक्रोर्संसद्विधानात् । तत्र समासे द्विधा । द्वयोऽत्याणामपि वा उपमानादिपदानां समासात् । तयोराद्या यथा—तत इति ॥ [प्र०] ।

उदाहरणम्—

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।

नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिग्लंकृता ॥ १० ॥

तथा—

असितभुजगभीपणासिपत्रो रुहसहिकाहितचित्रतूर्णचारः ।

पुलकिततनुरुक्तपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीन् ॥ ११ ॥

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-

वन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।

नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-

गलोक्रय तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥ १२ ॥

सुधे निदाघघर्माशुद्दर्शं पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसंचारं संचरत्यवनीपतिः ॥ १३ ॥

महाभारते द्रोणपर्वणि रात्रियुद्धे १८४ अध्याये चन्द्रोदयवर्णनमित्रम् । कुमुदानां नाथेन । कामिन्याः गत्व इव पाण्डुः तेन । “उपमानानि यामान्य-चर्चनैः” [पा. सू. ३११^{५६} ३४४] नेत्रयोरामन्तजमकेन चन्द्रेण माहेद्री दिक् ग्राची अलंकृता ।

“अत्र गण्डपाण्डुनेति द्रुयोः समासः । द्वितीया थथा-असितेति” [प्र०] अयं राजा प्रतिभटविकमदर्शने शत्रुपराक्रमदर्शने । असितमुजगः कृष्णसर्वैः तद्वदीषणः असिरेव पत्रं असिपत्रं यस्य सः । रुहसहिकया रभसोत्कण्ठया आहितश्चित्र आश्रय्यभूतस्तूर्णस्त्वरितश्चारो गमने यस्य सः । पुलकिता तनुर्यस्य । उद्धता कपोलयोः कान्तिः शोभा यस्य । आसीत् ।

“अत्रासितभुजगेत्यादायुपमानधर्ममेष्यशब्दानां त्रयाणामपि सम्प्रसः । क्यच्चक्यडोभेदद्रव्यं यथा—पौरमिति” [प्र०]

“असौ नृपः पौरं जने सुतमिवाचरति । ‘उपमानादाचारे’ [पा० सू० ३११^{५६} ३४४] इति कर्मभूतादुपमानात्यवच् । समरस्यान्तरे मध्ये अन्तःपुरीयति अन्तः पुरे इवाचरति । अत्र ‘वधिकरणाच’ इत्यनेन वयच् । विचित्रेत्यादि । विचित्रेण चरित्रेण वित्त इत्यर्थः । ‘तेन वित्तश्चूच्चुपचण्ठो’ [पा० सू० ५१२^{२६}] इत्यनुशासनात् । नारीयते इति नारीवाचरतीत्यर्थः । ‘कर्तुः क्यद्द सलोकश्च’ [पा० सू० ३११^{५७} ३४४] इत्यनेनक्यद्द” [च०] “यत्तु सुतपदस्य सुतसादश्यलक्ष्येऽपि सादश्यवाचकाभावात् वाचकलुसेति तत्र । चेद्रप्रतिपक्ष-माननिम्न्यादाचारपि वाचकलुसापत्तेः” [उ०] । णमुलि भेदद्रव्यं यथा-मृद्घे इति—परे शत्रवः तं राजनं मध्ये युद्धे निदाघघमर्माणुं ग्रीष्मकालसर्वं इत्यपश्यन्ति । ‘उपमाने कर्मणि च’ [पा० सू० ३११^{५८} ३४४] इति कर्मण्युपपदे णमुल् स अवनीपितः पुनः पार्थसंचारं चरति । पार्थ इव संचरनीत्यर्थः । सूत्रस्थचकारात् अत्र कर्तरि णमुल् ।

एतद्द्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

एतयोर्धर्मवायोः । उदाहरणम्,—

मविता विधवति विभुरपि सवितरति तथा दिननित यामिन्यः । यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुखवशीकृते मनसि ॥ १४ ॥

परिपन्थमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
मंपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥ १५ ॥

“ अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मवाद्योलोपे वाक्यगा न संभवति । शिष्टयोर्मुखं चन्द्रं हृत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमाऽनवगमात् । नापि तद्विता तगा । न द्वितस्यापि कलशबादित्वेन तत्सत्त्वे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इवाद्यभावादित्यन्यथा विभजते—एतदिति ” [प्र०] ।

किंवा यदा—सवितेति । मनसि सुखदुःखाभ्यां वशीकृते सति सविता सूर्यः विषुश्चन्द्रमा इवाचरति । विशुः सवितेवाचरति । दिनानि यामिनयन्ति यामिन्य इवाचरन्ति । यामिन्यः रात्रयः दिनन्ति दिनानीवाचरन्ति । “ सुखिङ्मं मनसि सूर्यश्चन्द्रसदृशः, आह्वादकत्वात् । दुःखिते चन्द्रः सूर्यमदृशः, दुःखदत्यात् ” [उ०] । ‘ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किंवा वक्तव्यः—[वा. १६२२] इति वार्तिकेन आचारार्थे किंपि ।

“ यद्यप्याचारे किंविधानात्तस्यैव च समानधर्मस्त्वेन किंपि धर्मलोपो नास्ति तथापि किपि एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः । अत एव समानार्थव्येऽपि कथड्डत्र नोपातः । तरयालुत्स्वेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—परिपन्थीति ” [प्र०] ।

ममपश्ये युद्धे प्रवृत्तोऽस्मां परिपन्थनां शब्दाणां मनोराज्यं मनोरथः तस्य शर्तैरपि दुराक्रमः दुष्प्रापः राजकुञ्जरः राजा कुञ्जरः हस्ती इव राजते शोभते । ‘ उपमिन्नं व्याप्रादिभिः ‘ सामान्याप्रयोगे ’ (पा. सू. २।१५६) इत्युप-मित्समाप्तः । अत्र राजायं कुञ्जर इवेत्युपमा ।

धर्मोपमानयोलोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ॥

धर्मेन्ति । साधारणधर्मस्य उपमानस्य च लोपे वृत्तौ समासे वाक्ये च उपमा दृश्यते । “ तद्विते तु नेयम् । उपमानलोपे तद्वितस्यैवाभावात् । नापि श्रौती । उपमानाप्रयोगे इवादेरप्रयोगात् ” [प्र०] । अतो धर्मोपमानयोलोपे द्विविधैव, साम्याध्येव ।

दुष्पुण्णन्त मरीहसि कण्टअकलिआइ केअइवणाइ ।
मालइकुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पावहिसि ॥ १६ ॥

[“ हुंडुलायमानो मरिख्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृशं अमर अमर प्राप्स्यनि ॥ ”]
कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा ।

तत्र समालया यथा—दुष्टहृषणन्त इति । हे अमर अमणशील दुष्ट विट
दुम्भितानि शंभलीकुलानि (कुट्टिकुलानि) गवेषयन् विपद्धसे न क्रदापि
मालतीकुसुमारसुभगां नारीं प्राप्स्यत्वाति भाव । तेन तु ल्यमित्यादौ तु ल्यादि-
पदानामुपमेय पुव विद्वान्तिरिति यद्यप्युक्तं तथाऽपि सद्वशशब्दवाच्यगुणत्वेन
बलादुष्टमानत्वं नोपमेयत्वमित्युपमानस्येव लोपः ” [सं०] ।

‘ यत्तु नेयमुपमानलुप्तोपमा, तस्याः संभवदुष्टमानानुपादानविषयन्वात् ।
अपि त्वसमालङ्कारः ’ इति रत्नाकरेणोक्तं तदस्तत् । मालतीकुसुमसदृशं अमर
अमर प्राप्स्यत्वीत्युक्त्या वर्ततां नाम तस्वदृशं क्वापि, यथा तु दुष्टापमेवेति
प्रत्ययादात्यन्तिकोपमाननिपेधाभावादुष्टमानलुप्तोपमेवेयं भवितुमर्हति न त्वस-
मालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात् । न तु प्राप्स्यत्वाति”
[२० गं० २११] । “ कुसुमसरिच्छमित्यत्र ‘ कुसुमेणसमं ’ इति पाठे
इयमेव वाक्यगा ” [ग्र०]

क्यचिं वाद्युपमेयासे
आसे निरासे ।

अरातिविकमालोकविकरवरविलोचनः । ।

कृपाणोदग्रदोदर्दणः स सहस्रायुधीयतिं ॥ १७ ॥

अत्रात्मा उपमेयः ।

वाद्युपमेययोरासे निरासे लोपे इत्यर्थः । एकविधैव, सा च क्यचिं । यथा—
अरातीति । “ वैरिविकमालोकनेन विकासशालिनेनः कृपाणेन उदग्र उज्जटो
दोर्दणोः यस्य ताटको नृपः स सहस्रमायुधानि यस्य तमिवात्मानमाचरति ।
यथा तं हुर्जयं मन्यते तथात्मानमपीत्यर्थः ” [चं०] ।

. अत्र सहस्रायुधीयतीत्यत्र ‘ उपमानादाचारे ’ (पा. सू. ३२६६०) इति
कर्मण आचरार्थे क्यचू ।

“ अत्र यद्यपि विशेषणद्वारोपाचः कहैकोपमेयस्तथापि न तथात्वेन, किं तु
कर्मत्वेन । अन्यथा क्यचोऽसंगतत्वापत्तेः । तथा चात्मानं सहस्रायुधीयतीत्यर्थः ।

इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायते इत्यादौः
कर्तवीपमेयः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात् क्यदि
नेत्रं संभवति । यद्यपि द्विलोपैष्टन्यदपि भेदत्रयं संभवति, यथा उपमानोपमे-
ययोः, उपमानवाद्योः, उपमानधर्मर्थोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव
नास्तीति न न्यूनत्वमाशङ्कनीयम् ” [प्र०] ।

त्रिलोपे च समाप्तगा ॥ ४ ॥

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्,—

तस्मणिमनि कृतावलोकना ललितविलासविलब्धविग्रहा ।

म्मरशरविरसाचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेमनः ॥ १८ ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतः, तदेदमुदाहरणम् । क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायात्, अयःश्लेनान्विच्छिति ‘आयःशूलिकः’—इत्यतिशयोक्तिर्न तु क्रूराचारोपमेय—तैक्षण्यधर्म-
वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा । प्रवर्तकोनविंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः सद्
पञ्चविंशतिः ।

“ त्रिलोपे तूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समाप्त-
मात्रे । अन्यत्र बोधकाभावात् । तत्रार्थेव इच्छादेलोपात्, इत्येकविधैवेत्याह—
त्रिलोप इति । यथा तस्मणिमनीति ” [प्र०] ।

तस्मणिमनि तास्मये विप्रये कृतमवलोकनं यथा सा । ललितेभ्यः सुन्द-
रेभ्यो विलासेभ्यो विलब्धो दत्तो विग्रहो यथा सा । सरस्य कामस्य शराणां
विसरः स्मूहः । तेन आचितं व्यासमान्तरं मनो यस्याः सा । मृगनयने इव
नयने यस्याः सा । मुनेमनः हरते ।

“ अत्र यदि मृगशब्देन लक्षणया तल्लोचने विवक्ष्येते तदा तेदमुदाहरणम् ।
यदा तु मृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा ‘ सप्तम्युपमानपूर्व-
वर्षपदस्य बहुवीहिस्तरपदलोपश्च ’ इत्यनेन मृगलोचनेत्युपमानपूर्वपदस्य नयन-
शब्देन बहुवीहात्मानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लो-
चनशब्दस्य लोपे उपमेयभूतस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणम् ” [प्र०] ।

अथुना भट्टेन्दुराजादिभिः उज्जटविरचितकाव्यालङ्कारसारसङ्ग्रहटीकाथां
समुत्थापितं मतं ग्रन्थकृत्परामृशति—

“ केचित्तु “ उपमानम् ग्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा ‘ अयमायः-
शूलिकः ’ इति । अत्रायः शूलपदेन कूर आचार उपमेयः । तीक्ष्णत्वादिकं च
साधारणो धर्मः । न च तर्योरेकमध्युपात्तम् । नापीवादिः ” इति ग्रन्थन्ते ।
तत्र युक्तम् । यतः कूरस्वाचारस्यायः दूलतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न
तामा अन्यथाऽध्यवसानमूलातिशयोक्तिरिवपयत्वापत्तेः ” [प्र०]

“ निर्विषयत्वापत्तेरिति । कमलमनं भसीत्यादावपि कमलादिपदैः स्वार्थ-
स ग्रन्थुलादर्लक्षणदेत्तद्वेदपत्तेरिति भावः ” [उ०]

“ तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पद् । धर्मवूद्योलोपे
द्वौ । धर्मोपमानयोलोपे द्वौ । द्योतकोपमेयलोपे चैकः । त्रिलोपे त्वेकः । इत्यू-
नविशतिर्लुप्तसाभेदाः । पूर्णभेदात्र पद् । इत्येवं पञ्चविशातिः ।

“ नन्वन्येऽप्युपमाभेदाः संभवन्ति । तथाहि—एकस्यैवोपमेयस्य बहूपमान-
संवन्धो मालोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यस्याभेदात्तद्वेदाच्च । तत्राद्या यथा—”
[प्र०]

“ अनयेनेव रात्यश्रीदैन्येनेव मनस्विता ।

मम्लौ साच् विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥ १५ ॥
इहाभित्रे साधारणो धर्मे,

ज्योत्स्नेव तथनानन्दः सुखेव मदकरणम् ।

प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितस्त्विनी ॥ २० ॥

इति भित्रे च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा । यथो-
त्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभित्रभित्रधर्मत्वे,

अनवरतकनकवितरणजललवस्तुतकरतरङ्गितार्थिततेः ।

भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरितिविमला ॥ २१ ॥

मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।

तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेपाम् ॥ २२ ॥

इत्यादिका रशनोपमा च ” न लक्षिता । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भ-
वान् । उक्तभेदानातिक्रमात् ।

“ अनयेनेवंति ।

“ अत्र म्लानिरेव मर्वोपमानसाधर्म्यम् । अन्त्या यथा—जयोत्स्नेवंति ।

“ अत्र ज्योत्सादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

“ पूर्वपूर्वोपमेयस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वे रशनोपमा । सापि द्विधा—साधर्म्यम् भेदात्तदेवाच । तत्राद्या यथा—अनवरतेति ” [प्र०] ।

“ है राजन्, अनवरतं कलकस्य वितरणेन ये जललवास्तैर्जूते पूर्णे के नरज्ञिता तरङ्गवत् श्रेणीभूय पूर्वपश्चाद्भावेन सन्ततमिलिता अर्थिनां तति पक्षिर्यस्य तादशस्य तव मत्यादिर्भणित्यादिवत् अनिविमलेति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमुपमानत्वादशनोपमा । भणितिरुच्चिः । मर्वत्र विमलत्वमेकं साधर्म्यसू ” [च०] ॥,

“ अत्र विमलत्वमेव मर्वासूपमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—मातिरिवेति ।

“ अत्र मूर्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत्, उक्ता पूर्व । उक्त्वभेदान्तर्भावात् । तथापि तेन तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत्, पूर्वविधवैचित्र्यसहस्रंभवात्सर्वेषामात्यानुमशक्यत्वात् ” [प्र०] ।

उक्तं च सङ्केते—“ पूर्वविधेति भणनादेकदेशविवर्तिन्युपमा । यथा—

नेत्रैरिद्वैत्यप्लैः पद्मर्मुखेरिव सरःथियः ।

पदे पदे विभान्तिस्स चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥

अथ सरःश्रीणां नायिकात्वं न समासेत्या । विशेषणसाम्याभावात् । तस्माटुपमैकदेशविवर्तिनी वाच्यैव । यथान्यैरुक्ता । ” उक्तउन विद्युदाहरणं मस्पूर्णाया वाक्योपमायाः श्रौतीभेदं दत्तम् । साहित्यदर्पणकारथेदमेकदैविवर्तिन्या उपमाया उदाहरणमाह । अन्यैरपि भौजहेमचन्द्रजग्नाथादैरियमुपमा सहन्यैर्भेदैः स्वीकियते ।

उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाचयगे ।

अनन्ययः

उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽनन्ययः ।

उद्गाहरणम्—

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितमिक्षिनी ईैव नितमिक्षिनीव ।

यावद्विलासायुधलंसवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासा ॥२३॥

उपमानेति । “ उपमानान्तररथवच्छेदाय यदेकस्यैवोपमानोपमेयत्वे भेदो-
पचारेणैव निवध्येते सोऽनन्वयः । तदेतदुक्तम् ‘ उपमानान्तरसंबन्धाभावोऽ-
नन्वयः ’ इति बहुव्रीहिसमासात् । यद्वा संज्ञायोगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः
संबन्धाभावः स चार्थादुपमानान्तरेण उपमेयभिन्नेनेति । एवकारो वैचिन्य-
विशेषस्फोरणार्थः । एकवाक्यं इति विपर्यासोपमाद्यावर्तनाय । तत्र हि
वाक्यद्वये तथाभावः ” [प्र०] ।

“ न केवलमिति । एवकारो भिन्नक्रमः । सा नितमिक्षिन्येवै केवलं
नितमिक्षिनीव नितान्तकान्तिर्नितभांतीति न । यावत् । अपिस्मवयेऽन्यै । तेऽनुभवैक-
रोचरास्तस्या विलासास्तद्विलासा इव भान्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः ।
कीदक्षा विलासाः । विलासायुधस्य कामस्य लासो नृत्यं तस्य वासा निवास-
भूताः । नितमिक्षिनी सैव नितमिक्षिनीव । तन्मायनितमिक्षिनीसदृशीति वार्थः ।
तेन स्फुटतया व्यक्तवैक्यलाभः । एवं च तत्रैव तदुपमानेनान्वेतीत्यनन्वयोऽ-
लङ्घारः । तत्कलं च निस्तुपमत्ववोधः ” [च०] । “ अत्र दशादिविशेषभेदाद्वे-
दोपचारः । ” [प्र०]

॥५॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ ५ ॥

तयोः उपमानोपमेययोः परिवृक्तिः अर्थात् वाक्यद्वये, इतरोपमान-
प्रचल्लेदपरा उपमेयेनोपमा इति उपमेयोपमा ।

उद्गाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥ २४ ॥

“ विपर्यास इति । तयोरुपमानोपमेययोविपर्यास उपमेयोपमानभावः ।
र्थाद्वाक्यद्वये । एकवाक्ये तथाऽसंभवात् । मुखमिव चन्द्र इत्यस्य निन्दा-
भिन्यकौ प्रतीपरुपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्राव्यमुप-

मानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणम्—कमलेवेति ” [प्र०] । “ कमला
लक्ष्मीः । विभा कान्तिः । धृतिर्धैर्यम् । बत हर्षे । यस्य राज्ञो मतिकमलादि-
कमन्योऽन्यसदृशं विभातीति निर्गलितान्वयः । सेवं तृतीयसदृशव्यवच्छेदफला
उपमेयोपमा ” [चं०] । “ अत्र पूर्ववाक्यात्सादृश्यावगतौ पुनरिह सादृश्य-
मुच्यमानभनन्यार्थत्वे सत्यन्यव्यावृत्तिं लक्ष्यति । अत्र पूर्वत्र चैतयोः सदृशं
नान्यदस्तीति भावः ” [सं०] ।

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्
समेन उपमानेत ।

उदाहरणम्—

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौदर्यदर्पः ।
नीतिः शान्तिः प्रसभमनया वस्त्रकान्त्येति हर्षी,
लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मी ॥ २५ ।
लिप्तीतीव तमोऽङ्गानि वर्षीतीवाञ्जनं नभः
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ २६ ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम् ।

“ वाच्यसाध्यम्यालंकारं निरूप्य व्यंग्यसाध्यम्येषु निरूपणीयेषु प्रथमं प्राधा-
न्यात् उत्प्रेक्षामाह । संभावनामिति । उत्कटकोटिकः संवेशः । अथ वाच्य-
साध्यम्यालंकारनिरूपणोत्तरम् । उत्प्रेक्षा निरूप्यत इति शेषः । सुमन् ।
प्रकृतमात्मनः समं करोतीति समसुपमानम् । उत्कटा प्रकृष्टस्योपमानस्येक्षा
ज्ञानं उत्प्रेक्षा । एवं चोक्तोपमानकोटिकप्रकृतविषयकसंभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः ”
[उ०] ।

“ समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभविनोऽर्थस्य समे-
नासंभविना सहकरूपतया यत्संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः । सा चेयं
हेत्वादिसंभावनामेदाद्वाहुप्रकारा । तत्र हेतुत्प्रेक्षा यथा—उन्मेषमिति ”
[प्र०] ।

“ हे ललिततनु, पञ्चलक्ष्मीः मन्ये इति हर्षन्त्वं पादयोर्लग्नेति सख्यन्धः । तेन हर्षरूपहेतृत्प्रेक्षेयम् । इति किम् । यो मम पञ्चलक्ष्म्या जातिवैरी भवजश-
त्रुनिशायामुन्मेषमुद्गयं नं सहते तस्येन्द्रोः सौन्दर्यगर्वोऽनया इन्द्रीवरेदलवद्वा
कर्तृभूतया वरक्कान्त्या करणभूतया प्रसर्वे वलाच्छान्तिं नीत इनि ” [चं०] ।

“ अत्र पञ्चलक्ष्म्याः कार्मिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्त्वहर्षहेतुकलग्रहत्व-
तादात्मेन संभावितम् । स्वरूपसंभावनं यथा—लिङ्गपतीवेति । (रूपषम्) ।
अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपो-
त्प्रेक्षयम् । अत एव ‘ तमसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्षयम् ’ इत्यलंकारसर्वस्व-
कारमतमपामन्म् । विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्वैर्वोत्प्रेक्षणात । एवं फला-
चुत्प्रेक्षायाहनीया ” [प्र०] । ”

संकेतस्तु—“ अत्र तमोभावत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वंत्प्रेक्षायां व्यापनादिविद्विया
निमित्तं गम्यम् । व्यापनादौ तृत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदुन्वेष्यं स्थान् । न च
विषयस्य गम्यत्वं युक्तम् । तस्योत्प्रेक्षिताध्यारवेन प्रस्तुतस्याभिधात्मसचित्तत्वात ।
यत्तु व्यापनाद्युत्प्रेक्षाविषयमत्रोत्वे तच्चिन्त्यम् ” इति प्राह ।

संसदेहस्तु भेदोक्तो तदनुक्तो च संशयः ॥६॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तमिरितः

कृशानुः किं सर्वा॒ प्रसरति दिशो नैष नियतम्

कृतान्तः किं साक्षात्सम्हिपवहनोऽसाविति चिरं

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ २७ ॥

भेदोक्तावित्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो, यावन्निश्चयान्तोऽपि
संदेहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजैसेतत्किमस्तु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥ २८ ॥

किन्तु निश्चयर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भृषोद्गुटेन ।

“ भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिभानिमित एवालंकारो न तु
स्वारमिकः स्थाणुपुरुपादिविषयोऽपि । वैचित्र्याभावात् । अत्र संशयः

संसदेह इति लक्षणम् । भेदोक्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः । तत्र भेदोक्तौ यथा अयमिति ” [प्र०]

“ राजानं प्रति कस्यचिद्दुक्तिरिथम् । हे राजन् प्रतिभटाः शत्रवः त्वाम् आजौ संग्रामे समालोक्य इति एवं विधान् विकल्पान् संशयान् चिरं विदधति कुर्वन्ति । किंविधानित्याकाङ्क्षायामाह—अयं भूलोकगतः मार्ताङ्गः क्षमः सूर्यः किम्, स प्रसिद्धः सूर्यः खलु सप्तभिः तुरगौः इतः युक्तः ‘ सर्व वावयं सावधारणम् ’ इति न्यायेन सप्तभिरेव तुरगौरितः इत्यर्थः अयमसंख्यतुरगयुक्तत्वात् सूर्य इति भावः । तर्हि कृशानुः अग्निः किम् पुपः, स सर्वाः दिशः नियतं यथा स्यात्तथा न प्रसरति किंतु वाचवभिसुखामेव दिशः प्रसरति । अयं तु सूर्यदिक्प्रसरणान्नाग्निरिति भावः । तर्हि साक्षात् कृतान्तो यमः किम्, असौ सः महिपवहनः महिपास्तः । अयं तु कदाचिदपि महिष नारोहतीत्यर्थः ” [झ०] ।

“ अत्र मार्तण्डत्वादीनां संदेहे सप्ततुरगत्वादीनि वैधम्याणि तदाश्रये-पूक्तानि । न चायं न्यतिरेकालंकारः । तस्य संदेहानुयायितया तेनैव व्यपदेशौचित्यात् । ननु भट्टेज्ञेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भं प्रावायं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि । तत्किमस्यापि स एव पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ता-विति विभजनात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् । वैचित्यानुभवाच्च । यथा-इन्दुरिति । ” [प्र०] ।

“ इन्दुरिति । नायिकां प्रति कस्यचिद्दुक्तिः । हे हरिणाक्षि पुनर् (मुखम्) इन्दुः किम् । तर्हि कलङ्कः क । सरसिंजं किम् । तर्हि अस्तु कुत्र गतम् । इति प्रथमं सन्दिग्धम् । परसः पश्चात् ललितसविलासवचनैः मुखमिति निश्चितम् ” [उ०] । “ तत्किं भट्टेज्ञेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये ताटवैचित्या-भावादिति गृहण ” [प्र०] ।

इदमत्रावधेयम् । उभ्येन निश्चयान्तसन्देहो न कापि प्रत्याख्यातः । उपेक्षित इति चेत्तर्हि भामहदण्डिवामनैरपि ।

तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्छन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं तु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ २९ ॥

मेदातुकौ यथा—अस्या इति । विक्षीर्वशीये प्रथमेऽङ्के उर्वशीमुहिश्य
पुरुहरवस उक्तिरियम् । अस्या उर्वशीयः सर्गविधौ सृष्टौ यः प्रजापतिनिर्माता
अभूत् स कान्तिप्रदः चन्द्रः तु किम् । शुद्धारैकरसः शुद्धार एव प्रधानो रसो
यस्य स मद्वतः स्वयं किम् । पुण्याकरः वसन्तः मासः किम् । “इति प्रजापति-
धर्मेऽकश्मित्वा दिरुपविहृद्वनानाभावकोटिकः संशयः ” [उ०] वेदाभ्यासेन
जडः कुण्ठितमितिः विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहलं औसुक्यं यस्य स पुराणो
मुनिः ब्रह्मा इदं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं प्रभवेत् समर्थः भवेत् ॥ अव-
शङ्खयमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यसुक्रम् ॥ [प्र०] ✓

तदूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यात् अनुपहृतभेदयोः अभेदः ।

तदूपकमिति । “ रूपथयेकतां नयतीति रूपकम् ” [सं०] । “ अभेदो-
ऽभेदारोपः । वीजं तु तत्त्वातिसाम्यम् ” [प्र०] । “ साम्यमात्र उपमी ।
अतिसाम्ये तु रूपकम् । सर्वथाऽतिसाम्ये पुनरप्यस्तुतप्रशंसातिशयोक्ति । इदं
तत्त्वम्—भेदे ज्ञानेऽपि यत्राभेदप्रतीतिरिचाभेदप्रतीतिरेवभेदप्रतीतिरेव तत्र कमे-
णोपमारूपकातिशयोक्त्याद्या ज्ञेयाः ” [सं०] । “ अभेदश्वालानपहृतभेदयोर्विद्य-
क्षित इति नापहृतात्वतिश्यासिः । नदेतद् द्विविधम्—सावयवं निरवयवं च ।
तत्राद्य समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवरिं च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमिति । आये
विभागे लक्षणमाह ” [प्र०] ।

समस्तवस्तुविषयं श्रोता आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपविषया इव आरोपेयमाणाः यदा शब्दोपात्ताः, तदा सम-
स्तानि वस्त्रूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहु-
वचनमविवक्षितम् । यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी—
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाङ्छनस्य छुलेन ॥ ३० ॥

अत्र पादत्रये, अन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपक-
परिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकरादांका न कार्या ।

“ समस्तेति । आरोपिता आरोप्यमाणाः ते सर्वेऽपि यदास्तेपविष्य-
दद्वाददा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु
आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहु-
वचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वयस्थले नाव्यासिः । उदाहरणम्-ज्योतस्तेति । ”
[प्र०] ॥

कवी रूपकमुखेन उश्योत्स्रो योगिनीत्वेन वर्णयति ॥ इथम् रात्रिरेव कापालिकी
योगिनी द्वीपात द्वीपान्तरं भ्रमति । कोदक्षी ॥ उश्योत्स्रो एव भस्म तस्याः
छुरणेन लेपनेन ध्वला ॥ ताम्का एव अस्फीनि विभ्रती धारयन्ती । अन्तर्धा-
नस्य व्यसने कौतुके रसिका । चन्द्र एव मुद्राकपालं दीक्षासमयगृहीतोपकर-
णम् । तस्मिन् । लाङ्छनस्य छर्लन व्याजेन न्यस्तं स्थापितं मिहाङ्गनस्य
अन्तर्धानादिसाधनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयन्ती । अत्र “ रात्रिरेव
कापालिकी योगिनीति प्राधानरूपकम् । पुत्रिवर्णहकारायपराणि विशेषणानि ”
[च०] ।

“ अत्र पादत्रये उयोस्त्वादिपु भस्मव्यादिकमारोप्यमाणं सर्वं शाढम् ।
नन्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते । साधकवाधकाभावेन रूपकोपमयोः सन्दे-
हात्सन्देहलक्षणसङ्गैर्चित्यादिति चेत् । (‘ एवं च कापालिकीव रात्रिः
कापालिक्यभिन्नेति वा, उयोस्त्वा भरमेव उयोस्त्वैव भरमेति वा, अस्थ्यभिन्ना-
स्तारकाः अस्थिसदशास्तारका इत्यादिकमेण रूपकोपमयोः सन्देह इत्याक्षयः ’
[उ०]) भवेदेवम् । यद्यन्तर्धानव्यसनरसिकत्वं विशेषणं न स्यात् । तद्वा
रूपकपरिग्रहे साधकम् । कापालिक्यां तत्समवादात्रावसंभवाच । उपमापरिग्रहे
तु रात्रिरेव प्राधान्यात्तस्यानन्वय एव स्यात् ” [प्र०] ।

ओता आर्थात् ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थेसामर्यादवसेयाः-इत्येक-
देशविवर्तनात् पाकदेशविवर्ति । यथा—

जम्स रणन्ते उरए करे कुणन्तस्स मण्डलगलअम् ।
रणसंमुही वि सहसा परम्मुही होह रिउसेणा ॥ ३१ ॥

[यस्य रणान्तः पुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।
रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

अत्र रणस्थान्तः पुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम्; मण्डलाग्रलतायाः
नायिकात्वम्, रिपुसेनायाऽथ प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयते
इति एकदेशो विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

साङ्गमेतत्

उक्ताद्विभेदं सांग्गमेतत् ।

“ श्रौता इति । ते इत्यारोपिताः । तथा च यद्य केचिदारोप्यमाणः शब्दो-
पात्ताः । केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाम्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशो विशेषेण वर्तन
इति च्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—जस्सेति ” [प्र०] ।

“ मण्डलाग्रलतां खड्गलताम् । करे कुर्वतो धारयतः । शुद्धार्थ रतार्थं च ।
अन्तः पुरत्वारोपसामर्थ्याल्लताया नायिकात्वावगमात् । रसेन वीरसेन शृङ्गारेण
च । संमुखी शुशुक्तु स्त्रियसुश्र । पराङ्मुखी भवति भयाद्युद्धान्निवर्तते कोपात्
प्रियसंगमाच्च ” [च०] ।

“ अत्र रणान्तः पुरत्वमारोप्यं शब्दम् । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपु-
सेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शब्दम् । किं त्वन्तः पुरत्वारोपसामर्थ्या-
देवावसीयते । अन्यथा तस्यार्पयवसानात् । अत एकदेशो विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति । साङ्गमिति । साङ्गं सावयवम् । एतेव । उक्तप्रकारद्वयवदित्यर्थः ।
साङ्गत्वमनेकरूपकसमुदायः । एकस्मिन्स्त्रूपके द्वितीयस्याङ्गत्वेनावस्थानात् । अङ्ग-
शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । ” [प्र०] ।

निरङ्गं तु शुद्धम्

“ निरङ्गमिति । निरङ्गमद्वितीयम् । तच्छुद्धमेवेत्यर्थः ” [प्र०] ।

यथा—

कुरञ्जीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिपु यन्
 सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यन् ।
 अनिद्रं यज्ञान्तः स्वपिति तदहो वेदायभिनवां
 प्रवृत्तोऽस्याः सेकुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥३२॥

“ कुरञ्जीति—यद्यस्माद्गीतध्वनिपु सत्सु अङ्गानि स्तिमितयति निश्चेष्टानि
 करोति । तथा श्रुतमपि कान्तस्योदन्तं वृत्तान्तं सखीं प्रति पुनः प्रश्नविषयं
 करोति । यस्माच्चानिद्रं नेत्रसुदणादिश्लूलं यथा स्वात्तथा अन्तः स्वपिति ।
 कान्तैकतानान्तःकरणतया विषयाश्च गृह्णाति अहो इति संबोधने । हे सखि,
 तत्समान्त्मनसिजः अस्या हृदि । उद्धतामितिशेषः । अभिनवां प्रेमस्वरां
 लतिकां सेकुं प्रवृत्त इति वेदीत्यन्वयः । अभिनवेति सेकौचित्यसूचनम् ”
 [च०] । “ अत्र प्रेममात्रे लतिकात्वारोपः । ” [प्र०] ।

माला तु पूर्ववत् ॥ ८ ॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः ।

यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्भ्रमः
 कान्ते: कार्मणकर्म नर्मरहस्यासुडासनावासभूः ।
 विद्या वक्तगिरां विघ्नेनवधिप्रावीण्यसाक्षात्किया । ३१ १ १
 वाणाः पञ्चशिलीसुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रियम् ॥ ३२ ॥

“ अथ साङ्गस्यैव वैचित्र्यान्तरमाह—माला त्विति । यथैकत्र बहूपमान-
 योगे मालोपमा तथैकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः । यथा—सौन्दर्यस्यति ”
 [प्र०] । “ तरङ्गिणी नदी । सौन्दर्यस्य तरङ्गवत्वावागमेनोत्तरोत्तराविवृच्छे-
 दलाभः हर्षोद्भ्रमश्च योग्यस्थानलाभात् । कार्मणकर्म वशीकरणम् । नर्मरहसां
 (वचसां) कीडारहस्यानासुडासनाया जृम्भणस्य वासस्थानम् । वक्तोत्तीनः
 विद्या शिक्षाशास्त्रम् । विवेर्वद्याणो निरविनिपुगतायाः साक्षात्कारः । स-
 प्रियेष्येकस्यां प्रियायां बहूनामारोपान्मालारूपकम् । पञ्चशिलीसुखः कामः ॥३३
 [च०] ।

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्परम्परितं क्षिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥ ९ ॥

यथा—

विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंकाचदीप्तिशुत
दुर्गाणार्गणनील्लोहित समित्वीकारवैश्वानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्रामावभास्म प्रभा
साम्राज्यं वरवीर वस्त्ररशतं वैरिक्ष्यसुचैः क्रिया ॥ ३४ ॥

¹ अत्र, मानसेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसूक्ष्मकोचः, दुर्गाणामार्गणसेव दुर्गायाः मार्गणम्, समितां स्वीकार एव, समितां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः,—गवमारोपणनिमित्तो हंसादेरारोपः । यद्यपि शब्दार्थालंकारोऽयमित्युक्तम्, वक्ष्यते च, तथाऽपि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोत्तः । एकदेशविवर्ति^१ हीदमन्यैरभिधीयते ।

“नियताति । नियतस्य मुख्यस्थारोपो वस्त्रन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्थारोपस्त्रपरम्परितम् । रूपणानां कार्यकारणभावरूपा परम्परा मंजाताऽत्रेति योगाद्विति केचित् । वस्तुनस्तु नियतमारोपणमुपायो यत्र । आरोपणं विना यदारोपणं न संभवव्येवेति यावत् । एवंभूतः परस्यान्यस्य य आरोपं स तथा । एवं चैकरूपणानन्तरं परम्परितम् । कार्यकारणभावरूपा

1 According to the ग ms. of the Ānandāśrama edition of का. प्र. the reading is एकदेशवृत्ति हीदमन्यैरभिधीयते । This seems to be the correct reading as the word अन्यैः evidently refers to उद्घट who gives four varieties of रूपक—(1) समस्तवस्तुविषय, (2) एकदेशविवर्ति, (3) समस्तवस्तुविषय [मालारूपक] and (4) एकदेशवृत्ति. The last variety is defined as—एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् which exactly tallies with the परम्परित type of ममट.

परपरा मंजाताऽत्रेति व्युत्पत्तेः । शिष्ट इत्यादि । तदेतद् द्विविधम् । उपाग-
भूते रूपके आरोग्यारोपविषययोर्वाचकस्य शिष्टत्वाद्विचरूपत्वाच्चर्त्यर्थः ।
तत्राद्यं यथा—“विद्वदिति” [प्र०] ।—

“ हे वरचीर प्रभो, त्वं वैरिङ्गं ब्राह्मं वत्सरशतं उच्चः साम्राज्यं किया
इत्याख्यातपृष्ठम् । कीदृशः । विदुषां मानसमेव मानसं गरमतत्र हंगरूपेति
हंगत्वारोपे श्लेषपबलान्मनसि सरोविशेषारोपस्य हेतुत्वात्परम्परितरूपकम् ।
एवमग्रेऽपि । वैरिकमलात्याः संकोच एव कमलानामसंकोचस्तेन दीप्तयुते सूर्ये ।
दुर्गाणामार्गणमेव दुर्गाया मार्गणमन्वेषणं तेन नीललोहित शिव । समितां
सद्ग्रामाणां स्वीकार एव समिधां स्वीकारस्तेन वह्ने । सत्ये श्रीतिरेव सत्यां
दक्षकून्यायामप्रीतिस्तद्विधाने कुशल एव दक्षप्रजापतिरूप । विजयः परपराभव
एव विजयोऽजुनस्तद्याप्तभावः प्राकृत्वमग्रजत्वं च तेन भीम भीषण भीमसेन
चेति ” [च०] ।

“ अत्र विदुषां मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणम् तत्र
चारोपविषयारोपणीययोर्हृदयसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानम् ।
ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्यसहतया शब्दालंकारात्त्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च
श्लेषपरम्परितमुभयालंकारो युज्यते इति नदवसर एव वकुमांचित्या-
क्तिक्षित्यर्थालंकारसम्बन्धे पठिन इति चेत् । सत्यमेतत् । तथापि श्लेषापवाद्यकं
रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिग्रन्थिद्वयनुरंधेनोक्तः । तथाप्रसिद्धौ किं
वीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामार्यत्वम् । इदं हि तेरेकदेशविवरतौत्युत्त्यते ”
[प्र०] ।

भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृष्टदां सेतुविपद्मारिधेः
पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं थिंयः ॥

मद्ग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दगो

राजन्प्राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदम्ते भुजः ॥ ३५ ॥

अत्र जयादेभिर्भृशान्वत्वाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे सति एव भुजस्य आला-
नत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्वयः ।

स्नूयते देव सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥ ३६ ॥

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवारितिकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इह भवान्स कूर्मसूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥ ३७ ॥

इति च अमालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

द्वितीयं यथा—“ आलानमिति । जय एव कुञ्जरो हस्ती तरयालानं वन्धनस्तम्भ इति । भुजे आलानत्वारोपे जये कुञ्जरत्वारोपो हेतुः । एवमग्रेऽपि । विषद्वृण-
समुद्रस्य पापाणेत्तुः । तदुक्तारणक्षमत्वात् । करवालः खड्ग एव चण्डमहा: सूर्य-
स्तस्य पूर्वाद्विस्तद्याचलः । लीला सुखस्वापस्तत्रोपधानं शिरोनिधानं तुलैपटः ।
संग्राम एवामृतसागरः । वीराणां वैरिणां या वनितास्तासां वैधव्यदः ” [चं०] ।

“ अत्र जयादेवभिन्नशब्दवाच्यकुञ्जरत्वाद्यारोपे सति भुजे आलानत्वा-
द्यारोपो युज्यते । इदमुदाहतभेदद्वयं परम्परितमालारूपम् । अमालारूपमपि तद
द्रष्टव्यम् । तत्र शिष्ठवाचके यथा ” [प्र०] ।

“ अलौकिकेति । अलौकिकस्य महस्योत्सवस्यालोको दर्शनं तेन प्रकाशितं
जगत्वयं येनेति राजपक्षे । मुक्तामणिपक्षे तु—महालोको महादीसिः । यद्वाशो
महाकुलमेव महावेणुस्तत्र मुक्तारत्नम् । वंशोद्भवमुक्ताया वहुमूलयस्वादत्त्व-
वौक्तिः । भवान्कर्म स्तूयते ” [चं०] । “ भेदभावि यथा ” [प्र०] —
“ निरवधीति । स प्रथम आद्यः कूर्मसूर्तिर्जवान् जयतीति विष्णुं प्रति
भक्तोक्तिः । यस्य स्थितं स्थितिर्निरवधि कालपरिष्ठेदद्वन्द्वम् । सर्वाधः
स्थितत्वादाश्रयशूल्यं च । अत एवानिवर्तितः कौतुकरयाश्रयस्य प्रपञ्चो विस्तरो
येन तत् । कीदृशः कूर्मसूर्तिः । चतुर्दशलोकरूपा या वल्लिः (लता) तस्याः
कन्दः (मूलम्) ” [चं०] ।

“ अत्र लोकशब्दाद्विशेन वल्लिपदेनारोप्यमाणमुक्तम् । परम्परिते चारो-
प्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालंकारानेकत्वम् । संभूयैव वैचित्रयग्रकर्षाधायकत्वात् ।
एवं मालारक्षनयोरपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि रक्षनारूपकमपि रूपकं संभवति ।
यथा—” [प्र०] ।

६१ किसलयकरेलतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
६२ नलिनीनां कमलमुखैर्सुखेन्दुभिर्योपितां मदनः ॥ ३८ ॥

इत्यादि रशनासुपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

“ किसलयेति । मदनः कामिनां मनो जयति इत्यन्वयः । कैः तत्राह-
किसलयेत्यादि लतानां पलुवरूपः करे । करकमलमुखैर्सुखेन्दुभिरित्युभयन्नापि
योषितामन्वयः । अत्र पूर्वमारोत्यमाणस्य करादेहस्तरत्रारोपविपश्चत्वाद्रशनासु-
पकम् ” [च०] ।

६३ प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहुतिः ।
अपमेयप् असत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत्स्थाप्यते, सा तु अपहुतिः ।
उदाहरणम् —

अवासः प्रागलभ्यं परिणतरुचः शैलतनयं
न्युप्तम् । कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुख्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढगुरसि ॥ ३९ ॥

इत्यथं वा —

बत सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकूशोऽस्मिन्नागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोऽद्वासिमृड्डल्लेन
प्रतिविशिखमनेनोहुङ्कितं कालकूटम् ॥ ४० ॥

अत्र हि न सभृज्ञाणि सहकाराणि, अपि तु सकालकृटाः शरा इति
प्रतीतिः ।

सा अपहुतिः शास्त्री आर्थी वेति द्विघा । तत्राद्या यथा — ‘अवास इति ।
परिणतरुचः पूर्णकान्ते शशाङ्कस्य तस्वेन पराभिमतस्य वपुषि प्रागलभ्यं प्रकटतां
प्राप्तोऽयं कलङ्को नैव विलसतीयपहुतिः । तर्हि कि तत्राह — अमुख्य चन्द्रस्य
विगलदमृतप्रवाहशीतले उरसि गाढं रतिश्रान्ता इत्यं रजनीरूपा रमणी शेते
इति मन्ये [च०] ।

“अत्र कलङ्को नैवायमिति शब्दोऽपह्वः । आर्थरतु बहीभिर्भजनभिरालोच्यते । तत्क्वचित्परार्थशब्दोपादानात् । यथा—” [प्र०] । “धनेति । बत खेदे । अस्मिन्मादशे रागिलोके अनुरक्षणे कियदपरिमितमेतद्वैरम् । अस्तीति शेषः । पश्येति तथाहीत्यनन्तरं योज्यम् । उपवनेषु सहकारा आग्रास्तेपूजासिनो भृङ्ग अग्रमरामद्वयाजेन प्रतिवाणमनेन स्मरेण कालकृत्यसुट्टितं ग्रकाशितम् । लापितमिति यावत् । ” [चं०] । “अत्र च्छलशब्दबलाच्च समृङ्गाणि सहकाराणि अपि तु सकालकृताः शरा इति प्रतीयते ” [प्र०] ।

एवं वा—

अमुष्मिल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वल्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशामपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥ ४१ ॥

अत्र न रोमावलिः, धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भज्ञयन्तरैरप्यूहा ।

क्वचित्परिणामादिशब्दवशात् । यथा—अमुष्मिल्लिति—“वेश्यामुहिश्य समृद्धं कामिनं प्रति दास्या उक्तिः ” [उ०] । “शर्वेण हरेण मुष्टो दग्धः स्मरो लावण्यरूपामृतसरोवरभूते मृगदृशोऽस्मिन् महति जघनप्रदेशे नूनं निपतितः । यस्य कामास्थाङ्गान्येचाङ्गारास्तेषां प्रशामस्य निर्वाणतायाः सुचिका इयं धूमस्य शिखा नाभिविले रोमावलिमूर्तिः परिणमति । ऐयं रोमावलिः किंतु धूमशिखेयं तदाकरेण परिणतेत्यर्थगम्याया अपहुतेः ” [चं०] उदाहरणमिदम् ।

“अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणामशब्दार्थवशान्नेयं रोमावलिः किं तु धूमशिखेति प्रतीयते । एवं भज्ञयन्तरैरप्यूहम् । यथा ‘इदं ते केनोक्तं’ इत्यादौ ” [प्र०] ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ॥ १० ॥

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यन्नानेकोऽर्थः स श्लेषः ।

उदाहरणम्—

उदयमयते दिष्मालिन्यं निराकुरतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रिया: ।
रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुज्ञो विभाति विभाकरः ॥ ४८ ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावर्यकभूपौ वाच्यौ ।

“ श्रेव इति । परिवृत्तिसहानामेव शब्दानामेकवृन्तगतफलङ्ग्यन्यायेन
यत्रानेकार्थप्रतिपादकता सोऽर्थश्चेषः । यथा—उदयमिति ” [प्र०] ।

“ विभाकरनामा राजविशेषः सूर्यश्च । उदयसुद्याचलं समृद्धिं च । अयते
प्राप्नोति । दिशां मालिन्यमन्धकारस्तत्त्वद्यगतदुष्टसामन्नाद्युपद्रवश्च । दिग्मात-
जनानां द्वारिश्चेण कुवेपतेत्यन्ये । निद्रया मुद्रा मुद्रणं चधुपः निद्रामुद्रा निद्रा-
सदृशी अवस्था आलस्यस्थापा च । निधनं नाशम् । क्रिया अभिहोत्राद्याः पक्ष-
द्वयेऽपि । स्वैराचारप्रवर्तनमभिस्याराद्वि विभिन्नपैधातिक्रमशः । तत्त्वण्डुनं
निवृत्तिं रचयति । हर्षप्रतिशयाद्वत्वतेति द्विरुक्तिः । तेजःपुज्ञो रश्मिसमृहः
कान्तिसमृहश्च ” [च०] ।

“ अत्र विभाकरनामा राजविशेषो मार्तण्डश्चेत्युभयार्थानि ‘ उदयमयते ’
इत्यादीनि वाक्यानि । न चायं द्वितीयार्थस्य ध्वनिरेवेति शक्तीयम् । खंयोगादा-
नामभावेनाभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वयोरपि वाच्यत्वात् ” [प्र०] ।

परोक्तिभेदकैः श्लृष्टैः समासोक्तिः

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन शिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न तु विशेषयस्य
सामर्थ्यादपि यन् अप्रकृतस्यार्थस्याभिधानम्, सा समासेन संक्षेपेणार्थ-
द्वयकथनान् समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिञ्छ तुज्ज्ञ वाहुपर्फसं तीए स को वि उहासो ।

जअलन्छी तुह विरहे ण हुजला दुव्वला णं सा ॥४९॥

[लव्ध्वा तव वाहुपर्फसं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्जवला दुर्वला ननु सा ॥]

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावचकत्वं नास्ति ।

“ परोक्तिरिति । परमप्रकृतम् । भेदकानि विशेषणानि । शिष्टान्यनेकार्थानि । तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य शेषमहिन्ना यत्र प्रकृतार्थकेन वाक्येनाग्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः । मात्रग्रहणाद्यत्र विशेषणवस्त्यापि शिष्टव्यं तद्वयुदासः । तस्य श्लेषत्वात् । उदाहरणम्— लहिउण्ठति ” [प्र०] ।

“ समरपतिं स्वामिनमवेक्ष्य वीरपन्न्या उक्तिरियमिति खुधासागरकाराः । महेश्वरेण तु ‘ दुर्बलानां सा ’ इति संस्कृतं पठित्वा दंवाद् दुर्बलेन शत्रुणा जितं नृपतिं प्रति कस्यचिदुक्तिरियमित्युक्तम् । हे वीर तव बाहुस्पर्शं भुजसङ्गं लक्ष्या अवाप्य वस्थाः स कोऽपि अनिर्वचनीयः उल्लासो हर्षोऽकुलात्मभूत् सा जयलक्ष्मीः विजयश्रीः तव विरहे वियोगे सति न खलु उज्ज्वला ननु प्रत्युत दुर्बला जातेत्यर्थः ” [भ०] ।

“ अत्र विशेषवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्वं नास्ति । शिष्टव्यं चोपलक्षणम् । औपस्थित्यगर्भादीनामपि संभवात् । यथा ‘ विलिखति कुचीं दृश्यादाविति प्राचीनः पन्थाः । अत्र नव्याः—परोक्तिरिति परशब्देन सामान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा विवक्षितम् । तेन यत्राप्राकरणिकविशेषणसामर्थ्याद्याकरणिकमुच्यते तदपि संग्रहते । तत्रापि वैचित्र्याविशेषात् अन्यत्रानन्तर्भावाच । यथा ‘ संप्रासे सकलाऽऽ—इत्यादि । अत्र ह्यप्रकृतस्य भूङ्गस्य विशेषणसामर्थ्याद्यत्प्रकृतस्यासद्युपरस्य प्रतीतिरित्याहुः । तत्र युक्तम् । अप्रस्तुतप्रशंसयैव तत्संग्रहात् । ‘ येनास्यभ्युदितेन ’ इतिवत् । वृत्तौ चाप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणे तत्र समासोक्तिपदं शिष्टविशेषणत्वमात्रपरम् ” [प्र०] ।

— निर्दर्शना ।

अभवन्वरतुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ ११ ॥

निर्दर्शनं दृष्टान्तकरणम् ।

उदाहरणम्—

क सूर्यप्रभवो वृद्धः क चालपांवेषया माति:

तितीर्षुदुस्तरं मोहादुङ्गपेनास्मि सापुरम् ॥ ४४ ॥

अत्र, उद्गुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या रूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्थति ।

यथा वा—

उद्यति विततोर्धरदिमरज्जावहिमरुचौ हिमधाक्षि याति चास्तम् ।

वहति गिरिर्यं विलम्बिवषटाद्वयपरिवारितवारणोन्दलिलाम् ॥ ४५ ॥

अत्र, कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

“निदर्शीनेति । यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसंबन्धो यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्थति सैका निदर्शना । दृष्टान्तकरणात्मकनिदर्शनरूपत्वात् । सा च द्विधा—अवान्तरवाक्यभेदे तदभेदे च । तयोराद्या यथा—क्ष सूर्येति । अत्राहं सागरं तिरीपुरेस्मीत्यस्यासंबद्धार्थकतया उद्गुपेन सागरतरणवन्मदीयमत्या सूर्यवंशवर्णनमसंभवितमित्युपमायाः कल्पनम् । अस्त्वा यथा—उद्यतीति” [प्र.] ।

“मावे रैवतकवर्णनम् । वितता विस्तृता उद्धर्वा रशमय एव रजतो यस्य तादृशे अहिमरुचौ सूर्ये उद्यति सति हिमधाक्षि चन्द्रे चास्तं याति सति अर्थे रैवतकगिरिरस्मयतो विलम्बिवषटाद्वयपरिवारितस्य वारणोन्दलस्य गजश्रेष्ठस्य लीलां बोधां वहतीत्यन्वयः । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रारोपो लीलामदर्शी लीलामित्युपमां गमयति । तत्र चन्द्रसूर्यवषटयोश्च विम्बप्रतिविम्बभावस्तसमर्थनाय च रदिमपुरुजुत्वारोप इति बोध्यम्” [च०] ।

“अत्रान्यलीलीद्वान्स्यानेनासंभवाद्वारणोन्दलीलासदर्शी लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । ‘एवं च पूर्वोदाहरणे बाक्यार्थं उपमाक्षेपकः । इह तु एवर्थमात्रम्’ इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एषा मालारूपापि इत्यते ।” [प्र०] ।

दोर्भ्या तिरीषति तरङ्गचतुर्भुजंग-

मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्गविम्बम् ।

मेर्हं लिलङ्गयिषति ध्रुवमेष देव

यस्ते गुणान्वितुमुद्यमसाद्याति ॥ ४६ ॥

इत्यादौ मालास्त्वपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव च साऽपरा ।

क्रियैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः संबन्धो यद्यगम्यते, सा अपरा निर्दर्शना । यथा—

उत्त्रत पदमवाय यो लघुर्हेत्वैव स पतेदिति ब्रुवन् ।

शौलशेषरगतो दृष्टकणश्चास्मास्तमुतः पतत्यधः ॥ ४७ ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य, लाघवे सति उत्त्रपदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः ख्याप्यते ॥

‘यथा दोभ्यामिति’ [प्र०] हे देव राजन् यः कथिदपि पुरुषः ते तव गुणान् शार्थोदायर्थकीन् गवितुं चक्षुं उद्यमं उद्योगं आदात्ति कुरुते स तरङ्गचीनां नदीनां भुजां उपपतिं समुद्रमित्यर्थः दोभ्यां बाहुभ्यां तितीर्षति तर्तुमिच्छति तथा च हरिणाङ्गविस्तरं चन्द्रविस्तरं करे आदातुं ग्रहीतुं इच्छति । ‘पवं च मेरुं पर्वतं लिलंघयिषति लङ्घयितुमिच्छति दोभ्यां सागरतरणादिवत् त्वद्गुणभापणमशक्यमित्यनेकोपमाकलानात् मालास्त्वेयं निर्दर्शना’ [च०] ।

“स्वस्वेति । यत्र क्रियत्वं स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमग्नाचरूपः इत्याप्यते स्वाऽपरा निर्दर्शना । यथा—उच्चतमिति” [प्र०] । “दृष्टकणः पापाणकणः । चारुणा मन्देनापि मासतेन छुतः कृपितोऽधः पतति । किं कुर्वन् । यो लघुः स उच्चतं पदमवाप्य हेत्वैव (लीलैव) पतेदिति ब्रुवन् । स्वदृष्टातेन कथयन् उच्चतं पदसुर्कर्पः उच्चस्थलं च । लघुरूपतुद्दिः अल्पपरिमाणश्च । पतनसुर्कर्पहानिः अधः सर्वेगश्च” [च०] ।

“अत्र पतेत्पदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यरथ लाघवे सत्युच्चातपदप्राप्तिरूपस्य कारणस्य च तथा संबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा च लाघवे सत्युच्चातपदप्राप्तिः पाते हेतुर्यथा दृष्टकणस्येति दृष्टान्तपर्यवसानान्तिर्दर्शनात्वमिति” [प्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव ग्रस्तुताश्रया ॥१२॥

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुलये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥१३॥

तदन्यस्य कारणादेः ।

क्रमेणोदाहरणानि—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कुशासि कथयत्येवं सवाष्ये मयि ।

लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताशुणा चक्षुषा

दृष्टा मां हसितेन भाविमरणोदत्साहसत्या सूचितः ॥४८॥

अत्र-प्रस्थानात्क्रिमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्ठे कारणमभिहितम् ।

राजन्नाजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुरुजे भोजय मां कुमारसचिचैर्नाश्यापि किं भुज्यते ।

इत्थं राजशुक्तवारिभवने मुक्तोऽध्यगौः पञ्चरा-

चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावैकमाभाषते ॥४९॥

अत्र प्रस्थानोदयं भवन्तं छात्वा सहसैव त्वदरथः पलाय्य गताः—

इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम्—

“ अप्रस्तुतेति । प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसेवत्यर्थः । प्रस्तुता-
श्या प्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः । एतच्चालंकारत्वबीजमतिप्रसक्तमिति निवारयति ।
अप्राकरणिकेन प्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः
समासोक्तिरिति विवेकः । तां विभजते—कार्ये इति । सेत्यनुवर्तते । कार्य-
दिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पञ्चधे-
सर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—याता इति ” [प्र०] ।
हे सुन्दरि । “ याताः प्रस्थिताः किं पुनर्न मिलन्ति, अपि तु मिलन्त्येवेति
काकुः । मत्कृते मदर्थं (त्वया पुनः चिन्ता नो कार्या । त्वं नितरामन्थर्थ
कुशासि दुर्बलासि, एवं मयि सवाष्ये साशुणि कथयति सति) । अति-
कार्यदर्शनादनिष्ठशङ्क्या । सवाप्तवम् । मदोया गमनानिच्छा ज्ञातेति लज्या
मन्थरा स्तवधा तारका कनीनिका यस्य तेन । तथा निपतत् पीतमशकुनभयात्

सहृतमश्च येन तादेशोन चक्षुषा (मां दृष्टा) । हसितेनेति । एवं किलास्या-
भिग्रायो यदियं मद्विरहेऽपि प्राणान् धारयिष्यतीति प्रहासस्थपणेत्यर्थः ।
भाविन्यावश्यके मरणे उत्साहः स च विद्योगदुःखशान्तिवाङ्ग्येति द्वेषम् ।
इयं च प्रस्थाननिवृत्तिरूपे कार्ये प्रस्तुते कारणोक्तिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा ”
[च०] । अमरुशतके “ प्रस्थानात् किं निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्ठे कारणस्य
थियाया भाविमरणोत्साहस्य वचनम् । किं शब्दः प्रश्नार्थक इति न कारणप्रस्तावः ”
[प्र०] । यत्कर्जुनवर्मदेवैरस्य पद्यस्य दीकायामिदमुत्तरालङ्कारोदाहरणमि-
त्युक्ते तदुद्योते नारोगेभास्त्रित्यं प्रत्याख्यातम्—“ अत एवोत्तरेण प्रश्नोच्चयनेऽपि
नोत्तरालङ्कारः । तस्य चमत्कारजनकत्वाभावात् । अन्ये द्वयोः सम्बावेश
मिच्छन्ति । ”

एतत्तरस्य मुखात्क्यल्पमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
अङ्गुल्यग्रलङ्घुकियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुत्रोहीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥५०॥
अत्रास्थाने जडानां ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते
विशेषः कथितः ।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—राजान्विति । राजानं प्रति कवेहस्ति:
“ राजः शत्रुभूतरस्य शुकस्तवारिभवने शृण्यायां वल्मौ भित्तौ चित्रस्थान्
अवलोक्यैककै प्रतीत्यमाभावते इत्यन्वयः । कीटक । तत्राह—(हे राजन् ।) नसुता
मां न पाठयति । देव्योऽपि तूणीं स्थिताः) । कुञ्जे इति तादृश्या भोजिकाया
संबोधनम् । (मां भोजय) । कुमारसहितैः सच्चिवैरद्यापि किं न भुज्यते इति काकुः
[च०] । “ अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव त्वदरयः प्रपलाय्य
गता इति शत्रुपलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।
सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—एतदिति ” [ग्र.] । भल्टकविकृते
भल्टशतके कस्यचिन्मूर्खस्य वृत्तान्तं कुतश्चिदाकर्ण्य विस्मयेन भाष्मणां कंचित्प्रति
कस्यचिहुक्तिः । मुखात्प्रतारकस्य कस्यचिन्मुखादपगतं शृण्वन् स जडः
(मूर्खः कमलिनीपत्रे स्थितं वारिणः कणं विन्दुं) यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त प्रत्तस्य

कियत् । यतोऽस्मादपि अधिकं किञ्चिज्जदत्वयोधकत्वमस्ति तदाह । अङ्गुल्यग्रेति । शनैरादीयमानेऽपि अङ्गुल्यग्रस्य लवुकियया अवचालनेन प्रविलायिनि अङ्गुलावेष लभे (सति मम मुक्तामणिः कुत्रोड्डीय गत इत्यनुदिनमन्तः शौकेन न निद्राति, नेत्रमीलनेऽपि चिन्तां न व्यजतीति भावः) ” [उ०] । “ अत्र जडानामस्थल एव ममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुरुषविशेषण्य ममत्वविशेषोऽभिहितः ” [प्र०] ।

सुहृद्धृष्टाष्पजलप्रमार्जनं
करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान्स नीतिमान्
सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥ ५१ ॥

अत्र कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशमयसि, तन्मेव श्राद्यः—इति विशेषे प्रकृते सामान्यमुदितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने व्रयः प्रकाराः—श्रेष्ठः, समासैरक्तिः, साहृद्यामात्रं वा तुल्यात् तुल्यस्य हास्येषे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्योऽपि
यायादादि प्रणयने नमहानपि स्थान् ।
अभ्युद्गतेऽपि विश्रमितीहशीये
केनापि दिक्षप्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ ५२ ॥
येनास्यभ्युदितेन चन्द्र गमितः क्वान्ति रवौ तत्र ते
युद्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्यथोऽन्नि विष्फूर्जसे ॥ ५३ ॥

विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—सुहृदिति । “ श्रीकृष्णेन नरकासुरे हते तसुहदं (शाल्वं) प्रति तन्मन्त्रिण इयमुक्तिः ” [चं०] । यः

वैराग्यतियातनेन वैराग्यतिक्रिया सुहृद्धधाराप्यजलग्रभार्जनं मिद्यपत्नीनामथुप्रोऽल्लनं करोति, स एव पूज्यः, स पुमान्, स नीतिमान्, तस्य सुजीवितं सुषु जीवितं, स शिष्यो लक्षण्याः भाजनं पात्रम्।

“अत्र श्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां दुःखं यदि शमयति तदा त्वयेव श्लाप्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम्। तु ल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः। विशेषणविशेष्यवाचिना सर्वेषामपि श्लिष्टत्वस्य, विशेषणमात्रवाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य, अल्पाभ्येऽपि सामान्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुत्वात्। आद्यो यथा—‘पुंस्त्वादिति’ [प्र०]। भल्टशतके ७९ पद्यमिद्यमिति वामनाचार्यः। “पुरुपोत्तमेन विष्णुना दैत्यमोहने स्त्रीस्तपतापत्त्या वाराहमूर्त्या पातालप्रवेशरूपाद्योगमनेन बलिप्रणयने प्रार्थने वामनताप्राप्या च सुवनरक्षणादेवंप्रकारेणापि विश्वोद्धरणं कर्तव्यमिति दिष्मार्गः प्रकटित इत्यप्रस्तुतस्योपमानभूतस्य विष्णोरभिधानानात्तुल्यप्रकृतपुरुपत्रेष्टप्रतीतिः। तत्र च पुंस्त्वात्प्रचलनं पुरुपार्थहानिः। आद्योयानं स्वपदव्रंशः। अमहत्वं गौरवहानिः। विश्वं सर्वजनमित्यर्थो बोध्यः” [च०]।

“अत्र पुंस्त्वादित्यादिविशेषणानां पुरुपोत्तमेनेति विशेष्यस्त्र च श्लेषपात्स-पुरुपप्रतिपत्तिः। न च श्लेष पुरायम्। ‘आवयवशक्तेः समुदायशक्तिवलीयसी’ इति न्यायात्प्रारिवण्णूपस्त्रियैर्थतौ सत्पुरुषस्याक्षेपणैवोपस्थितेः। श्लेषपत्त्वेऽप्य-प्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्यैवाप्रस्तुतप्रशंसात्वात्। द्वितीयो यथा—‘येनेति’ [प्र०]।

“क्षीणधनः कश्चित् उपजीवनार्थमपकारिणं सधनमनुसरन् केनचिदुपाल-भ्यते। येनाभ्युदितेन क्वांतिं गमितोऽसोति संबंधः। उदितेनैव न त्वपक्तेनापि। क्वांतिस्तेजोहीनता ग्लानिश्च। प्रतिकर्तुं प्रत्यपकर्तुम्। पादः पदं रक्षिमश्च। क्षीणेन धनहीनेन कलाहिनेन च। मनार्गीषद्यपि किं न लज्जसे इत्यर्थः। अस्त्वेव लज्जाशून्यत्वमप्यस्तु। जडधामता हिमाधारता मूढता च। विस्फूर्जसे सगर्व-सुदेषि। अमार्यां सूर्येण सह संगत्य ततस्तेजोग्रहणं चंद्रस्येत्यागमसिद्धं पाद-ग्रहणम्। अत्र श्लिष्टविशेषणमात्रमाहात्म्येन प्रस्तुतसधनमित्यनवृत्तान्ताक्षेपः”

[उ०]। “अत्र विशेष्यवाचि चन्द्रपदं न श्लिष्टम्” [प्र०]।

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
किं तावदजितमनेन दुरवर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितं च ॥ ५४ ॥

इयं च काचित् वाच्ये प्रतियमानार्थानिध्यारोपेणैव भवति । यथा—
अवधेरस्मःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि वहवो लङ्घनेऽपि कमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवातादानीं
“को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥ ५५ ॥

तृतीयो यथा—आदायेति । अनेन दुरण्वेन दुष्टसमुद्रेण परितः सर्वतः
सरितां नदीतां मुखेभ्यः वारि आदाय तावत् किं अजितं किं कृतम् ।
न किमपीत्यर्थः । तथाहि—क्षारीकृतं वडवादहने वडचाम्बी हुतं च, तथा
पातालमेव कुक्षिकुहरं तस्मिन् विनिवेशितं विक्षिसं च । “ अत्र श्लेषाभावेऽपि
सादृश्यमावेणासत्पुरुषाक्षेपः ” [प्र०] । “ अत्र ग्रासकल्पं परधनमपहृत्य
विफलव्ययकर्तरि दुरीथेरे प्रकृते तत्सदृशस्याप्रकृतस्यार्णवस्य कथनम् ” [उ]
“ यथा वा भम—

कौटिल्यं नयने निवारयतरां शीघ्रां गतिं शीलय
व्यक्तार्थीं कुरु भारतीं विहसितेऽप्यौद्गृत्यमायोजय ।
कुञ्चामप्रमदाविलासरासिकः कांतरत्वयाऽसादितो
नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारैःसमाकृष्यते ॥ ”

कौटिल्यमिति । (नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । ‘ नन्दिनि ’ इति
नायिकायाः सम्बोधनम् । कौटिल्यम् । वक्रताम् । निवारयतराम् । अतिशयेन
निवारय । शीलस्य । अभ्यस्य । अभ्यासं विना स्वाभाविकमन्दगमनस्यानि-
वर्तनात् । भारतीम् । वाचम् । विहसिते । मधुरस्तरसहितहासे । नागरीजनानां
समाचाराः व्यवहाराः नेत्रकौटिल्य-मन्दगमन-अस्पष्टार्थभाषण—अनौद्गृत्यरूपाः

तैः । न समाकृत्यते न वशीक्रियते । शादूलविकीडितं छन्दः ।) अत्र हुप्तभुस्तकविवृतान्ताक्षेपः ” [उ०]

“ हृयं च निरा—काचिद्वाच्यार्थं प्रतीयमानार्थानध्यारोपमात्रेण । क्वचित्यतीयमार्थाध्यारोपेण । क्वचिच्यंशभेदेन तदध्यारोपानारोपाभ्याम् ।

तत्राद्या यथा—अब्धेरिति ” [प्र०] शर्णों जलं तेन स्थगितः तिरस्कृतो भुवनस्य भूमेराभोगः विस्तारः तस्य पातालरूपः कुक्षियेन तस्य अब्धे: समुद्रस्य । पोतः समुद्रयानं उपायो येषां तादशाः समुद्रविणिजः लहूने उल्लङ्घनेऽपि क्रमन्ते उत्थहन्ते । आहो हृति बद्यर्थेऽध्ययम् । यदि दैवात् एष रिक्तः जलशून्यः भवेत् तदा—अवटः गर्तः । कुहरं तस्यैव गम्भीरदेशः । तदवलोकनेऽपि को नाम कथमपि कल्पः समर्थः स्यात् । “ अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अवाधिता एवेति नेह प्रतीयमानार्थाध्यारोपः ” [प्र०] ।

“ अत्रोपमदेनशीलस्य हुप्तभोः पूर्णतैव वरम्, न रिक्तता, अत्यन्तोपमदेनापत्तेरिति व्यंग्यं गुणीभूतमेव । अत्र समुद्रेऽपीति पाठः । ध्यनित्वं तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवग्यानातेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यंग्यार्थस्य वलादाकृष्टवेन वाच्यसिद्ध्यांगत्वात् ” [उ०] ।

क्वचिद्विध्यारोपेषोऽव । यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहत्कं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं करमादिदं कथयते ।
वासनात्र वटस्तमध्यगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥ ५६ ॥

क्वचिदंशेष्व्यारोपेण । यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्यविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्थपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे यद्वारणोऽद्याप्यसा-
न्तः शून्यकरो निपेत्यत इति ऋतः क एष ग्रहः ॥ ५७ ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्य असेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

द्वितीया यथा—कस्त्वमिति । शाखोटकं प्रति कस्यचित् प्रश्नः “ शाखोटको हि इमशानाग्निज्वालालीढलतापलवादिस्तरुविशेषः । तस्य कथयामीत्यादिप्रत्यक्षिः । अनेन पदेनेद्वमाह—अकथनीयमेतत् । शून्यमाणं हि निर्वेदाय भवति । तथापि तु यदि निर्बन्धस्तरकथयामि । वैराग्यादिति । काका दैवहत्कमित्यादिना सूचितं ते वैराग्यमिति यावत् । साधु विदितमित्युत्तरम् । कस्मादिति वैराग्ये हेतुप्रश्नः । इदं कथयत् इत्यादि सनिवेदस्मरणोपक्रमं कथं कथमपि निरूपणीयतयोत्तरम् । वामेनेति । अनुचितेन कुलादिनोपलक्षित इत्यर्थः । वट इति छायामाग्रकरणादेव फलदानादिशून्याहुद्वरकंधर इत्यर्थः ” [लो०] । “ नहि वृक्षविशेषणसहोक्तिप्रस्तुक्ती संभवत् इत्यविवक्षिताभिष्येनैवानेन श्लोकेन समृद्धासप्तुरुपसमीपवर्तिनो निर्धनस्य कस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितं तात्पर्येण वाच्यार्थकृतमिति प्रतीयते ” (ध्वन्यालोकः, ३.पृ.२१९)

तृतीया यथा—सोऽपूर्वे इति । भल्टकविकृते भल्टटशतके १८ पद्ममिदम् । हे भ्रमर (यस्य वारणस्य) सोऽपूर्वः रसनाविपर्यशोऽग्निशापात् करिणां जिव्हापरिवृत्तिः, अन्यत्र पूर्वविपरीतामिधानम् । तस्य विधिः प्रकारः । तत् कर्णयोश्चापलं निरन्तरचालनं परवचनप्रतार्थत्वं च । मदः करिणां प्रसिद्धो गर्वश्च तेन विस्मृता स्वपरयोर्दिग् मार्गः आसानासविभागश्च तादशी इष्टिः । शून्यसोकेन बहुनोकेन वा किम् । न किमपि फलमित्यर्थः । एतत् सर्वं विस्मृतवानन्मि यत् यस्मात् कारणात् असौ वारणोगजः, वारकश्च । अन्तर्मध्ये शून्यः सरन्नो धनरहितश्च करः शुण्डा हस्तश्च यस्य सोऽद्यापि निषेध्यते । हे भ्रातः पृष्ठ कस्ते ग्रहः आग्रहः । “ अशाप्रस्तुतयोर्गंजभ्रमरयोरभिधानेन तुल्ययोः प्रस्तुतयोः सेव्यसेवकयोर्निवारकानुगतयोः पुरुषयोः श्लेषणाक्षेप इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । इयं हि कर्णचापलांशे वाच्ययोर्गंजभ्रमरयोः सेव्यसेवकपुरुषप्रतीयमानार्थानव्यारोपेण तदन्यत्र तु रसनाविपर्यादिरूपांशान्नये तयोस्तदध्यारोपैणैव च भवतीति बोध्यम् । ” [श०] ।

“ अत्र हस्तिनो रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं मदश्च वाच्यस्य भ्रमरस्य सेवनाभावहेतुत्वेन वाच्यानि, न तद्वेतवः । मदस्तु प्रत्युत सेवने हेतुरिति

तदंशे प्रतीयमानपुरुषाभ्यारोपावेक्षा । कर्णचापलं तु अमरस्थासेवने हेतुरेवेति
तदंशे नाध्यारोप इति ” [प्र०] ।

निर्गीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यथोक्तौ च कल्पनस् ॥ १४ ॥

कार्यकारणयोर्यथ पौर्वापर्यविपर्ययः ।

विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा ॥

उपमानेनान्तर्निर्गीर्णस्योपमेयस्य यद्ध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ ५८ ॥

“ निर्गीर्येति । प्रकृतस्योपमेयस्य समेनोपमानेन निर्गीर्याध्यवसानं
द्रढीयसी द्रुहिः सैकाऽतिशयोक्तिः । यज्ञ तदेव वस्तवन्यत्वेन विविक्ताकारव-
स्तवन्तरत्वेनाध्यवसीयते सा द्वितीया । यज्ञ चेच्छदेवन यदिशब्देन वा यद्यथोक्तौ
कल्पनमर्थादसंभविनोऽर्थस्य सा तृतीया । यथ वारणकायेणः प्रसिद्धस्य
पौर्वापर्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं कारणस्य शीघ्रकारितप्रतीयते सा चतुर्थीति
चतस्रोऽतिशयोक्तयः । तत्राद्या यथा—कमलमिति ” [प्र०] । “ प्रेयसीं
दद्या तत्सर्वीं प्रति नायकस्योक्तिस्त्रियम् । अनम्भसि अनुदके देशे कमलं
कान्तावकव्ररूपं पदाम् । तस्मिन् कमले च कुवलये नेत्रद्वयरूपं नीलोत्पलद्वयम् ।
तानि कमलं कुवलयद्वयं चेति त्रीण्यपि कनकलतिकायां कान्तातनुरूपायां
सुवर्णलतायाम् । सा च कनकलतिका सुकुमारा मृद्दी चासौ सुभगा सुन्दरी
चेति उत्पातपरम्परा अनुत्तमाला केयमित्यर्थः ” [झ०] ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यज्ञ तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते, सा अपरा यथा—

अण्णं लड्हत्तणर्ं अण्णा विअ का वि वत्तगच्छाआ ।

सामा सामण्णपआवहणो रेह चिच्च ण होई ॥ ५९ ॥

(अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यग्रजापते रेखैव न भवति ॥)

‘ यद्यर्थस्य ‘ यदिशब्देनचेच्छ्रुते वा उक्तौ यत् कल्पनम् (अर्थात्
असंभविनोऽर्थस्य), सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोभेष्टुः ।

• तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवानुयात् ॥ ६० ॥

“ अत्र सुखादि कमलादिवेनाध्यवसितम् । यथा वा मम—

कलशो परमहात्मं तिभिरस्तोमस्य सोमसहवासः ।

विश्वति च शैवलवल्ली शिव शिव कुसुमेषुसर्गसौभाग्यम् ॥ [प्र०]

कलशा इति । अत्र कलशत्वेन स्तवयोरध्यवसानं, तिभिरसंघत्वेन केश-
पाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वह्नित्वेन रोमावल्या इति ज्ञेयम् ॥ [प्रभा] ।
द्वितीया यथा—अपणामिति

“ सुकुमारशब्दस्य लडहादेशः । (वर्तते जीवतीति) वर्तनं शरीरम् ।
द्वाया कांतिः । श्यामा शीतोष्णकाले उष्णशीता (शीतकाले भवेषुष्णा ग्रीष्मे
च सुखशीतला । सर्वावश्वसोभाव्या सा श्यामा परिकीर्तिता ।) सामान्य-
ग्रजापतेः सर्वेसाधारणग्रजापतेः । रेखा निर्मितिः । (आर्या जघनविपुला ।)
अत्रान्यदेव सौकुमार्यमित्युक्त्याऽस्याः सौदर्ये सौदर्यांतरादतिशयः प्रती-
यते ” [उ०] । ”

तृतीया यथा—राकायामिति । अमृतांशोश्वन्दस्य वपुः शरीरं, राकायां
पूर्णचन्द्रायां पृणिमायां अकलङ्कं चेत् यदि स्यात्, तदा तस्याः नाशिकायाः
मुखं साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः तं प्राप्नुयात् । “ निहपमस्योपभानसंभव एव
पराभवः । पूर्वार्धे पूर्णेन्द्रौ कलंकामावस्यासंबंधे संबंधः कल्पितः । उत्तरार्धे
साम्यसंबंधसंमवेऽपि तदसंबंधः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबंधे संबंध
इति द्विविधेयम् ” [उ०] । रुद्रस्तु इमां उत्पाद्योपमामाह [c. १५-
१६] । दण्डमते वेयमसुकृतोपमा [२, २४] ।

कारणस्य शीधकारितां वर्त्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमविष्टितमादौ मालत्याः कुसुमचापत्राणेन ।
चरमं रमणीवल्लभं लोचनविषयं त्वया भजता ॥ ६१

प्रतिवर्तपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्यद्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

सामान्यां धर्मः उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदत्वस्य
दुष्टतयाऽभिहितत्वान् शब्दभेदेन यन् उपादीयते, सा वस्तुनो वाक्यार्थ-
स्योपमानत्वात् प्रतिवर्तपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।

न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥ ६२ ॥ ०

✓ चतुर्थं यथा-हृदयमिति । दामोदरगुसकृते कुट्टनीमते १६ पद्मिदम् ।
यत्तु वद्युभिः ईकाकारैः सालतीमाधवस्यमिदं इत्युक्तं तदस्त्, पद्मस्यास्य
तत्रानुपलभात् ।

कुसुमान्येव चापो वाणाश्च यस्य तेन मदनेन मालत्याः मालतीनाम्या
नायिकायाः हृदयं आदौ पूर्वं अधिष्ठितम् । चरमं पश्चात् । लोचनविषयं
नेत्रगोचरताम् । भजता प्राप्नुवता । देवेनेति यावत् । त्वया आकृतम् ।
आर्या छन्दः । अत्र कारणस्य कांताधिष्ठानस्य शीघ्रकारित्वं चक्षुं कार्यस्य
कंदर्पिष्ठानस्य प्रथमसुक्षिः अन्यं यथा । ‘सममेव समाकृतं द्वयं द्विरदगा-
मिना । तेन सिंहासनं पितॄं मण्डलं च महीभृताम्, ’ (र. ४. ४) इत्यअ
सममेव न तु पूर्वापरभावेनेति प्रतीतेः । सिंहासनाक्रमणं कारणम् । मही-
भृत्यमण्डलाक्रमणं कार्यम् ॥ [७०]

“ प्रतिवर्तपमेति ” एकस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये
उपमानोपमेयवाक्ययोर्यत्र द्विरवस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिज्ञस्य
पदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवर्तपमा । वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र
‘द्विः’ ‘द्वये’ इत्यनेकोपलक्ष्यके । मालानुरोधात् । सा च द्विधा-अमाला-
रूपा सालारूपा च ” [७०]

तत्राद्या यथा-देवीति वामनकाव्यालंकारसूत्र-वृत्तावुदाहरं पद्मिदम्
(४-३-२) राजानं प्रति देवीस्यत्वा उक्तिः । देवीभावं देवीत्वम् । ‘देवी

कृताभिषेकायाम् । इत्यमरः । गमिता ग्राविता । एषा मे सखी । परिवारपदं साधारणकलत्रस्थानं कथं भजति, प्राप्नोतु इत्यर्थः । दैवतलयेण अङ्गितं चिङ्गितं, उल्लिखितदैवकारं, स्वर्णादिवटितप्रतिमेत्यर्थः । रन्नं, परिभोणो भूषादर्थसुपादानं, तस्य योग्यं न । “अत्र परिवारपदत्वं साधारणो धर्मः परिभोगयोग्यमिति पर्यायेण भिन्नशब्देनोक्तः । परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरेकार्थत्वात्” [सं०] । “अत्र द्वयोर्वाक्यार्थयोरनौचित्यरूप एक एव साधारणधर्मः ‘कथं’ ‘न खलु’ इति भिन्नशब्ददोपात्त इति प्रतिवस्तूपमालंकारः” [चं०] ।

“अत्र परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरन्तर्घान्तरत्वाहुदाहरणत्वमित्येके । कथं भजति ‘न खलु’ इत्यनययोरेकार्थतया तथात्वमित्यपरे” [प्र०]

यदि द्वृत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्विषु किं ततः ।
लवणमभ्यु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥ ६३ ॥
इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा दृष्ट्या । गव्यमन्यवाण्यनुसृतव्यम् ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ॥ ६६ ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनाम्, हष्टोऽन्तः निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः ।
त्वयि हष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवव्यलितम् ।

आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुदत्वाः ॥ ६४ ॥

एष साधम्येण । वैधृम्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिसीपतः ।

भटा: परेषां विशरारुतामगुरुद्धर्थयवाते रिथरतां हि पांसवः ॥ ६५ ॥

अन्त्या यथा यदीति । “प्रकृतिरेवेति इदमेकं प्रकृतम् । शेषं त्वं त्रोपमानभूतम्” [सं०] । “अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानान्मालात्वम् । चतुर्थवाक्यं चोपमेयाचि” [प्र०]

“दृष्टान्त इति । अत्र पुनः जट्ठः पूर्वसमाद्विशेषकः । विशेषश्च विवितिविम्बभाव एव । सर्वेषामिति । न तु प्रतिवस्तूपमायामिव साधारणधर्मस्यैव द्विःप्रयोगः किंतूपमेयादेरपि । विशेषस्य सामन्येन समर्थने त्वर्थान्तरन्यासः” [सं०] ।

“ एतेषुपमानोपमेयसाधर्म्यणां सर्वेषां प्रतिविम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टान्तो निश्रय उपमानिर्वाहकोऽत्रालंकारे इनि व्युत्तुतेः । स च द्विधा—साधर्म्यवै-धर्म्यरूपाभ्याम् । तत्र साधर्म्येण यथा—त्वद्यीति ” [प्र०] । हृदातालङ्कारे पद्मिदम् (८. १५) नाथिकासल्लग्याः नाथकं प्रति उक्तिरिगम् । मनोभवजव-लितं कामप्रदीपं तस्याः मनः त्वयि दृष्ट एव निर्वाति, प्रसन्नं भवति । हिमांशोश्चन्द्रस्य आलोके दर्शने हि कुसुद्वत्याः कुसुमं विकसति । “ यथा कुमुदिन्याश्चन्द्रालोके तद्गणपक्षातित्वेन कुमुदं विकसति तथा त्वद्वर्णने गुण-पक्षपातत्त्वस्या मन इति सर्वप्रतिविम्बनम् ” [सं०] । “ अत्र साधर्म्य-स्यापि प्रतिविम्ब एवेति प्रतिवस्तूपमाभेदः ” [प्र०] ।

वैधर्म्येण यथा—त्वदेति । है राजन्, साहसकर्मणा ज्ञामं सुखं यस्य तस्य तत्र आहवे युद्धे कृष्णाणान्तिकं खडगसमीपं करं जानिनोपतो नेतृमिच्छतो न तु नीतवतः । परेषां शत्रूणां भट्टाः योद्धारः विश्वरास्तां नशरतां अगुः प्राप्तुः । हि यतः अवाते निर्वातदेशो पांसवः रजांसि स्थिरतां दधति धारयन्ति । “ अत्र ‘ वाते तु पांसवः स्थिरतां न दधति ’ इत्येवंरूपे वैधर्म्यविषयेण साधर्म्य-पर्यवसानमिति दृष्टान्तालंकारत्वम् । अत्र पांसुभट्टाः पलायनास्थिरत्वयो-विम्बग्रतिविम्बभावः ” (ज०) ।

मकुद्गुच्छिस्तु धर्मस्य ग्रन्थताप्रकृतात्मनाम् ।

- सैव क्रियासु बहीपु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानाम् अर्थात् उपमानोपमेयानाम्, धर्मः क्रियादिः, एकवारमेव यन् उपादीयते, तत् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदी पनान् दीपकम् । यथा—

क्रिवणां धणं ज्ञाआर्णं कणमणी केसराइं सीहाणं ।

कुलबालिआर्णं थणआ कुत्तो छिपन्ति अमुआणम् ॥ ६६ ॥

कारकस्य च बहीपु क्रियासु सकुद्गुतिर्दीपकम् । यथा—
स्वद्याति कूणति वेळति विवलति निमिपति विलोकयति तिर्यक् ।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने ॥ ६७ ॥

सकृदिति—

प्रकृताप्रकृतात्मनामर्थदुष्मानोपमेभूतानां धर्मिणं धर्मस्य क्रियादे; सकृदृत्तिरेकवारमेवोपादानं यत्तदेकम् । एकस्थस्यैव सर्ववाक्यदीपकत्वेन प्रदीपसाम्यात् । कारकस्य च बह्विषु क्रियासु सकृदृत्तिरेव द्वितीयं दीपकम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारद्वयवर्द्धापकमित्यर्थः” [प्र०]

“एकस्थस्यैवेति । अर्थं भावः एकत्र स्थितः क्रियादि । समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकरोतीति दीपसाम्यादीपकम् । अत्र प्रकृताप्रकृततत्त्वयोर्वास्तवत्त्वादर्थानामौपम्यं सत्यम् । परं गम्यं, न श्रौतम् । अतो नोपमा” [सं०] । आद्यं यथा—कृपणानां धनं नागानां कणमणिः केशराश्र सिंहानाम् ।

कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽसृतानाम् ॥

“अत्र छिपन्तीति सकृदुषपात्तम् । कुलपालिकानां स्तना उपमेशा:” [प्र०] “अन्येषां तृपमानस्वम् । अत्र तत्तदुषमानैः प्रत्येकमौपम्यप्रतीतिः । अत्र क्रिया साधारणधर्मः । गुणो यथा—‘श्यामला: ग्रावृपेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्किभिः । धुवश्च सुकुमारभिर्नवशाद्वलपङ्किभिः ॥’ इति [उ०] ।

अन्यं यथा—“स्विद्यतीति । नवोढा वधूः शयने तल्पे स्वेदं भजते, कृणति संकोचमालम्बते । सवितर्कं वीक्षत इति चण्डीदासः । वेलिति परिवृथ्य शेते । विवलति विशेषतश्चल्ला भवति । निभिपति निद्राच्याजेन नंत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दिति हृष्यति । नवोढात्वेन बाह्यतो हर्षप्रकाशनात् । अत-एव चुम्बितुमिच्छति, न तु चम्भतीत्यनेकासु क्रियासु वधूरूपकर्त्तकारकस्य सकृदृतिः” [च०] । यतु—‘किं च दीपकतुल्ययोगित्वादौ गम्यमानमौपम्यं जीव्रातुरिति सर्वेषां संमतम् । न चात्र स्वेदनकृणनादीनामेककारकान्वितानाम-प्यौपम्यं कविसंसर्भगोचरः’ इति वदता रसगङ्गाधरकारेण (पृ० ३२५) अस्योदाहरणस्यासंगतिर्दर्शिता, तत्रेदमवधेयं यत्नममटेन द्वितीये दीपके न कुत्रापि औपम्यस्य निर्देशः कुतः । औपम्ये सति तु इयं तुल्ययोगिता स्यात् ।

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम् ।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुना उत्तरसुत्तर चेदुपक्रियते, तत् मालादीपकम् ।

यथा—

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकार्णय येन येन सहस्रा यथासमासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैरशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥ ६८ ॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोकर्त्त्वे मालादीपकम् । उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोक्त्यत्वे
तु एकावली । “सङ्ग्रामेति । खण्डप्रशास्तौ पथमिदम् । सङ्ग्राम एवाङ्गणं
निर्भयसंचारात् । अगतेन भवता चापे समारोपिते सति । । देवेति संबोधनम्
येन येन सहस्रा जटिति यथासमासादितं प्राप्तं तदाकर्णयेति संबंधः । केन
किमित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्थम् ” [च०] ।

कोदण्डेन धनुषा शराः समासादिताः, शरैः शत्रुशिरः समासादितं, शत्रुमध्या
च पतता भूमण्डलं समासादितं, भूवलयेन च त्वं स्वामित्वेन समासादितः,
भवता च अतुला कीर्तिः समासादिता, कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितम् ।
अत्र कोदण्डस्य प्रक्षेपणाल्यशरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलवासि-
रूपोपकारहेतुत्वं शिरसथोत्तमस्वामिलाभरूपभूमण्डलोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन
कीर्तिमासादयता नुपेपकारकरणं नुपेण च कीर्तेलोकत्रयव्यापनाल्योपकार-
जननमित्यवगन्तव्यम् ” [प्रभा] । रसगङ्गाधरकारस्तु उदाहरणमिदं दूषयन्
पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोकर्त्त्वेऽपि एकावल्या एवभेदं पश्यति । “ पूर्वं च दीप-
कालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य (मालादीपकस्य) लक्षणादीपकविशेषोऽयमिति
न अभितव्यम् । तस्य सादृश्यमार्भतायाः सकलालङ्घार्दिकसिद्धवात् । इह च
शङ्खलवयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकतावाचं श्रह-
धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । ” [पृ. ४६४]

“ मालोपमालीनां बहूपमानसंबन्धानापरो विशेष इति न ते लक्षिताः ।
इदं तु पृथग्लक्षितम् । उत्तरोत्तरसुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गेण माला-
भावमापन्नानां सकृदर्द्मनिर्देशस्पृत्वेनाधिकविशेषानुप्रवेशादिति ” [प्र०] ।

नियतानां सकृद्रमः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । क्रमेणोदा-
हरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
 आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः ॥ ६९ ॥
 कुमुदकमलनीलनीरजालिर्लितविलासजुघोर्हशोः पुरः का ।
 अमृतममृतरश्मिरस्वुजन्म प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ ७० ॥
 उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यम् ।

नियनानामिति । नियनानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यनन्तरं ‘यदुपादीयते’ इति शेषः । यकृत्यदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्नः धर्माएकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्र नातिप्रसंगः । तत्र प्राकरणिकानामेव यथा—” [प्र०] ।

पांडिति । “हे सखि, तव पाण्डुक्षामं वदनं सरसमन्नरससहितं स्त्रिगंधं च हृदयं अलसमालस्ययुक्तं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये नितान्तमत्यर्थं क्षेत्रियरोगमावेदयतीत्यन्वयः” [चं०] । “क्षेत्रियरोगो राजयक्षमा अन्यस्मिन्क्षेत्रे देहान्तरे चिकित्स्यः । पक्षे तूपपतिविपथोऽनुरागः” [सं०] ।

“अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मस्वेनावेदनाय्यो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—[प्र०] ।

“कुमुदेति । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । हे कान्ते ललितविलासजुपोः मनोहरकाक्षादिवेषाभाजोः तव दशोः नेत्रयोः पुरः अग्रे कुमुदानि शेत्कमलानि, कमलानि (अर्थात्) रक्तकमलानि नीलनीरजानि नीलकमलानि च तेषां आलिः पङ्क्तिःका कः पदार्थः न मनागपि शोभते इत्यर्थः । अत्र प्रसादे कुमुदसाम्यं माने रक्तकमलसाम्यं प्रकृतदशायां नीलनीरजसाम्यमिति बोध्यम् । किं च तव आननस्य पुरः अस्ति वीर्यपे अमृतरश्मशब्दः अमृजन्म पद्मं च एकपदे युगपदेव प्रतिहतं निर्जितमित्यर्थः” [झ०] ॥ “अत्र कामिन्या वर्णनीयत्वादप्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वार्धेकापदव्यङ्ग्योऽधिक्षेप उत्तरार्थं प्रतिहतरचं चोपात्तम्” [प्र०] ।

उपमानादिति । यत्र उपमेयस्य उपमानात् व्यतिरेकः, विशेषणातिरेक आधिक्यम् । स एव व्यतिरेक एव । पुरातनैरालङ्गारिकैस्तु उपमेयादुपमानस्य

उपमानादुपयमेस्य वा आधिक्ये व्यतिरेकः स्वीकृतः । तथा चाहोऽर्जटः—“विशेषापादनं अस्यादुपमानोपमेययोः” (२. ६) । व्याख्यातमिदं केन्द्रुराजेन—“उपमानोपमेययोः परस्परं यत्र विशेषः द्याप्तते स व्यतिरेकः । तत्र द्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आधिक्यं तरमाव्यतिरेकः । ” रुद्रदरश्यकाविषि उपमानस्योपमेयादाधिवयेऽपि व्यतिरेकं आहतुः । उभाभ्यां च क्षीणोऽपि इत्यादिप्रथमुदाहृतम् । तदेतद् ग्रन्थकृत खण्डयति ।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते नित्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥ ७१ ॥

इत्यादादुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत् केनचिदुक्तम्, तदगुक्तम् । अत्र यौवनगताऽस्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् ।

“ कश्चिन्तु —‘ यत्रोपमेयादुपमानरथं उपमानादुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—क्षीण इत्यादिसंग्रहः । अत्र द्युपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः । क्षैष्ठेऽपि मुनवृद्धेः । द्रव्याह । तत्र शुक्तम् । अस्थैर्ये हि तस्योपमानता तदाधिक्यं चोपमेये यौवनं पुचात्र विचक्षितम् । तस्मादुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः ॥ [प्र०] ॥ “ अस्थैर्ये हीति । अयं भावः । न श्वत्र चंद्रयौवनयोः सादृश्यम् । किं तु तत्क्षययोः । तत्र चन्द्रक्षयस्य ब्रुद्विद्वाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य त्वचाध्यतयाधिक्यम् । मानप्रसादनानुगुणतया प्रकृतचावयार्थानुगुणत्वात् इति । अरथैर्यं क्षयः । एवं श्वत्र वाक्यार्थः । चंद्रो हि मुनः पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादशामाहात्म्यशाली । इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिरुद्धभमिति मानादिभिरतरायैविद्यन्धया भवरया सुधा गमयितुं न सांप्रतमिति । अन्यथा ‘ किमिति अस्य कदर्यरथ यौवनस्य कृते मया मानाद्विरस्यते यातु नाम यौवनम् ’ इति प्रतिकूलेनायेन प्रकृतार्थस्यादुष्टतापत्तेः । प्रियहितकारिष्या तद्या हीदं वचनम् । एतेन ‘ रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि क्षार्थैः प्रियाया गुणस्त्वामायांति शिलीभुखाः स्मरधनुसुक्ताः सखे मामपि । कांतापादतलाहतिस्तवं मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥ ’ इत्यत्रोपमेयन्यूनतापर्यवसायी व्यतिरेक इत्यपास्तम् । भशोकत्वेन तद्रूप्यचेतनत्वसहदयत्वादिभिरुणाधिवयस्वैर्व सर्वात् । न च न्यूनत्वपदेनापकर्षो विवक्षितः । स च शोकस्य स्वस्पेणापकृष्टवादस्त्वये ।

वाच्यार्थबोधकालिकोत्कर्षपर्यंते तदलंकाररूपत्वादिति वाच्यम् । प्रकृत-
वाक्यार्थानुगुणधर्मवस्त्रस्येवाग्राधिक्यपदार्थत्वात् । ‘परमचेतनन्वयेन सम्बन्धक्
न पुनः ग्रियाविद्योगादिजन्यशोकास्पदं चेतन्यादि’ इति पर्यवसानेन
नस्य प्रकृतवाक्यार्थभूतविरहानुगुणत्वात् । अत एव ग्रियाविद्योगाद्यपि
तुल्यमित्यर्थकमावयोः सर्वं तुल्यमिति वाक्यं चरितार्थम् । एतेभोपमालंकार-
दूरीकरणमेवाग्र चमत्कारि । रसाद्यनुकूलतया कुतश्चिदंतात् भूषणापसरणमिव
रसानुसारेण क्वचिदलंकारविद्योगोऽपि शोभावह इति व्वनिकुदुन्नमपास्तम् ।
एवं ‘हनूमदार्थैर्यशसा मया पुनर्दीपां हर्षसर्वत्यपशः सितीकृतः’ (नैपथ
९. १२३) इत्यत्र नलमहीपतेः स्वनिदंया लब्धनिवेदातिशयरूपप्रकृतवाक्यार्थे
‘दूष्यम्यतन्युनताया एवानुगुणवेनाभिव्यक्तरूपत्वात्’ [३०] ।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥

शब्दार्थाभ्यामथाक्षिसे शिष्टे तडल्लिरए तत् ।

इतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षिमित्तम्, उपमानगतमपकर्पका-
रणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुकृतिग्रथम्, एत-
द्वेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते; आर्थेन च क्रमणोक्ता-
श्रवत्वार पव भेदाः; आक्षिसे चौपम्ये तावन्त पव; एवं द्वादश । एते
शेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिभेदाः ।

क्रमणोदाहरणम्—

असिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥ ७२ ॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद्वाऽनुपादानेऽन्यत
भेदत्रयम् । पवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र इवशब्दस्य सद्ग्रावाच्छा-
द्वसौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।

नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥ ७३ ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसाश्रिया ।

आननेनाकलङ्केन जयन्तीन्दुं कलङ्किनम् ॥ ७४ ॥

अत्रेवादि-तुल्यादि-पदविरहे आक्षिपैषोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग् विद्यावृद्धनिपेविणः ।

अतिगाढगुणस्यास्य नावजवद्गुरुरुगुणा: ॥ ७९ ॥

अत्रेवार्थं वतिः । गुणशब्दः शिष्टः । शाब्दमौपम्यम् ।

“ एनं विभजते । व्यतिरेकस्य द्वौ हेतु । उपमेयगतमुच्कर्पनिमित्तमुपमान-
गतमपकर्यनिमित्तं च; तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु
त्रयो भेदाः । प्रथमस्यैव द्वितीयस्यैव उभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् । तदेव
चत्वारो भेदाः । ते च प्रत्येकं विद्या । साधर्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दशक्तेः
प्रतिपादनात् । क्वचिच्चुल्यादिशब्देनार्थाशक्तया । क्वचिदुभयाभावेऽव्याख्येपेति
द्वादश भेदाः । ते च प्रत्येकमश्लिष्टे शिष्टे च शब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः म
इयर्थः । तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शब्दे साम्ये यथा—असीति ” [प्र०]
असि: खड्गः एव सहायो यस्य तस्य महाधृतेर्महीयैर्यस्य प्रभूताः वेऽरयः तेषां
पराभवे सति अन्यतुच्छज्जनस्येव मस्यः गर्वः न ।

“ अत्रीपमाने तुच्छांवसुपमेये महाधृतिः च हेतु । इवशब्दमर्याच
शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव तुच्छत्वमन्तर्स्य महाधृतिव्याप्तया वा द्वयोरपि वा
क्मैणानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि शाब्दोपम्यभेदत्रयं द्रष्टव्यम् । हेतु-
द्वयोपादान एवार्थसाम्ये यथा—असिमाद्रसद्वायोऽपीति ।

अत्र तुल्यार्थं वतिरित्यार्थमौपम्यम् । अत्र पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं द्रष्टव्यम् ।
हेत्वोरुक्तावैवाक्षिप्ते साम्ये यथा—इयमिति ” [प्र०] । इयं सुनयना
दासीकृता तामरसस्य पदास्य श्रीर्येन तेन अकलंकेन आननेन कलंकिनमिन्दुं जय-
ति । “ अत्राकलंकित्वकलद्वित्वे हेतु समुपान्तो । इवादीनां तुल्यादीनां वाऽभावा-
दाक्षिणमौपम्यम् । अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । न चाक्षिप्तभेद
उपमार्यां शंकनीयः । जयत्यादिशब्दस्यावश्यकतया व्यतिरेकेण विप्रयापहारात् ।
अथ शिष्टभेदेषु हेत्वोरुक्तौ शाब्दमौपम्यं यथा—जितेन्द्रियेति ” [प्र०]

विद्या च चुद्दाश्र तनिपेविणः अस्य जितेन्द्रियतया अतिगाढो विरोधि-
सहस्रैरप्यनुच्छेदः गुणो धैर्यांविर्यस्य । गुणाः पण्डितव्यादः अब्जवत् कमलस्य
तन्त्रव इव भंगुराः नश्वराः न । “ अत्र शिष्टो गुणशब्दः । तदर्थस्यातिगाढत्व-
भंगुरत्वे च हेतु समुपाते । इवार्थं वतिरिति शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव पूर्ववदनु-
पादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् ” [प्र०] ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान्पद्मयैप पृथिवीपतिः ।

न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥ ७६ ॥

अत्र तुल्यार्थं वतिः कलाशब्दः शिष्टः ।

मालाग्रतिवस्तुपूमावत् मालाव्यतिरेकोऽपि संभवति, तस्यापि भेदा
प्रवृम्भाः, दिङ्गमात्रं चोदाहियते, यथा—

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृपः ।

रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥ ७७ ॥

अत्र तुल्यार्थं वतिः । विषमादयश्च शब्दाः शिष्टाः ।

- नित्योदितप्रतापेन त्रियामार्मीलितप्रभः ।

भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेप विनिर्जितः ॥ ७८ ॥

अत्र हाक्षिप्रैवोपमा । भास्वतेति शिष्टः । यथा वा—

तत्रैवार्थं साम्ये यथा—‘ अखण्डेति ’ । अखण्डं मण्डलं राष्ट्रं विम्बं च
यस्य सः । श्रीः सम्पत्तिः शोभा चास्यास्तोनि । निशाकरवत् चन्द्रवत् कलानां
कौशलानां चन्द्रप्रोडशाशानानां च वैकल्यं नाशं जातु कदापि न आगतः प्राप्तः ।

“ अत्र कलाशब्दः शिष्टः । कलावैकल्यतदभावो हेतु शब्दोपात्तौ तुल्यार्थं वति-
रित्यार्थमौपम्यम् । अत्रानुपादानव्ययं चिन्त्यम् ” [प्र०] । अत्राह उद्योतः । “ चिन्त्य-
मिति कलावैकल्यतदभावयोर्हेतुवेन तदनुपादाने श्लेषः किमाश्रयः स्यात् हेतुभूत-
धर्मवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य वा शिष्टत्वे शिष्टभेद इति भावः । ‘ बहुलारि-
गतोऽप्येप श्रीमानुद्दत्तविक्रमः । न निशाकरवज्जातु दद्यतां वसुधाधिपः ॥ ’
इतिपाठेन बहुलशब्दे श्लेषसत्त्वात् अखण्डमण्डलत्वकलावैकल्ययोर्हेत्वोरनुपादा-
नेऽपि संभवत्येवानुपादानव्ययम् । बहुलः कृष्णपक्षः, विपुलश्चेत्यन्ये ” [उ०] ।

अयमेव मालारूपी यथा—‘ हरवदिति । हे राजन् त्वं कदाचिदपि हरेण
तुल्यं हरवत् विषमदृष्टिः त्रिलोचनः असमदृष्टिश्च नासि किन्तु समदृष्टिरेवेति
भावः । हरिणा तुल्यं हरिवत् श्रीकृष्णवत् विधूतः क्षिप्तो विततो महान् वृपो
वृषासुरो धर्मश्च येन एवं नासि किंतु सदा धर्मशील एवेति भावः । रविणा
तुल्यं रविवत् अतिदुःसहा: ये कराः किरणाः राजग्राहभागाश्च तैः तापिता
दाहं प्रापिता उद्वेजिता च भूः भूमिः भूमिस्थजनश्च एवं नासीत्यर्थः ” [ङ.] ।

“ अत्र विषमदृष्टिवमपकर्पेहेतुरुपात्तः समदृष्टिवसुर्कर्पेहेतुर्नोक्तः । बहूपमाना-

पेक्षया आधिक्यवर्णनान्मालाऽत्रेति बोध्यम् ॥ [उ०] । तत्रैवाक्षिप्ते साम्ये यथा “नित्योदितेति । प्रतापः पराक्रमः प्रकृष्टतापश्च । भास्वता कांस्तिमता रविणा च । त्रियामा रात्रिः ॥” [उ०] ।

“अत्र भास्वतेति प्रतापेति च शिलष्टं पूर्वाधीयात्तं हेतुद्वयम् । हृवादेरतुल्यादि-शब्दानां चाभावादाक्षिप्तैवोपमा । अत्रैव पूर्ववदनुपादाने भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । निर्जितजयस्यादिशब्दाभावेऽपि शिलष्टविशेषणौपम्याक्षेपादप्ययं भेदःसंभवति । यथा—स्वच्छेति ” [प्र०] ।

स्वच्छात्मतागुणसमुद्धसितेन्दुविम्बं
विम्बव्यभाधरमकृत्रिमहृषगन्धम् ।

यूनामतीव पिवतां रजनीषु यत्र

तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥ ७५ ॥

अदेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि शिलष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । पवं जातीयकाः शिलष्टोक्तियोग्यम्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः संभवन्ति, तेऽपि अनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

“ यत्र वसन्ते रजनीषु रात्रिषु अतीव अत्यन्तं पिवतां पानकर्तृणां चुम्बतां च यूनां तस्णानां तृष्णां पानेच्छां (मधुपानेच्छां अधरपानेच्छां च) मधु मध्यं (कर्तुं) जहार, अङ्गनानां नायिकानां आननं तु (कर्तुं) न जहारेत्यन्वयः । अधरपाने तृष्णा स्थितैवेति भावः । मधु आननं चीदशमित्याकांशायामुभयोः शिलष्टविशेषणान्याह स्वच्छात्मतेत्यादिना । स्वच्छात्मता निर्मलस्वरूपत्वसेव गुणस्तेन समुद्धसितं प्रतिविनिर्वत्तं इन्दुविम्बं चन्द्रमण्डलं यत्र ताद्वयम् । आननपक्षेऽप्येवमेव । आननेऽपि कपोलयोश्चन्द्रप्रतिविम्बात् । विम्बं विम्बिका-फलं पद्मं कन्दुरफलम् । तस्य या प्रभा कान्तिः तस्याः धरति विभर्तीति धरं धारकम् जीर्णमधुनो रक्तत्वादिति भावः । आननपक्षे विम्बप्रभः विम्बफलप्रभोऽधरो दशनवासो यत्र ताद्वयम् । अहृत्रिमो गन्धान्तरयोर्गं विना सुखवासना-दिकं विना च हृतो हृदयंगमो गल्धो यस्य यत्र वा तथाविधम् ” [क्ष०]

“अंगनानामाननं मधुसद्वशं हृदयगन्धादिमत्त्वादित्येवं शिलष्टविशेषणैरौपम्या-क्षेपेऽपि तृष्णां जहार नाननमित्यतो वैलक्षण्यात् व्यतिरेक इति बोध्यम् । अत्र सर्वलोकलभ्यत्वपुण्यैकलभ्यत्वस्त्वौ तृष्णाहरणस्त्वोक्त्यर्पणपर्कर्षहेतु नोक्तौ ।

उक्तेष्टदाहरणेषु अयमस्मादधिक इति व्यतिरेकाकारो गग्य एव । ‘इदोः पश्चाच्चाधिकं मे प्रियाया वदनं मतम् । विलासहृथगन्धैश्च’ हस्यादौ तु वाच्य एव ” [उ०]

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो, विशेषाभिधित्सया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्य अशक्यवक्तव्यत्व-
मतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो (निषेध इव) यः स वक्ष्यमाण-
विषय उक्तविषयत्रेति द्विधा आक्षेपः । ऋमेणोदाहरणम्—

ए एहि किंपि कीणवि कण्णण णिक्किव भणामि अलमहवा ।

अविचारित्वादन्तर्मारिणी मरउ ण भणिस्सम ॥ ८० ॥

[ए एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप भणामि अलमथ वा ।

अविचारित्कार्याभ्यकारिणी श्रियतां न भणिष्यामि ॥]

ज्योत्स्ना मौक्किकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः

र्क्षुरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपङ्खाः ।

अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गात्कर-

व्यापाराय भवन्ति हन्ति किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥ ८१ ॥

“ निषेध इति । वक्तुमिष्टस्य प्राकरणिकत्वाद्वचनानहरय यो निषेधः स
आक्षेपः निषेधो निषेध इवेत्वर्थः । शब्दगत्या निषेधेऽप्यव्यर्थगत्या विधेव
प्रतिपत्तेः । तत्प्रयोजनमाह—विशेषाभिधित्सयत्रेति । वक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्त-
व्यत्वमुक्तविषयेऽतिप्रसिद्धत्वं वेति विशेपः । विभजते—वक्ष्यमाणेति । तत्र
वक्ष्यमाणविषयो यथा—ए एहीति ” [प्र०] ।

“ किमपि तत्पीडातिशयरूपम् । ए इति सामर्पं संबोधनम् । अलमथवेति
पूर्वाक्षेपे । अविचारितेत्यादि तु त्वत्प्रेमः स्येवार्थस्यैव अविचायैव प्रवृत्तेत्यर्थकम् ।
अलमित्यनेनैव निषेधलाभे ‘ न भणिष्यामि ’ इति पुनः कथनं खेदातिश-
यद्योतकम् । अत्र नार्यिकासंतापातिशयोऽवश्यं वक्तुमिष्टः, न चासौ विशिष्य
वक्तु शक्य इति व्यञ्जयितुं निषिद्धः । नायकं प्रति दूसुक्षिः । एवमप्रेत्पि ।
[उक्तविषयो यथा—] ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना चन्द्रिका । मौक्किकदाम मुक्ता-
हारः । शीतांशुकान्तद्रवः चन्द्रकांतमणिजलम् । आः इति खेदे । अंतर्मानसम् ।

मानसमध्ये । प्रभवता दाहकरणसमर्थेन । प्रवसतीति वा पाठः । त्वं एव करणभूतेन । अतो हुःसमाधानत्वम् । प्रभवतीति पाठे प्रभोरनभियोजयत्वम् । स्फुलिंगोक्तरः अशिकणसमूहः तस्य व्यापारः दाहोत्पादनम् तदर्थम् । अवियोगिनीनां ज्योत्सनादि स्फुलिंगायते इत्यात्रातिप्रसिद्धत्वं विशेषं व्यंजयिषु ज्योत्सनादीन्युक्तवा तत्कथनं प्रतिपिद्धम् । अत्र व्यंग्येनशक्यवक्तव्यत्वादिना व्यंजकं वाच्यमेव चारुत्वमावहतीति उपीभूतव्यंग्यता । यत्तु वामनेन ‘उपमेये सति किमुपमानेनेवेवमुपमानाक्षेप आक्षेपः’ इत्युक्तम् । तत्तु वक्ष्यमाणप्रतीप-रूपतया गतार्थम् । इत्याक्षेपः” [उ०] ।

क्रियायाः प्रतिपेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥ २१ ॥

हेतुरूपक्रियायाः निपेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

कुमुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदप्त्राऽपि ।

परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यधूर्णत सा ॥ २२ ॥

“द्येयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु कारणप्रतिपेधे कार्यवचनं विभावना । न च विरोधः । स्वाभाविकत्वस्य कारणान्तरस्य वा विभावनात्” [प्र०] । “कार्यस्य कविना प्रतिपादनं न तु भवनम् । हेतुविना कार्योत्पर्यसंभवात् । अत्र प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिहेत्वभावः । अप्रसिद्धस्तु हेतुर्वर्तुतोऽस्येव । अत पुच विद्विष्टतथा प्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिरूपया कार्यस्य भावना पर्यालोचना विभावना” [सं०] ।

“न कठोरं न वा तीक्ष्णम्” इत्यादावपि कठोरत्वादिविशिष्टायुधस्य जयहेतांरभावेऽपि कार्यकथनाद्विभावनैव । अतिशयोक्तिस्तु तदंगम् । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास पुरायमिति चेत्र । समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इति तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्भ्रते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात्” [उ०] ।

कुमुमितेति । नायिकायाः विरहावस्थावर्णनम् । सा नलिनीत्याख्या नायिका कुमुमितलताभिः पुष्पितलताभिः अहता अताङ्गिता अपि रुजं पीडां अधत्त धृतवती । अलिकुलैः अभरकुलैः अदृष्टा अपि परिवर्तते स्म परावृत्य वर्तते स्म । नलिनीलहरीभिः नलिनीयुक्ताभिर्लहरीभिः अलोलिता अपि अवृर्णत

वृणनं भ्रमणं अकरोत् । अनुक्तनिमित्तेयम् । “ लताहननं विरहिण्या रोगहेतुः । सा न लिनीति रूपकम् । अभरदंशः परिवर्तनहेतुः । तर्सगम्बंधो वृणनहेतुः । नलिनीयुक्ततर्संगेरिति वार्थः । अत्र विश्वरूपहेत्वंतरजनितानां रुद्धादीनां अन्यत्वेऽप्येकत्वाध्यवसायो विभावनामूलम् । स च प्रकृतेऽनाहार्यः । ‘ निरुपादानसंभारमभिन्नावेव तन्वते । जगञ्जिंत्र नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ’ इत्यत्राहायो रूपकृतः । सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्भावनाजीवितम् । सा च धाचिदतिशयोक्त्वा क्वचिदरूपकेणत्यन्यत् । ‘ आयलाक्षारसासिकं रक्तं तत्त्वरण-दुयम् । हृत्यत्र स्वाभाविकत्वेन परिहारः । अत्र कारणव्यतिरेकः प्रतिबन्धकमत्ताया अप्युपलक्षणम् तेन ‘ सातपत्रं ददत्याङु प्रतापतपनस्तवं । हृत्यत्राग्येषा । अत्रापि स्वभावमादाय विरोधपरिहारः । ‘ कार्यात् कारणजन्माऽपि विभावना । इत्यपास्तम् । उक्तनिमित्ताऽप्येषा । यथा ‘ यदवधि विलासभवनं यौवनमुद्दियाय चन्द्रवदनाया । दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि ददान्ते ॥ ’

अत्रोपाते यौवने दाहहेतुत्वं पर्यवस्थतीति दिक् ” [उ०] ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्थाकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्तनिमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचित्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

निद्रानिवृत्ताद्युदिते शुरान्ते सखीजने द्वारपदं परासे ।

श्लथीकृताशेषपरसे भुजंगे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥ ८३ ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने जने ।

नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ८४ ॥

स एकस्तीणि जगति जयन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् ॥ ८५ ॥

विशेषोक्तिरिति—“ अखण्डेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषु कार्यभाव-घचनं विशेषोक्तिः । अत्राप्यप्रसिद्धे कार्याभावहेतौ पर्यवसानाद्विरोधाभावः । सा च विधा—अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचित्यनिमित्ता च ” [प्र०] । तत्राद्या यथा—निद्रेति । सा अङ्गना निद्रायाः निवृत्तौ । शुराने सूर्ये उदिते । सखीजने द्वारपदं परासे प्राप्ते सति । भुजंगे उपपतौ च श्लथीकृतः शिथिलीकृतः आश्लेषरसः आलिङ्गनरसो येन तादेशे सति । सल्लव्येषेषु कारणेषु आलिङ्गनतः न चचाल । कृतसुपगृहनं न तत्याजेत्यर्थः ।

“ अत्रानुरागातिशयो निमित्तं चलनाभावे । स च विक्षिप्य वक्तुं शब्द-
चेऽपि नोक्त इत्यनुक्तनिमित्तेयम् । उक्तनिमित्ता यथा—कर्पूर इति । ” [प्र०]
बालरामायणे तृतीयाङ्के पद्यमेतदित्युद्योतः । यः मदनः हरेण दग्धोऽपि कर्पूर
इव जने जने शक्तिमान् ईषद्वधरय कर्पूरस्य सौरभातिशयात् । अवार्य अकु-
णिठं वीर्यं बलं यस्य नस्मै मकरकेतवे मदनाय नमोऽस्तु । “ अत्र शरीरदाहः
शक्तिर्थंसे कारणम् । सत्यपि (तस्मिन्) तदनुत्पत्तिकथनम् ” [उ०] ।

“ अत्र ‘ कर्पूरो दाहमात्रे उपमानं न तु शक्तिमत्वेऽपि ’ इति भास्करः ।
शक्तिमत्वे इति परमार्थः । ईषद्वधस्य तस्य सौरभावतिशयात् ।

‘ भूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चये घनसारभावः ।
निजां यदप्लोपदशामपेक्ष्य संग्रह्यनेनाधिकवीर्यताऽर्जिं ॥ ’

नैपथ ७.२५ ।

अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्वे कार्याभावरूपे हेतुरुक्तः । ” [प्र०] ।

“ भूम्यामिति । मनोभूचापेन मदवत्तापेन प्रियायाः दमयन्त्या; भूम्यां
भ्रूयुगुणेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो हठो सारो मज्जा यस्य तद्वावः
अतिदृढत्वं च आपे प्राप्ते । यदेव च भ्रूत्वं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुण्य-
त्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायां ससारत्वं जातमित्यर्थः ।
कथं ससारत्वमित्यत आह । यद्यस्मात् निजां स्वीयां अप्लोपदशां अदाहावस्थां
अपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूभवनसमयेऽनेन धनुषा अधिकवीर्यता अति-
शयितपराक्रमत्वं आज्ञि अजितम् । अदग्धपुष्परूपत्रापापेक्ष्या दग्धस्य
इयामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूभवतस्तस्यैव चापस्य जगद्वक्षीकरणे अधिक-
सामर्थ्यदर्शनादेवमनुभीयते इति भावः । घनत्वं सारत्वं दृढत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राप्ते
इति वा । अथ च घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः कर्पूरोऽपि निजांगदाहात्
स्वीयपक्षावस्थामपेक्ष्यादाहावस्थायामधिकवीर्यतामतिशयितं सौगन्ध्ये शीतलत्वं
चार्जयति । इति नैषधीयप्रकाशे स्पष्टम् । ” [उ०] ॥

“ अचिन्त्यनिमित्ता यथा—स एक इति । अत्र तनुहरणोऽपि वलाहरणस्य
हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिन्त्यनिमित्तेयम् ” [प्र०] ॥

यथा संख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

यथा—

एकस्थिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव द्विपां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च संमदरसं च रतिं च पुण्णन्
शौर्योधमणा च विनयेन च लीलया च ॥ ८६ ॥

“ इमेण । उपदेशकमेण । पूर्वस्य पूर्वेण मध्यस्य मध्येनात्यस्यात्येनेत्येव-
मित्यर्थः । अन्वितसमसंख्यपदर्थज्ञात्यस्य यथासंख्यान्वयवोध्यत्वं कार्यता-
वच्छेदकम् । यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोलेशतोऽन्यभा-
वादस्य नालंकारत्वम् । तथापि एकग्र पद्ये बहुनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकार-
त्वेनोक्तः । एक इति । राजानं प्रत्युक्तिः । हे देव राजन् एकः त्वम् द्विपाम्
- शत्रृपाम्, विदुपाम् पंडितानाम्, मृगीदृशाम् स्त्रीणां च चेतसि चित्रा प्रकार-
त्वयेन वर्णमि । अत्र एतद्विषये चित्रम् आश्रयम् । शौर्योधमणा प्रतापाभिना,
विनयेन नम्रतया, लीलया विलासेन च क्रमेण तापम् सन्तापम्, सम्मदरसम्
आनन्दरसम्, रति प्रीतिं च पुण्णन् सन् इत्यर्थः । ” [उ०] ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधम्येणोतरेण वा ॥ २३ ॥

साधम्येण वैधम्येण वा सामान्यं विशेषेण यन् समर्थ्यते, विशेषो
वा सामान्येन, सोऽर्थान्तरन्यासः । क्रमेणोदाहरणम्—

“ सामान्यमिति । सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन
सोऽर्थान्तरन्यासः । द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधम्यं वैधम्यं चेति चतुः-
प्रकारोऽन्यमित्यर्थः ” [प्र०] ॥

“ सामान्यमिति । अनुपपद्यमानतया संभाव्यमानस्यार्थस्योपपादनार्थं
यदर्थान्तरं न्यस्यते सोऽर्थान्तरन्यासः । वृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो
विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः । साक्षाद्वाप्यादेवनभिधानदनुपानतो
भेदः । कविनिवद्ग्रमात्रन्तरनिष्ठानुमितेरेवानुमानालंकारविषयत्वाच्च ” [उ०] ॥

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहृतः शशिशुञ्जे शङ्खमपि पीतम् ॥ ८७ ॥

सुसितवसनालङ्घारायां कदाचन कौमुदी-

महसि सुहशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूदिषुः ।

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत, येन सा

प्रियगृहमरान्मुक्ताशंका^{अवराद्} क नासि शुभप्रदः ॥ ८८ ॥

गुणानामेव दौरात्म्यादुर्भुर्यो नियुज्यते ।

असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः ॥ ८९ ॥

अहो हि मे बहुपराद्वामायुपा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेहशम् ।

त पूर्व धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यद्वैष्व हि ये क्षयं गताः ॥ ९० ॥

तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधम्येण यथा—निजदोषेति । निज-
दोपावृतमन्तरं स्वदोषपव्याप्तिचित्तानां पुरुषाणां । एवकारोऽप्यर्थः । अतिसुन्दर-
मपि विपरीतं असुन्दरं भाति । पित्तच्छासः शशिवत् शुभं शङ्ख-
मपि पीतं पश्यति । “ अत्र निजदोषेत्यादि सामान्ये शशेषीतिश्चा विशेषेण
समर्थितम् ” [उ०] ॥

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधम्येण यथा—“ सुसितेति । राजानं प्रति
कवेशकिः । हे राजन्, सुदृशि शोभननयनार्था कस्याच्चन नायिकार्था कदाचन
स्तिम्बन्धिसरेक कौमुदीमध्यसि चन्द्रिकफौजेतै स्त्रैर शङ्खरस्त्वैरेत्तद्विद्युत-
यान्त्यां ज्योत्स्नाभिसारं कुर्वत्यामित्यर्थः । अत एव सुसिता अतिशेता वसना-
लङ्कारा वस्यसहिता अलङ्कारा यस्यास्तथाभूतायां सत्यां विधुश्चन्द्रोऽस्तंगतो-
ऽभूत । तदनु तदनन्तरं केनापि भवतः कीर्तिरागीयत गीता । येन कीर्तिगानेन
तज्जयोत्स्नाप्रकाशात्साभिसारिका मुक्ता आशङ्का श्वेताभरणैलोकदृश्यत्वमय-
यथा तथाभूता सती पतिगृहमगात् । अतस्तत्वं कस्मिन्देशोऽवसरे वा शुभप्रदो
नासि न भवसि । अपि तु सर्वत्रेत्यर्थः ” [च०] । “ सुसितेत्यादिना-
ऽभिहिनो विशेषः क नासीत्यादिना सामान्येन समर्थितः ” [उ०] ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधम्येण यथा—गुणानामिति । गुणानामेव
दौरात्म्याद्वपराधात् भुर्यः तद्वन्शमः धुरि कार्यभारे नियोज्यते । असंजात-
किणस्कन्धः । न संजातः किणः घर्षणचिह्नं स्कन्धे यस्य सः । गलिः कार्य-
करणासमर्थः गौः वृपमः सुखं आनन्देन स्वपिति । “ अत्र धुर्य इत्यादि
साधारण्यात्सामान्यम् । गौर्गलिरिति विशेषः । वैधम्यं च स्फुटम् ” [प्र०] ।

वैधम्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—अहो इति । “ आपतं
सुहृदं प्रति तदवस्थोचितं अप्रियं वदतः खेदातिशयात् स्वजीवितं निन्दतः

कस्यचिदुक्तिः ॥ [उ०] । “ अभिमन्युमरणवार्तामर्जुनं प्रति कथगित्यतः
युधिष्ठिरस्य विषादोक्तिरियम् ” इति महेश्वरः । “ ते धन्या इति सामान्ये
नाहमधन्य इति वैवर्यद्वारा रवायुरपराधरूपो विशेषः समर्थ्यते ” [उ०] ।
स्पष्टम् ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।
वस्तुबृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यद्भिधानं स विरोधः ।

‘ जातिश्चतुर्भिर्जात्यादैर्विरुद्धा स्यादगुणस्थिभिः ॥२४॥
५ क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

क्रमणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि द्रवदहनराशिः ।

सुभग कुरञ्जनशोऽस्या विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते ॥ ११ ॥

“ वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद् द्रव्योर्विकल्पयोरिवाभिधानं स विरोधः ।
एनं विभजते—जातिरिति ।

“ जात्याशैरिति ज्ञातिगुणकिशाद्वच्यैः । शिभिरिति गुणक्रियाद्वच्यैः, द्रवद्वयम्,
मिति क्रियाद्वयाभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवत्येव ।
तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वादगुणस्थिभिरित्युक्तम् । ‘एवं क्रिया
द्वाभ्यामिल्यपि द्रव्यव्यम् । तदवर्थम्—जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्वां । गुण-
निरूपितस्तु पूर्वमेदभिन्नस्थिधा । पूर्वमग्रेऽपि ” [प्र०] । “ नित्यमेव
द्रव्याश्रितत्वाज्ञाने: न जातिद्रव्ययोर्विरोध इति बुवन् रुद्रटो नवमेदो
(विरोधेनोक्ति) मन्यते । तदार्तम् । जातेर्गुणाद्याश्रितत्वस्यापि भावात् ”
[स०] ।

“ यथाश्रुतशाङ्कोपस्थितिमहिमा विरोधज्ञानेऽपि शब्दस्यान्यत्र तात्पर्यात्
विरोध इत्यर्थं विरोधाभास इत्युच्यते । विरोधश्चैकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्ध-
योरर्थयोर्भासिमानैकाधिकरणसंबद्धत्वम् । एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरै
काधिकरणसंबद्धत्वेन प्रतिपादनं वा । स च बाधबुद्ध्यनभिभूतो दोपस्य विपशः
तदभिभूतोऽलंकारस्येति बोध्यम् । क्रियेति । क्रियाशब्देनाऽत्र धातुवाच्योऽर्थः ।
[उ०] ।

“ अभिनवेति । हे सुभग, विधिवशतो दैववशतो वियोग एवं पविर्वद्ध

तस्य पाते सति नूतननलिन्यादिकं (अभिनवा नूतना नलिनी कमलिनी किसलयं मृणालं विसं तस्य चलय कङ्गण चेत्यादिकं अस्याः कुरुद्वाद्वाशः मृगाक्ष्याः दवदहनराशिः) दावानलराशिसूर्यं भवतीति शोपपूरणेनान्यथः । ” [च०] । “ अत्र नलिनीतिकिसलयत्वादिजातीनां दहनत्वजात्या विरोधः । वियोगातिशयेन गौणत्वात् दाभासता । एवम् ग्रेडायुहम् ” [प्र०] ।

ननु नलिन्यादोरों दवदहनेन सहाभेदरोपणाद्वृपकमवालङ्कारः । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकेव्यपि विरोधालङ्कारप्रसङ्गः । उच्यते—चमत्कारस्यै वालङ्कारजीवात्मूतत्वात् यत्र विरोधः प्राधान्येन चमत्कृति जनयति तत्र विरोधः, यत्र च अभेदारोपणं चमत्कारजनकं तत्र रूपकम् ।

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽवध्ययोऽप्यगम्भीराः ।

विश्वंभराऽप्यतिलुरुन्नरनाथ तवान्तिके नियतम् ॥ ५२ ॥

येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि भ्नेहं पराप्रोति च ।

तेषां संगरसङ्गसक्तमनसां राजां त्वयाभूपूते-

पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम् ॥ ५३ ॥

मृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम् ।

अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि वित्रमिदम् ॥ ५४ ॥

सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥ ५५ ॥

जातिर्गुणेन यथा—गिरय इति । हे नरनाथ राजन् तव अन्तिके तव समीपे त्वदपेक्षयेत्यर्थः । गिरयः पर्वताः अपि अनुन्नतियुजः उच्चत्वरहिताः । मरुत् वायुः अपि अचलः वेगरहितः । अवधयः समुद्राः अपि अगम्भीराः । विश्वंभरा पृथ्वी अपि अतिलघुः अपकृष्टगुस्तवयुक्ता ।

“ अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतत्वादिगुणैर्विरोधः वर्णनोयातिशयविवक्ष्या तु परिहारः । विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणम् ” [प्र०] ।

जातेः क्रियया यथा—येषामिति । हे भूपते येषां तव शत्रूणां राजां तीक्ष्णः तीक्ष्णधारः पृष्ठश्च धराधरः खड्गः कण्ठपरिग्रहप्रणयितां आलिङ्गनप्रेम-वत्तां संप्राप्य अनुरज्यते प्रीतियुक्तः रक्तवर्णः च भवति । कमपि अनिर्वचनीय

खें हं प्रेमाणं चिक्कगतां च पराप्नोति प्राप्नोति । तेषामेव संगरसङ्गसञ्चमनसां सङ्ग-
रसङ्गो युद्धप्राप्तिः तत्र सक्तं लभ्यं मनो येषां तेषां न्वया पांसूनां धूर्लीनां पठलैः
समूहैः प्रसाधनविधिः अलंकरणं निर्वर्त्यते क्रियते इति कौतुकम् आश्रयम् ।

“अत्र धाराधरत्वजातेरनुरागस्नेहपरासिकियाऽयां विरोधः । लौहित्यचैक्षण्यर्थकत्वादिविरोधः” [प्र०] । “एवं पांसुत्वजातेरलंकरणक्रियया विरोधं सोऽपि कण्ठं छित्तवेत्यादि प्रागुक्तरोत्या परिहृत इति बोध्यम्” [ज्ञ०] ।

“तीक्ष्णत्वस्यानुरागेण विरोध इत्यपव्याख्यानम् । अनुदाहरणत्वप्रसङ्गात्” [प्र०] ।

“अनुदाहरणत्वेति । तीक्ष्णत्वस्य जातित्वाभावादिति भावः तीक्ष्णस्यापि व्यचिदनुरागदर्शनाद्येत्यपि बोध्यम्” [उ०] ।

जातेद्रव्येण यथा—सूजतीति । “यः इदं जगत हृलया लीलयैव (अनायासेनैव) नियतं यथा स्थात्यथा सुजति अवति रक्षति संहरति नाशयति च सोऽपि जनार्दनः अवसरवशतः कालवशात् शकरो मत्स्यो ‘जातः’ इति शेषः । इदं चित्रं आश्रयम्” [ज्ञ०] । अत्र शफरत्वजातेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । स च लीलया सर्वसंभवात् मत्तरयशरीरपरिग्रहस्यागगसिद्धत्वाद् विरोधः । आत्मपरत्वाजनार्दनपदस्य द्रव्यपरत्वमिति प्रदीपेयोत्थोः स्पष्टम् ।

गुणस्य गुणेन यथा—सततमिति । हे नृपते मनतं निरन्तरं मुसलेण । आसक्ताः बहुतरं यत् गृहकर्म रन्धनादि व्यापारः तस्य घटनया संपादयेन कठिनाः द्विजपत्नीनां कराः हस्ताः भवति दातरि सति सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कोमलाः जाताः । “कठिनत्वकुसुमारत्वयोर्विरोधः” [प्र०] । “भवदानवशात् गृहव्यापारनिवृत्या तत्परिहारः” [उ०] ।

पेशैलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सुतत्वविदाम् ।

परुपमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत्प्रमोदयति ॥ ९६ ॥

कौञ्चाद्रिस्तदामदृष्टोऽसौ यन्मार्गाऽनर्गलशातपाते ।

अभूत्वाम्भोजदलाऽभिजातःस भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥ ९७ ॥

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविपयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपर्यं यो न गतवान् ।

विवेकप्रधर्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽयन्तर्जड्यति च तार्पं च कुरुते ॥ ९८ ॥

गुणस्य क्रिया यथा—पेशलमपीति । पेशलं सुन्दरं अपि ग्वलवचनं
सुतत्वविदां मानसं दहतितराम् । सुजनवाक्यं पर्हणं कठोरमपि भलयजस्य
चन्दनस्य रसवत् प्रमोदयति आहादयति । “अत्र पेलवत्वपरुपत्वयोर्गुणयो-
र्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मञ्चात् श्रीहर्षस्य—

सर्वतः पुरत् पुर दृश्यते पात्रतां न पुनरेति चक्षुषोः ।

हृदतोऽपि भुजयोर्न भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजभाजनत्वाभावाभ्याम् । उक्तत्रयाति-
रिक्तस्यैव गुणशब्देन विवक्षणात् । ‘गिरयः’ इत्यादि तर्थवोदाहतम्” [प्र०] ।

उक्तत्रयेति । ननु नैयायिकादिमते अभावः गुणादिभ्यां भिन्नः ससमः
पदार्थः, कथं तस्य गुणस्ये परिगणनं कृत्वा गुणक्रिययोर्विरोद्धाहरणं पद्य-
मेतदिति चेत्—उच्यते । उक्तत्रयातिरिक्तस्येति । जातिद्रव्यक्रियातिरिक्तस्य
सर्वस्यापि वैद्याकरणानामालङ्घारिकाणां च नन्ये गुणस्वात् ।

गुणरथ द्रव्येण यथा—क्रौञ्चेति । यस्य भार्गवस्य मार्गणानां वाणानां
अनर्गले प्रतिवन्धरहिते शातपाते शातवत् वत्रवत् पाते सति । उदामैः
अतिमहस्तिः दृपद्मिः पापाणखण्डैः दृढः असौ क्रौञ्चादिः क्रौञ्चपर्वतः नवाम्भो-
जदलवत् नवकमलपत्रवत् अभिजातः कोमलः अभूत् । स भार्गवः परशुरामः
अपूर्वसर्गः अपूर्वसृष्टिः इति सत्यम् । “यद्यपि कुमारः क्रौञ्चदारण इति
कोशात् स्कन्दे तत्त्वं प्रसिद्धं तथापि स्कन्दसाहाय्यं भार्गवोऽपि तत्कृतवानिति
पुराणे प्रसिद्धम्” [उ०] ।

“अत्राम्भोजदलाभिजातत्वस्य गुणस्य क्रौञ्चादिणा द्रव्येण विरोधः ।
क्रियायाः क्रिया यथा—परिच्छेदेति” [प्र०] ।

“मालतीमाधवे मकरन्दं प्रति माधवस्य स्वावस्थाकथनमेतत् । परिच्छेद-
इत्यता तमतीतस्तद्वित इत्यर्थः । सकलानां सामान्यविशेषशक्तलाक्षणिक-
च्यांजनिकानां वचनानामविषयः । तैर्निर्वकुमशक्य इति भावः । पुनरन्यदा
कालान्तरे अस्मिन् जन्मनि अनुभवपथं तद्विप्रयत्वं यो न प्राप्त इत्यर्थः ।
विवेकप्रधर्वंसादिति । विवेको दोषगुणविभागः । प्रशाब्देन समूलोन्मूलनलक्षणः

प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागातिशयस्तेन च विग्रलभातिशयो व्यंग्यः ।
तदेतुकां उपचिति वृद्धे प्राप्तो यो महामोहः सकलविषयाणामज्ञानं विपरीत-
ज्ञानं वा यत्र तादृशशास्त्रां गहनश्च दुर्लभ्य इत्यर्थः । ईद्वाशः कोडायनिर्वच्च-
नीयः विकारः अन्तः अन्तःकरणं जडयति विषयग्राहिवृत्तिविषये स्तव्यं
करोतीत्यर्थः । (शिखरिणी छन्दः ।) ” [उ०]

अत्र “ जडयति च तापं च कुरुत इति ” क्रियोविरोधः, [प्र०] ।
विरहवैचित्रयेण कालभेदात्तत्परिहार इत्युद्योतः ।

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिजलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरणतं

क्षणादेन ताम्यत्तिमिमकरमापाम्यति मुनिः ॥ ९९ ॥

समदमतङ्गजमदजलनिम्यन्दतराङ्गिणीपरिष्वङ्गान् ।

क्षितितिलक त्वयि तटजुपि शंकरचूडापगाडपि कालिन्दी ॥ १०० ॥

क्रियाया द्रव्येण विरोधो यथा—अयमिति । भलटकविकृते भलग्रन्थात्के
१०५ पद्यमिदम् । अयं जलनिधिः समुद्रः वारां जलानां एकः सुख्यो निलयः
निधिः इति कारणात् । रत्नाकरः रत्ननिधिः इति कारणाच्च तृणया पिपासया
रत्नेच्छया च तरलितं आक्रान्तं मनो येषां तैरसमाभिः श्रितः आश्रितः । किन्तु
एवं को जानीते यन्मुनिरगस्त्यः निजा या करपुटी करसंपुटं तदेव कोटरं
विलं तद्वतं ताम्यन्तः ग्लायन्तः तिमयः मकराः मर्त्याश्च यत्र तादृशं एवं
समुद्रं शणात् आ समन्तात् पास्यति । “ अत्र पानक्रियायाः कर्मीभूतेन
जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीनां बहुत्वेन न इत्यविरोधोदाहरण-
त्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थनीयम् ” [प्र०] ।

द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधो यथा—समदेति । “ हे क्षितितिलक, त्वयि तटजुपि
तीरगते सति शंकरस्य चूडा मस्तकं तद्रता आपगा नदी गङ्गापि कालिन्दी
यमुना भवति । कुतस्तत्राह—समदेत्यादि । (समदाः मदसहिताः) मत-
ङ्गजाः करिणः तेषां मदजलनिम्यन्दः एव तरङ्गिणी नदी तत्परिष्वङ्गात्
सम्बन्धात् ॥ मदजलस्य इयामवर्णत्वं प्रसिद्धम् ” [च०] । अत्रगङ्गायमुन-
योविरोधः स च कालिन्दीपदस्य इयामाभामात्रपरत्वात् परिहत इति प्रदीपोद्योतौ ।

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वयोमत्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च । उदाहरणम्—

“ स्वभावोक्तिरिति । स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वम् । न तु स्वाश्रितत्वमात्रम् । अतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते ” [प्र०] ।

“ स्वमात्रेति । डिम्भादेपित्यनेतैव संबंधावगतेः स्वशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदक इति भावः । रूपशब्देनेति । अजहस्त्यार्थलक्षणयेति भावः । अत्र चमरकृतिहेतुत्वमङ्गारसामान्यलक्षणप्रासम् । तेन ‘ पश्य चायं बलीवदो घासमति मुखेन तु ’ इत्यादेनिरासः । साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटवाक्षालङ्कारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिभामात्रवेद्यत्वादलौकिकवक्त्रातीत्यलङ्कारः । डिम्भः शिशुः । आदिना युवतिमुग्धकातरतरित्यग्न्यांतहीनपात्रादिसंग्रहः । एनमेव ‘ जातिः इति केचिद्ददन्ति ’ [उ०] ।

पश्चादङ्गी प्रसार्य त्रिकनतिवितते द्राघियित्वाऽङ्गमुच्च-

रासञ्ज्यासुग्रकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।

घासग्रासाभिलापादनवरतचल्पत्रथुण्डस्तुरङ्गो

मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्षमां खुरेण ॥ १०१ ॥

पश्चादिति । बाणभट्टकृते श्रीहर्षचरिते तृतीयोङ्गासे पद्यमिदम् । पश्चात् अंगी पश्चिमधरणां प्रसार्य । त्रिकं पृष्ठवेशः तस्य नतिः नमनं तैन विततं विस्तृतं अङ्गं उच्चैः अतिशयेन द्राघियित्वा दीर्घं कृत्वा । आसुग्रकण्ठो वक्त्रमीवः उरसि वक्षःस्थले मुखं आसञ्ज्य संयोज्य धूलिधूम्रां रेणुधूसरां सटां श्रीवाकेशराशि विधूय कंपयित्वा घासग्रासस्य तृणग्रासस्य अभिलापात् अनवरतं चलन् ग्रीष्मः नासिका तुण्डं मुखं च यस्य सः । एतादशः शयनादुत्थितः तुरङ्गः मन्दं शब्दायमानः खुरेण क्षमां महीं विलिखति उक्तिरिति ।

“ अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनम् ” [प्र०] ।

व्याजस्तुतिर्षुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो

लुङ्जावर्जनपत्तरेण न ग्रामान्यत्र मन्त्रयते ।

का,

यस्त्यागं तनुतेतरं मुखशैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥ १०२ ॥

“व्याजस्तुरिति । मुखे निन्दावगतौ यस्तुतौ पर्णवसानं स्तुतीर्वा मुखेऽवगमो निन्दायां पर्णवसानं तद्व्याजस्तुतिपदवाच्यमित्यर्थः । कथमुभयोरनेनाभिधानस्मिति चेत्, आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात्, अन्यस्य तु व्याजस्तुतिरिति । तत्राद्या यथा—हित्येति ” [प्र०] । हे राजन् उपरोधवन्ध्यमनसां अनुरोधरहितवित्तानां मौलिः शिखरभूतः त्वां हित्वा ध्यक्ष्या परोऽन्यः नेति मन्ये । अथ च रमां लक्ष्मीं अन्तरेण विना लज्जावर्जनं निर्लज्जत्वं न संदृश्यते । उभयत्र हेतुमाह—यो भवन् मुखशैतः युद्धादिभिः उपायशास्ते प्राप्य आगत्य आश्रितायाः श्रियः लक्ष्मीः त्यागं दानं तनुतेतराम् अतिशयेन विस्तारयति । यस्याश्र श्रियः त्यागकृतं दानजनितं अवमाननं निरस्कारं प्राप्यापि त्वयि एव स्थितिनिवासः । “ राज्ञ आश्रितत्यागस्तपनिन्दाव्याजेन महादातुर्वेऽपि लक्ष्मीवच्चाभिधानातस्तुतिः ” [उ०] ।

हे हेलाजितवोधिसन्त्व वचसां कि विस्तैरस्तांयथे ॥ १०३ ॥

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृष्ण्यत्पान्थजनोपकारस्थटनावैमुख्यलघायशो-

भारप्रोद्धने करोपि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥ १०३ ॥

तत्रान्त्या यथा—हे हेलोति । “ हेलया जिता वोधिसन्त्वा बौद्धा यैन सः अतिकारणिकेत्यर्थः । तोषधे समुद्रं (वचसां विस्तरैः, चहुशब्दप्रयोगैः किम् । परेषां हिताधाने हितसाधने गृहीतव्रतः त्वत्मदशः) परोऽन्यः (नास्ति) (यत् यस्मात्) नृथ्यतां पाश्यजनानामुपकारस्य घटनायां संपादने वैमुख्येन पराङ्मुखत्वेन लब्धं यदयशस्तन्नारस्य प्रोद्धने मरोदेशस्य कृपया साहायकं करोपीति स्तुतिपूर्विकेयं व्याजस्तुतिनिन्दापर्यवसायिनी ” [चं.] ।

“ न चात्राऽप्रस्तुतप्रशंसैवास्तु । स्तुतिनिन्दात्मकतया विच्छिन्निविशेषात् । कार्यकारणभावादिसंबन्धाभावाच्च ” [उ०] ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य वलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

एकार्थाऽभिधायकमपि सहार्थवलात् यत् उभयस्यावगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा

सह मणिवलपहिं वाहधारा गलन्ति ।

तुह सुहआ विओए तीथ उव्विगिरीए

सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥ १०४ ॥

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः शासदण्डाः सह मणिवलयैर्वाप्पधारागलन्ति ।
तव सुभग वियोगे तस्या उद्विभायाः सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥

कपूर मं. २. ९.

श्रासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शावद्म्, दिवस-निशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यत्रिपत्वते ।

सति । “ शावदशक्तया पुकार्थभिधायकं पदं यत्सहार्थन्वयबलादनेकार्था-
निधायकं सा सहोक्तिः । ‘चैत्रमौत्री गच्छतः’ इत्यादौ तु शावदशक्त्यौभया-
भिधानम् ” [प्र०] ।

“ अत्र सहशब्दार्थः साहित्यम् एकजातीयैककालिकक्रियाद्यन्वयित्वसमनि-
यतम् । ‘पुत्रेण सहागतः’ इत्यत्र पुत्रप्रतियोगिकसाहित्यवानागत इति शावद-
शोघः । तेन पुत्रवृत्त्यागमनसमानकालिकसमानदेशागममनवान् पितेति मानसो
घोघः । तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रथा-
न्वयम् । एवं च प्रथमान्ते आगमनस्य शावद्मन्वयः । तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्या-
दार्थः । पृवं च यत्र गुणप्रवानभावावच्छिन्नयोः शावदार्थमर्यादया एकधर्मसंबंध-
स्तत्रायमलङ्घारः । समुच्चये तूस्यत्र प्राप्यान्यं, शावद् एव चैकान्वय इति ततो
नेदः । ‘चैत्रमौत्री सह गच्छतः’ इत्यादावपि तर्थैवेति नायमलङ्घारः” [उ०] ।

सहेति । “ है सुभग सुन्दर तव वियोगे विरहै सति उद्विग्नायाः
विमनस्कायाः तस्याः नायिकायाः दण्डाकाराः श्रासा� श्रासदण्डाः ।
श्रासानां घनप्रचुरतया दण्डाकारत्वम् । दिवसनिशाभिः सह दीर्घाः जाताः ।
अत्र दिवसनिशादौ दीर्घत्वं दुःखदारित्वादौपचारिकम् । तथा बाष्पां
नेत्रामनु तस्य धाराः मणिवलयैः रत्नकङ्कणैः सह गलन्ति पतन्ति । काश्यर्त्तमणि-
वलयगलनम् । तथा जीविताशा जीवनाशा तनुलतया शरीरयष्ट्या सह दुर्बला
जातेत्व्यं ॥” [झ०] । “ अत्र दीर्घत्वादीनां श्रासादिभिरन्वयः साक्षादेव
शावदः, दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ॥” [प्र०] ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यःसम् नेतरः ।

कचिदशोभनः, कचिच्छोभनः क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिरिंशया विना शशी शशिना साऽपि विना महत्तमः ।

उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥१०५॥

मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतश्चित्सुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥१०६॥

“ विनोक्तिरिति । अत्रापि विनाशब्दार्थं एव विवक्षितः । तेन नज्-निर्-वि-अन्तरेण-ज्ञते-रहित-विकलेश्वादिग्रामेऽपि इत्यमेव ” [उ०] ।

“ सक्रं शोभनो न, नेतरो नाशोभन इत्यर्थः । तेन केनचिद्विना कस्यचि-दशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपादयते सा विनोक्तिः । तत्राशोभनत्वं यथा ” [प्र०] ।

अरुचिरिति । निशया विना शशी अरुचिर्दसिशून्यः । सा निशयि शशिना विना महूरुक्टं तमोऽन्धकारः । उभयेन चन्द्रनिशाख्यां विना कामिनोः मनोभवस्फुरितं कामविलसितं नैव चकास्ति शोभते ।

शोभनत्वं यथा—मृगलोचनेति । अयं नरेन्द्रसूनुः राजपुत्रः मृगलोचनया विना-स्थिया विरहित इत्यर्थः—विचित्रेषु व्यवहारेषु या प्रतिभायाः बुद्धेः प्रभा प्रकाशः तेन प्रगल्भः चतुरः । तेन च सुहृदा विना अमृतश्चित्सुन्दराशयः स्वच्छान्तःकरणः । “ अत्र मृगलोचनया दुष्टसुहृदिशेषेण च विना नरेन्द्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रगलभत्वचन्द्रसुन्दराशयत्वरूपं शोभनत्व-सुक्तम् ” [प्र०] ।

“ य एव राजपुत्रः स्त्रीमोहितः कृत्यविकलः स एव तथा विनाऽतिव्यवह-रामिज्ञः । य एव दुष्टसुहृदालिगितो विपमहूद्यः स एव तेन विनाऽतिसदय-हृदय इत्यर्थः ” [उ०] ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यान्तसमाप्तैः ॥२७॥

परिवृत्तिरुद्घारः । उदाहरणम्—

“ परिवृत्तिरिति । परिवृत्तिरिति लक्ष्यालङ्कारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तथैवोद्देशदर्शनात् । अतो न लक्ष्यलक्षणसंदेहः । समाप्तमैरिति विभागः

विनिमयो हि केनचिद्दस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानम् । तच्च कच्चित्समेन समस्य । कच्चिदसमेनासमस्य । अन्त्यमपि द्विधा—क्वचिल्ल्युनोत्तमस्य, क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधेयमित्यर्थः । समासमत्वं चोपादेशत्वानुपादेशत्वाभ्याम् ” [प्र०] ।

“ कस्यचिदादानमिति । परकीयस्य कस्यचिदादानमित्यर्थः । विनिमय-पदस्य तत्रैव व्रक्ते । एवमादाय दानमपि सा । दानादानव्यवहारः कवि-कल्पित एव न वास्तवस्तत्रालङ्कारत्वाभावात् । तेन ‘कीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बद्धाण्यपि यालिका’ इत्यत्र नेयम् । परकीयस्येत्युक्ते: ‘ किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ’ इत्यत्र नेयम् । विनिमयाभावात् ” [उ०] ।

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुद्वयं

मर्तं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।

लुतास्त्वध्वन्यानामहहृशगादाय सहसा

ददेष्याधिव्याधिभ्रमिशुदितमोहव्यतिकरम् ॥ १०७ ॥

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन समस्य, द्वितीये उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैरूपं संप्रहारे

म्बीकृत्य दासणनिनादवतः प्रहारान् ।

दृपारिवीरविसरेण घसुधरेण

निर्विग्लम्भपरिग्लम्भविधिर्विर्तीर्णा ॥ १०८ ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

तत्राद्यद्वयं यथा—लतानामिति । यत्र मरुद्वायुः एतासां उदितकुसुमानां लतानां मर्तं मनोरमं लास्यं नृत्यं दत्या असमं अनुपमं आमोदं गन्धं भृशं श्रयति प्राप्नोति । अहहृश्चिति खेदे । लताः तु अध्वन्यानां पान्धानां सहसा दृशं आदाय हरणं कृत्वा तेभ्यः आधिः मनोध्यथा, च्याधिः कायपीडा, अभिः दिग्भ्रमणदर्शको विकारः, रुदितं रोदनं, मोहः निश्रेष्टता, एपां व्यतिकरं समूहं ददति प्रयच्छन्ति । “ अत्र प्रथमार्थे लास्येनोपादेशतया समास्यामोदस्य, द्वितीयार्थे उपादेशतया उत्तमया दृशा आधिव्याधीनामतादशतया न्यूनानां विनिमयः ” [प्र०] ।

“ मरुत्संबंधेन लतानां लास्यदर्शनात् लतादर्शनेन च पथिकानामाध्यादि-
दर्शनादातृत्वं कविकल्पितम् ” [उ०] ।

अन्यथा यथा—“ नानेति । हे नृप दृष्टो दर्पयुक्तो (बलगवितः)
योऽरिचीरविसरः शत्रुवीरसमूहस्तेन (कर्त्रा) संप्रहारे युद्धे नानाविधैः अनेक-
प्रकारकैः प्रहरणैः आयुधैः दारुणनिनादवतः भयंकरशब्दयुक्तान् प्रहाराद्
ताडनानि स्वीकृत्य निर्गतीं विप्रलम्भो वियोगो यस्मात्तादृशः (वियोगशून्यः)
परिरम्भस्य (स्वस्मामिभावसंबन्धस्य) विधिः स्वीकारः प्रकारो वा यस्याः
तादृशी हयं चसुधरा चसुमती (भूमिः) वितीर्णा दत्ता अर्थात्तुभ्यमित्यर्थः ”
[अ०] । “ अत्रोत्तमया चसुधरया न्यूनानां प्रहाराणां विनिमयः ” [प्र०] ।

— प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।

तद्भाविकम्

भूतात्र भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति
भाविकम् । उदाहरणम्—

आसीदज्ञनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥ १०९ ॥

अत्र आशो भूतस्य, द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

“ प्रत्यक्षा इति । भूतभाविन इति द्वन्द्वः न कर्मधारय इत्यविरोधः । भूता
भाविनो भावा यत्प्रत्यक्षा इव क्रियन्ते प्रत्यक्षतयाऽभिधीयन्ते तद्भाविकम् ।
भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादिप्रतीतिविषयकोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः ” [प्र०]

“ प्रत्यक्षतयोत्तिः । अलौकिकप्रत्यक्षविषया अपि लौकिकप्रत्यक्षविषयतयेत्यर्थः ।
अभिप्रायो लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छा । न चेयं आंति । भूतभा-
विकेनैव निर्देशात् । अंजनाद्यसर्वेऽपि तत्कृतशोभाद्यभिप्रायेण तथाप्रयोगाच्च ।
न चैवं स्वभावोक्तिः । तत्र चसुधरमां वैचित्र्याधायकः । इह तु कवेरतंजिगद्भूस्य
वाऽभिप्राय इति विशेषान् ” [उ०]

आसीदिति । हे कान्ते अत्र तव नेत्रयोः यत् अजनं दत्तं आसीत् इति
तद्युक्ते लोचने पश्यामोत्यर्थः । भावीं भूषणानां संभारः समूहो यत्र तां तादृशीं
तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे पश्यामि । अधुना निरुक्तनयोरपि ते नेत्रयोः पूर्वदत्तमञ्जनं
साक्षात् पश्यामि । अथ च अधुना निर्भूषणमपि ते शरीरं भाविभूषणोपचितं

साक्षात्करोमीत्यर्थः । “अत्र पूर्वधे भूतस्याज्ञनस्य उत्तराधेभाविनो भूषण-
संभाररथं प्रस्यक्षतयाऽभिधानम्” [प्र०]

“अत्रांजनभूषणादिकं विनाऽपि स्वरूपवैलक्षण्येनैव शोभातिशायात्तेषः
वैयर्थ्यं द्वन्द्यते । कचिद्भूतवादिनिदेशं विनायेप द्वयते । ‘अहं घिलोकगे-
ऽद्यापि युध्यनेऽत्र सुरासुराः’ हस्यादौ । अत्रेदं चित्यम् । असंबंधे संबंधरूपाति
शयोक्त्वैव गतार्थोऽयम् । ग्रत्यक्षासंबंधेऽपि तत्संबंधवर्णनात्” [उ०]

~~२८~~ काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥२८॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्
नमनुक्तः शश्प्रत्यवहमतनुरेऽप्यमतिभाक्
महेश क्षन्तवर्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ ११० ।

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसलीसलीलपरिहासरसाधिगतं—
लीलितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यन् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शश्मुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैप मुजः ॥ १११ ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन भद्रपस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं
हा सोपानप्रस्परां गिरिसुताकान्तालयालकृतिम् ।
अद्याराधनतोपेतेन विसुना युष्मत्सपर्यासुखा- ~~रुद्धं~~
~~छोकोल्लेदिति~~ मोक्षनामनि महामोहे निर्धीयामहे ॥ ११२ ॥

एषु अपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनम्, मुजपाते शस्त्रोपक्षेषः.

महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपे हेतुः ।

“काव्यलिङ्गमिति । अत्र विवक्षितविवेकेन हेतुवचनं काव्यलिङ्गमिति
लक्षणम् । वाक्यपदार्थतेति विभागः । वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः” [प्र०]

“अयं भावः—यत्र हेतुः कारकरूपस्तत्काव्यलिङ्गम् । ज्ञापकहेतौ त्वंसुम-
नालङ्कारः । काव्यग्रहात् काव्यलिङ्गं व्यासिपक्षधर्मोपर्महारादयो न स्युः” [सं०]

तत्र वाक्यार्थता यथा ‘‘वपुरिति । कचित्कस्मद्गमि जन्मानि । पुरा भायः
भवन्तं अहं न प्रणतवान् । इदं वपुषः प्रादुभवादनुभितम् । त्वद्गतीं शरीरोत्प-
त्तेरभावात् । संप्रति नमन्मुक्तः अतनुः शरीरद्वयः अहं अग्रेऽपि अनतिभाकृ नति-
रहितः । इदं अपराधद्वयं क्षतव्यम् । शिखरिणी छन्दः । अग्रेऽप्यनतीं अतनुत्वमेक-
पदार्थो हेतुः । अतनुत्वे च नमन्मुक्त इत्यनेकपदार्थो हेतुः ॥ [३०] ।

“अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवन्तं प्रणतवान् अग्रेऽप्यहमनतिभागित्यवान्त-
रवाक्ययोरथोऽनमनमपराये हेतुः ॥ [३०] ।

“अनमनमपराये इति । यद्यप्यनमनमेवापराधस्तयोश्च न हेतुहेतुमदावस्त-
धापि तदिदमित्यस्य सर्वनामाङ्गां बुद्धिस्थापरामर्शकत्वात् दुरितविशेषरूपमित्यर्थः ।
क्षतव्यमित्यस्य च लक्षणया नाशनीयमित्यर्थं इत्यदोपः ॥ [३०] ।

अनेकपदार्थता यथा—“प्रणयीति । माललीमाधवे मालतीं हन्तुसुचत-
मघोरघण्टं कापालिकं प्रति माधवस्योक्तिः । तत्र तस्मिन् वपुषि शख्सुपक्षिप-
तस्तत्र शिरसि अकाण्डे अनवसरे यमदण्ड इवैग मद्भुजः पतिवित्यन्वयः ।
तत्किम् । यद्यपुः प्रणयीनां सखीनां ये सलीलं परिहासरसास्तैरधिगते;
प्राप्सैलितशिरीपुष्पताडनैरपि ताम्यति ग्लायति ” [चं०] ।

“अत्र शख्सुपक्षेषो भुजपाते हेतुः । न चायं वाक्यार्थः । ‘शख्सुपक्षिपतः’
दृष्टेतावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात् । तत्र वपुषि यथाय शख्सुपक्षिपत इत्यस्यापि
न वाक्यत्वम्, विशेषणत्वादिति तदर्थस्यापि हेतुत्वे न वाक्यार्थस्य हेतुत्व-
भिति ॥ [३०] ।

एकपदार्थता यथा—भस्मेति । “शिवप्रसादेन जाततच्चज्ञानस्योक्तिरियम् ।
हे भस्मोद्भूलन भूत्यालेपन भवते भद्रमस्तु तुर्यं कल्याणमास्ताम् । हे
स्फ्राक्षमाले भवत्यै शुभमस्तु । गिरिसुताकान्तस्य शिवस्य आलयः प्रात्सादः
तस्य अलंकृतिं अलङ्कारभूतां सोपानपरंपरां हा तस्याः शोच्यतेत्यर्थः । अद्य
आराधनेन सेवया तोषितेन विभुना शिवेन (कत्री) युवमाकं भस्मोद्भूलनादीनां
भवतां या सपर्या सेवा तत्सुखस्य तदानन्दस्य आलोकः अनुभवरूपः प्रकाशः
तदुच्छेदिनि तत्त्वाशकेमोक्षनामनि मोक्षसंज्ञके महामोहे महान्धकारे निधीयामहे
निपात्यामहे” [झ०] ।

“अत्र महामोहे सुखालोकोच्छेदिता हेतुः । तच्च समासादेकपदार्थ एव ।

अर्थान्तरन्यासे तटस्थतयोपनिबद्धस्य हेतुत्ये पर्यावसानम्, इह तु साक्षादेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्ध इति ततो भेदः ” [प्र०] ।

प्रदीपे हेतुविभक्त्यादिनेति क्वचिच्कोऽपपाठ इत्युद्योतः । “गम्यमानहेतुत्वकस्यैव हेतोः सुदर्शने प्राचीनैः काव्यलिङ्गाभ्युपगमात् । अतपव वसुःप्रादुर्भावाद-
नुभितमित्यशो नायमलङ्कार इत्याहुः ” [उ०]

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनम्, तत् पर्यायेण भज्ञन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुद्दिशता ।

मदेनरावणमुखे मानेन हृदये हरे: ॥ ११३ ॥

अत्र ऐरावणशक्तौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनमपि शब्देनान्त्यते, तेन यदेवोच्यते तदेव व्यञ्जयम्, यथा तु व्यञ्जयं न तथोच्यते; यथा गवि शुक्रे चलति दृष्टे, ‘गौशुक्रश्चलति’—इति विकल्पः, यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, न तु यथा हृष्टं तथा । यतोऽभिन्नाऽसंसृष्टत्वेन हृष्टम् भेद-
संसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

“पर्यायोक्तमिति । वाच्यवाचकभावभिन्नेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्योक्तम् । पर्यायेण भज्ञन्तरेणाभिधानात् । ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ततो भेदः । उदाहरणम्—यमिति ” [प्र०] ।

“ काश्मीरिकमेण्ठकविप्रणीते हृष्टग्रीववधाल्ये नाटके पद्यमिदमिति वदन्ति” [क०]

“ अत्रैक एवार्थ ऐरावतशक्तौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यञ्जनया मदमा-
नाभ्यां तयोरविकरणयोर्निवासप्रीतिरुद्दिशतेत्यमिधया च प्रतिपाद्यते । तेन च
यदेवोच्यते तदेव व्यञ्जयम् । न चैवं प्रतिपञ्चस्यैव प्रतिपत्तिरफलेति किं व्यापा-
रद्वयेनेति वाच्यम् । यतो यथा व्यञ्जयं तथा नोच्यते । प्रकारयोर्भेदात् । एक-
रूप एव वस्तुनि प्रकारभेद एव कथं स्यादिति चेत्, यथा शुक्रे गवि चलति
निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव हृष्टस्ताभ्यां विषयीकियते । न पुनर्यथा
निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनाऽपि विषयीकियते । भिन्नत्वसंसृष्टत्वा-
विषयकं निर्विकल्पकं, भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति ” [प्र०] ।

“ यथेति । येन प्रकारेण व्यङ्गयं तेन रूपेण शब्देन नोच्यत इत्यर्थः । एक-स्यैव प्रकारभेदेन वाच्यत्वव्यंग्यत्वयोरविरोधः । यथा यावककुमुभजपाकुसुमा-दिरूपाणां रक्तत्वादिना वाच्यवेऽपि तत्तद्वैजात्यरूपेण प्रत्यक्षत्वमेव न वाच्यत्वं तथेहापीति भावः । न पुनर्यथेति । निर्विकल्पके शुक्लतदाश्रयगोत्त्वतदाश्रयचलन-तदाश्रया विकलिता भासते, सविकल्पके तु संसृष्टयेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिति भावः । मिद्दोऽतद्वयावृत्तिस्तद्वृन्द्यत्वेन संसर्गराहित्येन च निर्विकल्पकविषयता । भेदोऽतद्वयावृत्तिः परन्थै । तस्याः सविकल्पके विशेषणत्वं बाह्या मन्यते । अन्यमते संसृष्टत्वेति । प्रकारशब्दो विषयमात्रपरः । एवं च यथा निर्विकल्पकस्य विशिष्टविज्ञानहेतुत्वात्ततो वैलक्षण्यं चथ् । निवासश्रीतित्यागरूपवाच्यज्ञानस्य मदमुक्तत्वरूपव्यंग्यज्ञानहेतुत्वाद्वैलक्षण्यमिति भावः । यद्वा निर्विकल्पके किंचित्त्वेन वस्तु भासते, सविकल्पके तु तत्त्वामरूपज्ञात्यादिप्रकारेणोति ‘न पुनर्यथा’ इत्यादेरर्थः । इदमेव भिन्नत्वाविषयकत्वादीति बोध्यम् । अव व्यंग्यमूढं वाच्यादचारु चेति न व्यनिमयम् ” [३०] ।

उदात्तं वस्तुनः संपत्

संपत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्राहारागलिताः संमार्जनीभिर्हताः
प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरच्छलद्वालाङ्गिलाक्षासूणा ।
दूराहाडिमवीजशाङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वयनेषु भोजनृपतेस्तत्यागलीलायितम् ॥ ११४

महतां चोपलक्षणम् ॥ २९ ॥

उपलक्षणमङ्गभावः, अर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

स्त्रिदिदभाषण्यं यस्मिन्दशरथवचनाऽनुपालनव्यसनी ।

निवसन्वाहुसहायश्रकार रक्षःक्षयं रामः ॥ ११५ ॥

त चात्र वीरो रसः । तस्येहाङ्गत्वात् ।

“ उदात्तमिति । संपत्स्यमृद्धियोगः । न तु तस्यैवातिशयः ” [३०] यथा मुक्ता इति । यस्य भोजनृपतेः विदुषां भवनेषु केलौ विसूत्रात् छिन्नसूत्रात् हारात् गलिताः पतिताः संमार्जनीभिः हताः अपसारिताः । प्रातः प्राङ्गणसीमि

अङ्गणप्रान्ते मन्थरं मन्दं चलन्तीनां बालानां पोडशवर्पाणां युवतीनां अङ्गिलाक्षया चरणालक्षकेन अरुणाः ईपदक्ताः भुक्ताः (कर्मभूताः) दूरात् दाढिमबीज-शक्तिविद्यः दाढिमबीजानि मन्वनाः क्लेशुकाः (कर्तुभूताः) कर्वन्ति यत् तत् भोजराजस्य त्यागलीलायितं दानलीलेत्यर्थः । अत्र विद्वन्नवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः, तेन वर्णनीयनृपते: समृद्धयतिशयः इति प्रदीपोद्योतौ ॥

“ महतामिति । महातां यदुपलक्षणमङ्गभावः अर्थाद्वर्णनीये, तदप्युदात्त-मित्यर्थः [प्र०] । वर्णनीये अंगिनीयर्थः । तदिदमिति । “ पुष्टकविभानस्थस्य लक्षणस्यांगदं प्रतीयमुक्तिः ” [उ०] । स्पष्टम् । “ अत्रैतादशो महान्मार्मो दण्डकाया वर्णनीयाया अङ्गम् । नन्वत्र रामगत उत्साहातिशय एव चमत्कार-निदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छिन्नस्यन्तराभावाच्च किंविषयोऽयमलङ्घ [रदगत्वेदः]—इति वाच्यम् । नव्यत्र वीरो रसः प्रधानम् । तस्येहाङ्गत्वात् ” [प्र०] ।

“ वीरसाश्रयो रामस्तावविहाङ्गम् । किं पुना रसः । ननु रसस्याङ्गवे रसवदलङ्घारः स्यात् । न । अस्योदात्तस्य तदपवादत्वात् । तदपवादत्वाक्तप्ते निविषयमुदात्तम् ” [स०] ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्राऽन्यतत्करं भवेत् ।

समुच्चयोऽसौ

तस्य (प्रस्तुतस्य कार्यस्य) पक्सिमन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र संभवन्ति, स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽल्युत्सुकं

गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो

नो सख्यश्चतुराः कथं तु विरहः सोऽव्य इत्थं शठः ॥ ११६ ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति, तदुपरि प्रियतमदूर-स्थित्यादि उपात्तम् । एष एव समुच्चयः सद्योऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्थतीति न पृथक् लक्ष्यते । तथाहि—

कुलमसलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतशालिनी

भुजवलमलं सफीला लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।

प्रकृतिसुभगा हेते भावा अमीभिरथं जनो

ब्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त पथं तवाङ्कुशाः ॥ ११७ ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

“ तत्सिद्धिहेतौ तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके । समाधावतुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानमत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशेषः ” [प्र०] ।

“ इति विशेषं इति । समाधीं हि एकेन कार्ये निष्पाद्य मानेऽन्येनाकस्माद्वप्तता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम् । अत्र तु एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः, कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिंगे इत्यवाचं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अत्र तु एकस्थैव तत्कार्यादिरूपेणां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः । दुर्वारा इति (मयूरसूतोः शंकुकर्णेस्य पद्ममिति शार्ङ्गधरपद्मतौ स्पष्टम् ।) स्वं प्रति विधि प्रति वा काचिद्वदति ” [उ०] । स्मरमार्गणाः काभवाणाः दुर्वारा । प्रियतमः दूरे विदेशे विद्यते । मनः अत्युत्सुकम् । प्रेम च गाढं अतिशयितम् । नवं वयः अवस्था । प्राणाः अतिकठिनाः, सत्यपि एतादेशे विरहे न नश्यन्ति । कुलं निर्मलं—अत एव स्वाच्छन्दन्याभावः । खीर्वं धैर्यविरोधि खोत्वात् धैर्यविलम्बनमपि कक्तु न शक्यते । मन्मथसुहक्तकालः वसन्तकालः । कृतान्तः यमः अक्षमः ऋटिति प्राणान् नापहरतीत्यर्थः । सख्यश्च विरहविनोदने अचतुराः । इत्थं सति शठः पीडादायी विरहः कथं नु सोऽव्ययः । रुद्रटस्तु समुच्चयं त्रिधा विभज्य पृथग्लक्षितवान् । काव्यशकाशकुन्तु तदयुक्तं मन्यमानः केवलमुदाहतवान् । तत्र सद्योगोदाहरणम्—कुलमिति । हे राजन्—अमलिनं निर्मलं कुलं, भद्रा शोभना सृतिः आकृतिः, श्रुतं शास्त्रश्वर्वणं, तद्धालिनी मतिः, असलं अतिशयितं भुजबलं, स्फीता विस्तृता लक्ष्मीः, अखण्डितं अकुणितं प्रसुतं—एते हि भावाः पदार्थाः प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं दश्यमानः जनः साधारणो लोकः अमीभिः भावैः सुतरां दर्पं ब्रजति गवितः भवति । किन्तु ते एव तव अंकुशाः विनयहेतवः । “ अत्र कुलादीनां समीचोनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानाम् ” [प्र०] ।

शशी दिवसधूसरो गलिनयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ११८ ॥

अत्र शशीनि धूसरे शल्ये शल्यांतराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

शशीति । भर्तुहरिकृते नीतिशतके पद्मिदम् । स्पष्टम् । “ अत्र सदसंतोयोगः । दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वात् । एतचिन्त्यम् । पूर्वं दूरस्थित्यादिवशेषणेन धूसरत्वादिनाऽत्राप्यसम्यवत्वमिति ” [प्र०] ।

“ शशी स्वरूपेण सत्रपि दिवसधूसरत्वेनाभन् । एवमग्रेऽपि । एवमत्र सदसतां शश्यादीनां योगः । अत्र सदसतोयोगः दुर्जनस्यासत्त्वात् शश्यादीनां सत्त्वादिति । इदं चिन्त्यम् । एवं हि सहचरभिन्नता स्यात् । सर्वत्र विशेषस्य शोभनत्वं विशेषणस्याशोभनतां च प्रकांतमिति भश्प्रकम्प्यत्वं वा रथान् । तस्माच्चपांगणमसंश्लेष्मिति पाठो युक्तः । सदसदिति च कर्मधारयो युक्तः । अत्रैकैकमपि मानसशब्दभूतज्ञानजनने हेतुसत्त्वान्यदपि पट्कमुपात्तमिति लक्षणसमन्वयः । पूर्वमिति । प्रियतमः शोभनोऽपि दूरस्थित्वदोषेणाग्नुभ इत्यर्थः । चिताबीजं तु एकत्वं तथात्वेऽपि मार्गणवयोवसंतान केवलानामपि विरहिणीदुःखदानां सत्त्वमिति असद्योगोदाहरणमेव तदिति । उक्तोदाहरणेषु सतां योगस्थासतां योगस्य सदसद्योगस्य वा युक्तव्यभ्यायुक्तव्यस्य वाऽप्रतीतेन समस्य विपमस्य वाऽलङ्कारस्यात्र प्रसंग इति दिक् ” [उ०]

“ तथैकमेव वस्तु सदसञ्च तादृशं तादृशेन सदसता यदा युज्यते तदा सदा सद्योगः । अत्र सत एव सतोऽसत्त्वं एकस्यैव वस्तुन इति विवक्षितम् । अत एव चारुत्वेनान्तःप्रविष्टान्यपि शश्यादीनि प्रकारेण व्यथाहेतुत्वेनोक्तानि । दुर्वाराः स्मरेत्यत्र तु कथं सोदद्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यासः [सं०]

स त्वन्यो युगपद्मा गुणक्रियाः ॥३०॥

गुणो च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—
विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाग्नु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ११९ ॥

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्यरम्यैः ॥ १२० ॥

कलुषं च तवाहितोष्वकस्मात्सितपद्मेऽसहसोदरश्च चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि ग्रस्कुटमापदां कटाक्षैः ॥ १२१ ॥

‘ धुनोति चासि तनुते च कीर्तिम् ॥—इत्यादेः, ‘ कृपाणपाणिश्च
मवान् रणक्षितौ, मसाधुवादाश्च सुराः सुरालये ॥—इत्यादेश्च दर्शनान्,
‘ व्यधिकरणे ॥—इति ‘ एकस्मिन् देशे ॥—इति च न वाच्यम् ।

“ समुच्चयान्तरमाह—स्त त्वन्य इति । अत्र गुणाः क्रियाश्रेति विग्रहे संख्या-
विशेषस्याविवक्षणात् विशेषविवक्षणाविवरहेण च सजातीयवद्विजातीयस्थापि
शैगप्यस्य लाभात् गुणां च क्रिये च गुणक्रिये च युगपञ्चवतः, स त्रिष्पुः
समुच्चयः । तत्र गुणयोर्यैगपञ्च यथा—विदलितेति ” [प्र०] । हे नराश्रिप
विदलितं नाशितं सकलानां अरीणां कुलं येन तत् तत्र इवं बलं संन्यन् आगु
शीघ्रं विमलं निर्मलं च अभवत् । प्रकृष्टाः खलाः प्रखलाः दुष्टाः इत्यर्थः । तेष-
म्मुखानि च मलिनानि जातानि । “ अत्र विमलत्वमलिनत्वयोर्गुणयोस्तुल्य-
कालतारुपः समुच्चयश्चकारद्यगम्यः ॥” [च०] ।

क्रिययोर्यथा— “ अयमिति । विक्रमोवशीये चतुर्थके पुरुरवस उक्तः ।
एकपदे अकस्मान् । प्रियया उर्धश्या । उपनतः प्रासः । निरातपवेन आतप
गहितेन रम्ये । भवितव्यम् भूतम् । मालभारिणी छन्दः ॥” [उ०] ।
“ अयोपगतो भवितव्यं चेति क्रिययोः । गुणक्रिययोर्यथा—कलुषमिति ”
[प्र०] । हे महीपतीन्द्र स्वभावतः सितपङ्करुहाणां शेतकमलानां सोदरा
तुल्या श्रीः शोभा यस्य तादृशं तत्र चक्षुः अहितेषु शत्रुषु विषये अकस्मात् कलुषं
क्रोधात् रक्तं च । तेषां शत्रूणां वपुषि शरीरे आपदां विपत्तीनां कटाक्षः कर्तृभिः
पतिनं च । यदैव ते चक्षुः कलुपं तदैव विपत्तयः शत्रुषु पतन्तीस्यर्थः ।

स्तु—“ व्यधिकरणे वा यस्मिन् गुणक्रिये चैककालमेकस्मिन् । उप-
ज्ञायेते देशे समुच्चयः स्यात्तदन्योऽसौ ॥ ” (७-२७) इति समुच्चयलक्षणं
प्राह । इमामायां नमिसाधुरित्यं च्याख्यातवान्—“ व्यधिकरण इति । वाशद
एवशब्दादैर्येभिन्नक्रमः । ततश्च यस्मिन् समुच्चये गुणक्रिये भिन्नाधिकरणे
एकस्मिन् देशे समकालमुपजायेते असौ समुच्चयस्तदन्यः । ततः पूर्वसमु-
च्चयादपर इत्यर्थः । गुणक्रिये एव व्यधिकरणे इत्यवधारणं तु गुणक्रियाधि-
करणयोर्वस्तुनोर्देशाधिकरणमेकमेवेति कृत्वा ॥ ” ममस्तु—‘ व्यधिकरणे ’ इति,
‘ एकस्मिन् देशे ’ इति च लक्षणे न समावेशनीये—इत्याह । कुतः—‘ धुनोति
चासि तनुते च कीर्तिम् ॥’ इत्यस्मिन्द्वादाहरणे सत्यपि राजरूपे देशाधिकरण-

स्यैकत्वे असिकम्पनकीर्तिप्रथनस्पयोः क्रिययोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।
तथा च—‘कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितां । ससाधुवादाश सुरः सुरालये’
इत्यत्र कृपाणपाणित्वसाधुत्ववादयोर्मुण्योः सत्यपि वैयधिकरण्ये देशाधिकरण-
स्यैकत्वाभावदर्शनात् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा, स पर्यायः ।
क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
ग्रागर्णवस्य हृदये वृपलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥१२२॥

“एकमिति । एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते
वा स एकः पर्यायः । अत्र क्रमेणेति समुच्चयव्यावर्तनाय । प्रयोजकानिदेशात्
चिदेशो भवतिकरोत्यर्थो । न तु स्वाभाविकत्वास्याभाविकत्वे । वृपलक्ष्मणः
कण्ठे कालकूटवासस्यास्वाभाविकत्वेन भवतीत्यत्रानुदाहरणत्वापत्तेः” [प्र०]

“समुच्चयेति । वक्ष्यमाणविशेषालङ्कारद्वितीयभेदवारणाय चेत्यपि वाच्यम् ।
तत्र यौगपद्यसत्त्वादिति भावः” [उ०]

तत्राद्यो यथा—नन्विति । भल्लटकविकृते भल्लटशतके चतुर्थं पद्यमिदम् । हे
कालकूट विप उत्तरोत्तर अविकाधिकं विशिष्टं उत्कृष्टं पदं स्थानं यस्यां
तादृशी इयं आश्रयस्थितिः आश्रयणरीतिः तव केन उपदिष्टा ननु । यतः त्वं
ग्राक् र्णवस्य समुद्रस्य हृदये अभ्यन्तरे अवस इति शेषः । अथ तदनन्तरं
वृपलक्ष्मणः शङ्करस्य कण्ठे अवसः । अधुना पुनः खलानां वाचि वससि ।
“अत्र कालकूटस्य वस्तुत एकस्यानेकत्र वासे प्रयोजकं किञ्चिदपि नोक्तम् ।”
[प्र०]

‘श्रीणीवन्धस्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः, पद्मयां मुक्तास्तरलगतयः
मंश्रिता लोचनाऽयाम् । धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं, तदगाव्राणां
गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥’ अयं श्लोकः काच्यप्रकाशपुस्तके कच्चित्
दृश्यते ।

“ ओणीनि । ओणीभागदीनां ग्राथमिकाधारस्त्वमार्थम् । सेवते हृत्यनेन मध्ये पूर्वमत्तुतामत्ता बोधिता । पूर्वग्रेडपि । अत पूर्व विनिमयः संबद्धते । तत्तुता काइयम् । तरलगतयः चंचलगतयः चंचलदर्शीन च । कुचसचिवताम् सद्वितीयताम् । धन्ते हृत्यनेन तस्मिन्प्रागद्वितोयता या स्थिता सा वक्षेण गृहीते वोधितम् । मुखेऽद्वितीयत्वं निश्चमत्वम्, वक्षसि द्वितीयराहित्यम्, तथोश्चाभेदाध्यवरायाः । कुचसचिववक्षस्त्वंनैव मुखस्य निश्चमत्वम् । अत्र तत्तुत्वलयागादिना तत्तदुक्तपर्यो व्यजनया बोध्यते ” [उ०] ।

यथा वा—

विस्वोष्टु पूर्व रागस्ते तन्वि पूर्वमहृत्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येव मृगशावाक्षि लक्ष्यते ॥१२३॥
रागम्य वस्तुतो भेदेऽप्येकत्वाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् ।
तं ताण सिरिसहोअसरअणाहरणस्मिम हिअअमेकरसम् ।
विम्बाधरे पिअणां गिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥१२४॥

[‘ तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।
विम्बाधरे पियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥ ’]

“ न केवलमयं वास्तविक एकत्वे, किं त्वारोपितेऽपि । यथा—विंबोष्टु एवेति ” [प्र०] “ पद्मगुप्तप्रणीते नवसाहसाङ्करिते पष्ठे सर्गं ६० पद्म-मिदम् ” [ज्र०] । स्पष्टम् ।

“ अत्र प्रयोजकानिदेशः स्फुट एव । रागपदार्थस्य त्वोष्टे लौहित्यात्मकतया हृदये तु स्नेहात्मकत्वेन भेदेऽप्येकत्वस्याध्यवसानान्वैकत्वविक्षाविरोधः । द्वितीयो यथा—तं ताणेति ” [प्र०] गाथेन आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीतायां विषमवाणीलालायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्येति ध्वन्यालोके २ उद्घोते (पृ० १११) स्पष्टम् ।— तेषां पातालवासिनामसुराणां श्रीसहोदरं रत्नं कौस्तुभस्तदाभरणे विलासौ एकरसं एकतानं तत्परं हृदयं कुसुमबाणेन कामेन प्रियाणां विम्बाधरे निवेशितम् । ‘ अत्र ‘ कुसुमबाणेन ’ इति प्रयोजक-निदेशः ।’ [प्र०] । आचार्याभिनवगुप्तपादाद्यस्तु ‘ श्रीसहोदररत्नाहरणे ’ इति पठन्ति । एतदभिग्रेत्यौद्योग्ये प्रोक्तम् ।

“ केचिच्चु यदसुराणां हृदयं विजिगीपाज्वलनजाज्वल्यमानं श्रीसहोदर-

खलानामामसंतात् हरणे तत्परमासीत्, तत्सुकुमारतरोपकरणेऽपि क्रमेण
प्रियाविवाघरे निवेशितं सकलरत्नसारतुल्यो विवाघर इति तेषामभिमानोत्पत्तेः।
एवं च व्यंग्योपासाऽत्रैत्याहुः । तत्सतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात्पर्याक्ष-
तिरेव” [३०] ।

अन्यस्ततोऽन्यथा ।

अनेकमेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा, सोऽन्यः । क्रमेणोदाह-
रणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानामसृतमहो प्रथमं पूर्थु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतभिव हालहलं विषं तदेव ॥१२५॥

“ अन्य इति । अनेकमेकस्मिन्क्रमेण यज्ञवति क्रियते वा, सोऽन्यः पर्याय-
इत्यर्थः । पूर्ववद्याख्येयम् । तत्र भवत्यर्थं यथा—मधुरिमेति ” [प्र०] ।

“ मधुरिमणा स्त्रियर्थं खलानां वचनं प्रथमं पूर्थु बहुलमसृतं व्यनक्ति प्रका-
शयति । अथ विचारानन्तरं तदेव खलवचनं मोहहेतुभूतमन्तर्गतं हालहलाख्यं
विषं कथयति । अहो आश्रीर्यम् । अत्रैकस्मिन् खलवचने क्रमेणामृतविषयोः
स्थितिरिति पूर्वविपरीतः पर्यायः ” [च०] ।

“ अत्रैकस्मिन्खलवचसि क्रमेणामृतव्यज्ञने विषकथने च न प्रयोजकनिर्देशः
[प्र०] ।

तद्वेदं न तमिति मन्दिरमिदं लक्ष्यावकाशं दिवः

सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः

स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं संगीतकं योषिताम्

आश्रीर्यं दिवसैद्विजोऽथमित्यर्तीं भूमिं समारोपितः ॥ १२६ ॥

अत्र एकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वात् न परिवृत्तिः ।

करोत्यर्थं यथा—तद्वेद्यमिति । पद्मिदं व्यन्यालोके ३ उच्चोते (पृ० १५८)
हृष्टयते “सुदाश्नो मन्दिरमवलोक्य कस्यचिदुक्तिरियमिति सुधासागरे भीमसेनः।
अथं द्विजः सुदामा (कर्म) दिवसैः (कर्तुभिः) इयतीर्णं भूमि समृद्धिसीमां
समारोपितः इत्याश्रीर्यम् । तदेव दर्शयति—तत् पूर्ववृष्टं गृहं नता न ग्रा-
भित्तिर्यस्यैवंविधं इदानीं तु दिवः स्वर्गात् लक्ष्यावकाशं इदं मनिदर्शं राजयोर्यं
गृहं जातमित्यर्थः । सा पूर्वदृष्टा जरती जरठा धेनुः इदानीं तु घनाभाः

मेघतुल्याः करिणां वटाः श्रेणयः नदन्ति । स क्षुद्रः निकृष्टोऽल्पो वा मुखलध्वनिः
हृदानीं तु कलं मधुरस्वरं योगितां इदं संगीतकम् ॥ [छ०] । “ अन्नैकस्मिन्
द्विजे तदेहमन्दिरादीनामनेकेणां क्रमेण स्थितौ द्विवैरिति ग्रथोजकनिर्देशः ॥ ”
[च०] । “ न चेयं परिवृत्तिः, हानोपादानयोरविवक्षितत्वान् ॥ [ख०] ।

अनुमानं तदुत्तं यत्साध्यसाधनयोर्विच्चः ॥ ३१ ॥

पश्चधर्माऽन्वयव्यतिरेकित्वेन त्रिल्पो हेतुः साधनम्, धर्मिणि अयोग-
व्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् । यथा-

यत्रैता लहरीचलाचलहशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति संततमसी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमाञ्जितशरप्रेष्ठत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ १२५ ॥

“ अनुमानमिति । पक्षे संबन्धः, सपक्षवृत्तित्वं, विपक्षावृत्तित्वं वेति,
रूपत्रयवान्हेतुः साधनम् । व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्यवच्छेदो व्यापक-
संबन्धपरिवसक्तः साध्यम् । तदुभ्यवच्छेदमनुमानलङ्घातः ॥ [ग०]

“ साधनमिति । पुत्रद्वयव्यविशिष्टो हेतुः साधनपदेनोत्यते इत्यर्थः ।
व्यापकत्वाभिमतस्येति । अस्य ‘ यस्य ’ इत्यादिः । साध्यमिति । अस्य
‘ तत् ’ इत्यादिः । व्यापकसंबन्धः । व्यापकस्तित्वम् । तदुभ्येति
‘ कविप्रतिभीलिखित ’ इत्यादिः ॥ [उ०]

यद्येति । यत्र यस्मिन् जने लहरीवत् चलाचलहशः चंचलहृष्टः एताः
कामिणः भ्रुव व्यापारयन्ति वक्रीकुर्वन्ति । यत् तत्रैव तस्मिन्नेव जने मर्मस्पृशः
मर्मभेदिनः असी मार्गणाः कामशाराः पतन्ति । तत् तस्मादेतोः शासनधरः
आज्ञावर्ती क्रोधनः कोपशीलः चक्राकृतः कर्पणेन वरुलीकृतः चापो यस्मिन्
कर्मणि तथा अञ्जिते धनुषि योजिते शरे बाणे प्रेष्ठन् चलन् करः यस्य सः
स्मरः सत्यं आसां योगितां अग्रतः पुरतः एव सदा धावति ।

साध्यसाधनयोः पौर्वार्पयविकल्पे न किञ्चिद्वैचित्र्यमिति न तथा
द्विश्चित्पुरुषः

“ अत्र पूर्वार्थे साधनस्य उत्तरार्थे साध्यस्य वचनम् । ग्रयोगश्चैवम्—एता-
शक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदञ्जितशरत्वादिविशिष्टमनोभवाः संतर्निपतनमर्म

भेदिवाणकलसद्भूव्यापारकस्थानत्वादिति । नन्वत्र पूर्वं साधनवस्त्राः स्याणि वचनं संभवति । यथा—‘ मधु तिष्ठति वाचि योपिताम् ’ तत्कथं सामान्यत एनदुक्तं न तु विशेषत इति चेत्, साध्यस्य पूर्वभागे तादृशवैचित्र्याभावादिति ” [प्र०] ।

“अत्र पूर्वार्थं संततनिपतन्मर्मभेदिवाणकलसद्भूव्यापारकस्थानकथं साधनं पक्षवृत्तित्वेनोक्तम् । परार्थे साध्यम् । यत्तज्जयं व्यासिः सूचिता । तत्र वस्तुतो व्याप्त्यसत्येऽपि कविग्रौडोक्त्या तथाभिधानम् । अत्रानुमानमित्यत्र भावे ल्यट् । तेन जायमानाऽनुगितिरत्रालङ्कारः । सा च मन्ये शंकेऽवैमि जाने इत्यादिवाचकोपादाने वाच्या । यत्र लिंगलिंगिनोः सत्वं तत्र तेषामनुभितिं बोधकत्वात् । यत्र सादृश्यादिनिमित्तसज्जावस्त्रोत्रेक्षाबोधकत्वम् । याकृ कथयति इत्यादि लक्षणपदोपादाने लक्ष्या । उभयानुपादाने साध्यसाधनाभ्यां तदाक्षेपे प्रतीयमानेति बोध्यम् । नन्विति । एवं चानया रीत्याऽनुमानस्य द्वैविध्यं वक्तुमुचितमिति भावः । मध्यिति । ‘ हृदि हालाहलमेव केवलम् । अत एव निरोयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताढ्यते ॥ ’ इति पादत्रयम् । तादृशेति कार्यकारणयोर्वैपरीत्ये शटिति कार्यकारित्वप्रतीतिरूपवैचित्र्यवदिह तथाभावाभावात् न विशिष्योक्तमिति भावः ” [उ०] ।

“ न दर्शितमिति । अर्थं भावः—साध्यसाधनशोखकिरलङ्कारः । तेन क्रमेण व्युक्तमेण वा भवतां वैचित्र्याभावात् किं तच्चिन्तयेति । तस्मात् रुद्रटवश वाच्यम् ” [सं०] । रुद्रटस्तु—‘ वस्तु परोक्षं यस्मिन्साध्यमुपन्यस्य साधकं तस्य । उनरन्यदुपन्यस्येद्विपरीतं चैतदनुमानम् ॥ ’ [७, ५६]

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद्विशेषयस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुभृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १२८ ॥

“ विशेषणैरिति । साकूतैः सामिग्रायैः । उक्तिः अर्थाद्विशेषयस्य । उदाहरणम्—महौजस इति ” [प्र०] । किरातार्जुनीये प्रथमसर्गे युधिष्ठिरं प्रति वनेचरवाक्यमिदम् । महौजसः प्रभूतत्तेजोयुक्ताः मानं एव धनं येषां तै तथा संयति युद्धे लब्धकीर्तयः । तथा च न संहताः परस्परमिलिताः न वा

मेदवृत्तयः परस्परद्वेषिणः धनुर्भूतः धनुर्धरा: भट्टा: तस्य दुर्योधनस्य प्रियाणि
असुभिः प्राणैः समीहितुं कर्तुं वाङ्छन्ति इच्छन्ति । “अत्र महौजः शालित्वे-
नानाकर्मणीयत्वं मानवत्वेन युद्धे पलायनाभावः धनपूजितत्वेनोपेक्षाराहित्वं
संग्रामे लघ्वकीर्तित्वेनोत्साहः प्रतापशालित्वं च असंहतत्वेन सहायानपेक्षत्वं
अभेदवृत्तिरत्वेन प्रयोजनैकपरत्वं च व्यज्यत इत्युक्तविशेषणानां सामिग्रायत्वात्
एरिकरालङ्कारः” [च०] ।

यद्यप्युष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात्त्रिराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः,
तथाऽप्यकनिप्रत्येन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कार-
मन्ये गणितः ।

“अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि परानभिभवनीयत्वाद्यभिग्रायकाणि । न
च वाच्यम्—अपुष्टार्थत्वस्य दोपत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोपाभा-
वत्वमात्रतया कुतोऽलङ्कारमध्ये पठितोऽयमिति । एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेष-
णानमुक्तोदाहरणवदुपादाने वैचित्र्यमपि द्यनुभवसिद्धं, न तु दोपाभावत्वमा-
त्रमिति संप्रदायः । वयं त्वालोचयामः—तादृशैकविशेषणोपन्यासेऽलङ्कार-
सवसुचितम् । अपुष्टार्थत्वविरहरण निर्विशेषणतयाऽप्युपपत्तेरथसिद्धत्वाभावा-
द्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् । यथा—‘शुद्धे सद्यनि पलुविन्युपवने
इत्यादौ’” [प्र०] ।

“तादृशैकति । ‘अथ लावण्यजलाशय तस्या हा हंत मीननन्धनायाः ।
द्वरस्थे द्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम्’ इत्यादौ” [उ०] ।

व्याजोक्तिश्छब्दनोऽन्तिनवस्तुस्पनिन्गृहनम् ॥ ३२ ॥

निगृहमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यद-
पहृयते, सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपहृतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिष्टुस्य साम्यस्ये-
हासंभवात् । उदाहरणम्—

“व्याजोक्तिरिति । उद्दिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः । तथा चास्फुटमपि
वस्तुस्वरूपं कर्थंचिद्वयक्तमथ केनापि यदपहृयते सा व्याजोक्तिः । न चैयम-
पहृतिः । प्रकृताप्रकृतयोः साम्ये तस्वीकारात् । अत्र तु तदभावात् । न च
प्रथमं गृहस्यानन्तरं प्रकाशस्यापद्वयं इति सामग्रीभेदादेवापहृतिभेदं इति
वाच्यम् । पूर्वविधेऽपि विपये साम्यसंभवेऽपहृतेरेवोपगमात् । ननु यत्रापह-

वार्थं सादृश्योपक्षेपः सा व्याजोक्तिः, सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्वत्
साऽपहुतिरिति चेत्, न । तत्रोभयन्नाऽप्यपहुतेरेवोपगमात् । यदाहुः—

साम्यायापहुवो यत्र सा विज्ञेया त्वपहुतिः ।

अपह्ववाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाऽप्यपहुतिः॥ इति ॥” [प्र०] ।

“ कथंचित् । लिंगादिना । केनापि । कपटेन । प्रकृताप्रकृतयोरिति ।
इदमुपलक्षणम् । तत्रोपमेग्निवेधपूर्वकमुग्मानव्यवस्थापनम् । अत्र तु
किंचिदनिपिध्यैव निमित्तांतरयुक्तवज्ञापलभित्यपि बोध्यम् ” [उ०] ।

यदाहुरिति । प्रदीपोद्दृष्टः श्लोकोदयं मङ्गुष्कविरचितेऽलङ्कारसर्वस्वे
पाठभेदेन पठ्यते—

“ सादृश्यव्यक्तये यत्रापहुवोऽसावपहुतिः ।

अपह्ववाय सादृश्यं यत्र सैपाप्यपहुतिः॥ इति संक्षेपः” (सूत्यक, पृ० १११)

—शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगृहोऽलः-

द्रोमाश्चादिविसंधुलाऽविलिधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं

शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्द्वेषोऽवताद्वः शिवः ॥ १२९ ॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशित-
त्वाऽपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

“ शैलेन्द्रिति । शिवो वो युपमानवताद्रक्षतु । कीदृशः शैलेन्द्रेण हिमवता
प्रतिपाद्यमाना दीयमाना या गिरिजा तद्दस्तस्योपगृहमाल्लेषः । भावेक्तः ।
तेनोल्लसदीं रोमाश्चादिभिर्विसंस्थुलो व्यग्रश्चासावखिलस्य विभिव्यासङ्गस्य
भङ्गेनाकुलः । तनश्च सात्त्विकभावगोपनाय तुहिनाचलस्य करयोर्हा शैत्यमित्यू-
चिवान् । हेति विस्मये । शैलान्तः पुरं च मातृणां ब्राह्म्यादीनां मण्डलं समूहश्च
गणाश्च तैरिति विग्रहः । सस्मितं दृष्टः । अत्र सात्त्विकभावस्य रोमाश्चादेहि-
मवत्करस्पर्शनिमित्तकवेन गोपनादव्याजोक्तिरलङ्कारः ” [च०] ।

“ अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकैकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशनाद-
पलपितस्वरूपाविति व्याजोक्तिं प्रकाशयतः । वयं तु—पुलकवेपथुभ्यां सा-
त्त्विकाभ्यां प्रकाशिता गूडा च रतिस्तयोः शैत्यकारणताप्रकाशनेनापहुतेति
व्याजोक्तिरिथम् ” [प्र०] ।

भेदवच्च, अ^{१२५} हृषुकेन स्थालंकारसर्वस्ये व्याख्यातमित्थम्—“अत्र रोमा-
नावः शैत्यप्रक्षेपेणापलिपितः । यथाच्यपहुतोऽपि सस्मि-
त्युद्भिज्ञवेन प्रकाशितः, तथाच्यपलापमात्रचिन्तयस्यालङ्का-
रस्योल्लेखः । —न्वपह्वितिग्रन्थे सादृश्याय योऽपहृवः, सापहृतिः । तथा
अपहृवाय यत् मादश्यं याप्यपहुतिरिति स्थापितम् । व्याजौक्तीं चोत्तरः
प्रकारो विद्यते । तत् कथमियमलङ्कारान्तरवेन कथ्यते । मत्यम् । उद्गट-
मिङ्गान्ताश्रयणेन तत्रोन्कम् । न हि तन्मते व्याजोक्त्याख्यमलङ्करणमस्ति । इह
तु तस्य मदावाद् व्यतिरिक्तापहृतिं पृथग्यमलङ्कारे निर्दिष्टः” [सृथक,
प० १०६] ।

किंचित्पृष्ठमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्पते ।

तादगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभा-
वान् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्थति, सा भवेत्परिसंख्या ।
अत्र च कथनं प्रभ्रूपवर्कं तदन्यथा च परिहृष्टम्, तथा उभयत्र व्यपोहा-
मानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः ।

“ किंचिदिति । तादृक् तु त्यम् । व्यपोहाय व्यवच्छेदाय । यत्किंचित्क-
थितं सदृशवस्तुलयस्यान्यस्य व्यवच्छेदाय यत्कल्पते सा परिसंख्या मतेति लक्षणम् ।
अन्यस्य कथनमन्यव्यपोहाय कथं कल्पत इति चेत् । प्रमाणान्तरेणावगतस्यैव
वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् । पृष्ठमपृष्टं चेति तु
विभागः । कथनं हि किंचित्प्रश्नपूर्वकं किंचिच्छातत्पूर्वकमिति द्वैविध्यमित्यर्थः ।
ते च द्वे अपि विधे व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानतवचाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं
द्विविधे” [प्र०] ।

क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं दुसरितः

किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभमभृतः ।

किमाराव्यं पुण्यं किमभिलपणीयं च करुणा

यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ १३० ॥

किं भूपणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं

कि कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ १३१ ॥
 कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
 काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥ १३२ ॥
 भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्ते ।
 चिंता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ १३३ ॥

“तत्र प्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदस्य प्रतीयमानता यथा” [प्र०] ।
 “किमिति । अत्र किमासेव्यमिति प्रश्नः । अनिदं गंगासमीपं नान्यनदीं
 विधं, नापि कान्तानिंतवादि । विष्णोः पादयुगं नान्यदेवस्थ, नाप्यज्ञनादि ।
 पुण्यं न पापं । द्रथा न हिंसादि । येषु गंगासमीपादिपु आसक्त्या ।
 निरवधिर्या विमुक्तिः सायुज्यरूपा तदर्थं चेतः प्रभवति समर्थं भवति” [उ०] ।

“अत्रान्यनदीसविधादि व्यवच्छेदं प्रतीयमानम् । तत्रैव वाच्यं व्यवच्छेदं
 यथा” [प्र०] । “किं भूषणमिति । आर्यचरितं शिष्टसेवितम् । सुकृतं
 पुण्यकर्म । दोषो व्यभिचारादिः । धिपणा बुद्धिः । अभिमतोत्तरदानादाह ।
 जानातीति । सदसद्विवेकं उत्कृष्टनिकृष्टविभागं त्वदपरः त्वदन्यः कः जानाति
 न कोऽपीश्यर्थः” [उ०] ।

“अप्रश्नपूर्वके कथने व्यवच्छेदं प्रतीयमानं यथा” [प्र०] । “कौटिल्य-
 मिति । कौटिल्यं वक्ता कपूरं च । कचनिचये केशसमूहे, न तु हृदये । रागः
 रक्तिमा प्रीतिश्च । करादिपु, न परपुरोपादिपु । काठिन्यं दाढर्यं निर्देयत्वं च ।
 कुचयुगले, न तु हृदये । तरलत्वं चंचलता अविचार्यकारित्वं च । नयनयोः,
 न मनसि । आर्या छन्दः । अत्र कौटिल्यादेरितराधिकरणकर्त्यं व्यवच्छेदं व्यंग्यम् ।
 अक्षश्च नास्ति” [उ०] ।

“अप्रश्नपूर्वक पूर्व कथने व्यवच्छेदं वाच्यं यथा” [प्र०] ।

“भक्तिरिति । युवतिरूपे कामास्ते । आर्या छन्दः । अत्र यत्र कवि-
 ग्रनिभानिमिता इतरव्यावृत्तिस्तत्रालङ्घारता । यथा ‘कौटिल्यं कचनिचये’
 इत्थत्र कौटिल्यादिकं कविग्रन्थमया एकीकृतमिति तद्वारा तथ्यतियोगिक-
 बृत्तिस्तत्रामितेति बोध्यम्” [उ०] ।

“ श्लेषणाग्रेपा संभवति । यथा—‘ चित्रेषु वर्णसंकराः ’ ‘ खलसंयोगः शालिषु ’ इत्यादि ” [प्र०] ।

यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्याऽर्थस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते गुणानुरागप्रभवा हि संपदः ॥ १ ३४॥

“ हेतुमता सह हेतोगमित्यानमभेदतो हेतुः ”

इति हेत्वलंकारोऽत्र न लक्षितः । आयुर्वृतमित्यादिस्तुष्टो हेष न भूपणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात् ।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानंदः ।

रस्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः कालः ॥ १३५ ॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाप्नासिषुर्न तु हेत्वङ्कारकरूपतयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

“ यथोत्तरमिति । यथोत्तरमिति वीप्त्यायां यथाशब्दः । तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः । उदाहरणम्—जितेन्द्रियत्वमिति ” [प्र०] ।

“ अत्र पदे भश्वकमत्वं दोषः । जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणमित्युक्ते तत्कस्य कारणमित्युदिताकांक्षा यद्यपि उत्तरवाक्येन निवर्त्यते, तथापि न साक्षात् । एवमऽयेषि । अस्याः किमुपस्कारकतयाऽलङ्कारत्वं कथा रोत्या चौपस्कारकव्यमिति चित्यम् । उत्तरोत्तरोत्तमवस्तुकारणवात्सर्वे एते उपादेया इति ज्ञानं चमत्कारकारणमिति वदन्ति ” [उ०] ।

“ नन्वत्र कार्यकारणभावालङ्कृतिप्रपञ्चनप्रसंगेन हेत्वलङ्कारोऽपि लक्षणार्हः । उक्तश्चायं भट्टोजदेन—‘ हेतुमता सह हेतोगमित्यानमभेदतो हेतुः ’ इति । तत्किं न लक्षित इति इति चेत्, आयुर्वृतमित्यादिस्तुष्टास्य वैचित्र्याभावेनालङ्कारत्वस्यैवाभावात् ।

“ नन्वेवम्—‘ अविरल ’ हृत्यादौ प्राचां काव्यरूपताऽभिधानं विरुद्ध्येत अलङ्काराभावादिति चेत्, न । कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात् । तत्किं हेत्वलङ्कारो नास्येत । क एवमाह । कीदृशस्तर्व्यसाविति चेत्, पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेवेति ” [प्र०]

उक्तश्चायं भट्टोऽद्वेनेति । अत्र हि प्रदीपकारवचनं अज्ञानविजूंभितमात्रं प्रतिभाति । लक्षणमेतद्वदेन स्वीये काव्यालङ्कारे प्रोत्कथा । उद्घादिभिस्तु हेत्वलङ्कारस्य नामापि न यृहीतम् । भास्त्रेन चायं प्रत्याख्यात एव—‘हेतुश्च सूक्ष्मो लेखोऽथ नालङ्कारतया मतः’ (भास्त्र, २.८६) । रुद्राटस्तु—‘हेतुमना सह हेतोरभिधानमभेदकृप्तवेद्यत्र । सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः ॥’ (७. ८२) इति हेत्वलङ्कारं लक्षणित्वा अविरलकमलेत्यादेवोदाहरणं दत्तवान् । नमिसाधुः स्वटिष्णे प्राह—“अविरलानां कमलानां विकासहेतुत्वाद्वसन्तकाल एव तथोच्यते । एवं सकलालिमदशेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । न त्वविरलानां कमलानां विकासो यत्रेत्यादि बहुवीहिः कर्तव्यः । तदा त्वभेदो न स्यात् । उदाहरणदिग्यम् । इदं तदाहरणं यथा—‘आपुर्त्तं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया । वैरं द्यूतं गुरुर्जनं व्रियो ब्राह्मणपूजनम् ।’” इति । संकेतकृत्यनमप्यत्र महत्वपूर्णम्—“अत्र वसन्तकालो हेतुः । शोपा हेतुमन्तः । कमलविकासहेतुत्वात्कालोऽपि विकासः । एवमग्रेऽपि । न तु विकासयति मदयथयानन्दयति पोषार्थतया धिभर्तीति स्वद्वाशयेन व्युत्पत्तिः । हेतुहेतुमन्तेरभेदाभावप्रसङ्गात् । समाप्तासिपुरिति भास्त्रोऽन्दायाः । अद्यभिचारितया विकासादेनैरन्तर्येण करणमिहोपचारश्चयोजनं व्यङ्ग्यम् । तत्त्वं गुणीभूतमिति महिष्मैवेत्यत्रैवकारेण प्रतिपाद्यते । अस्मन्मन्ते काव्यलङ्कामेव हेतुः । कद्राटस्तु भिज्जमूर्चे” इति । अनेन हि कश्चिदन्यः (स्यात् भास्त्रविवरणात्यः) उद्घटन्यन्थो माणिक्यचन्द्रादीनां पुरत आसीदित्यादि लक्ष्यते । एतत्सर्वं विस्तरभयात्र प्रतिपाद्यते ।

क्रियया तु परस्परम् ॥ ३४ ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सति अन्योन्यं नामालङ्कारः । उदाहरणम्—

हंसाण सरेहि^२ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अणोण्णं विअ एप अप्पाणं णवार गरुअन्ति ॥ १३६ ॥

‘हंमानां सरेभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते अस्तमानं कैवलं गुरुर्कुर्वन्ति’ ॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता, मिथः श्रीसारतासंपादनद्वारेण ।

“ क्रियेयेति । वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वोपर्ययोद्भ्योरसंभवादित्यत उक्तं क्रियेयेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावद्वजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यग्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च मिथस्ताद्वैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालङ्घार इति सारम् । ” [प्र०] ।

“ हंसाणर्ति । सार्थते सारीक्रियते । प्रकृते शोभाविशेषविशिष्टान्हंसान्व्रति सरमां कारणत्वम्, शोभाविशेषविशिष्टसरसिं प्रति हंसानां कारणत्वम्, परस्परशोभाजननद्वारेणेवेति भावः । परस्परक्रियया परस्परमुपकारजननज्ञानकृत्त्वात् चमत्कारः । ” [उ०] ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।

प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥ ३५ ॥

असकृद्यदसंभाव्यमुत्तरं स्यात्तदुन्नरम् ।

प्रतिवचनोपलभादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्पयते; तदेकं तावदुन्नरम् ।
उदाहरणम्—

वाणिअअ हस्तिदन्ता कुतो अम्हाण वग्धकिती अ ।

जाव लुलिआलअमुही घरस्मि परिसक्कए सोह्ना ॥ १३७ ॥

ध. पृ. १२८

वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्यश्च ।

यावल्लुलितालकमुखी गृहै परिसंक्रामति स्तुपा ॥

“ उत्तरेति । यत्रोत्तरव्यवणामात्रेणानुपात्तमपि प्रश्नवाक्यं परिकल्प्यते तदेकमुत्तरम् । ग्रन्थे सति लोकातिक्रान्तगोचरतयाऽसंभाव्यं यदसकृत्प्रतिवचनं नानुनरपरम् । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादाने न चमत्करोतीत्यसङ्कृदित्युक्तम् । असंभाव्यं तु चमत्कारित्वमिति मान्याः । अप्रसिद्धत्वमिति तु वयम् । तच्च प्रमाणान्तरागोचरविप्रवत्वात् । अत एव प्रश्नपरिसंख्यातो भेदः । तत्र हि लोकप्रसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनान्तराभावेनान्यव्ययोहे तात्पर्यम् । अत्र तु निगूढविप्रवत्यतया वाच्य पुव तात्पर्यविश्रामः । तत्राद्य यथा—वाणिअयेति ” [प्र०] ।

“ लुलिताः चंचलाः अलकाः केशा यत्र तादृशं सुखं यस्याः एनादशी
न्नुषा परिसंक्रामति परिभ्रमति । गाथा छन्दः । अस्यामासको मत्सुतो मृगयां
न करोतीत्युत्तरं व्यथ्यम् । केतारं वणिजं प्रति वृद्धव्याधोक्तिरियम् ” [उ०] ।

हस्तिदन्तव्याघ्रकृतीनामहमर्थी, ताः मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनं
अमुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतन् काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य तादू-
व्यानुष्पत्तेः । न हि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः । नापीदमनुमानम् ।
एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशादित्यलङ्घारान्तरमेवोत्तरं सा-
धीयः । प्रशादनन्तरं लोकातिकान्तगोचरतया यत् असंभाव्यरूपं प्रति-
चचनं स्यात्, तत् अपरमुत्तरम् । अनयोद्य सकृदुपादाने न चारुताप्रक्रि-
तिरित्यसकृदित्युक्तम् । उदाहरणम्--

का विसमा देवगई कि दुल्हं जे जणो गुणगाही ।

कि सौख्यं सुकलत्तं कि दुख्यं जे खलो लोओ ॥ १३८ ॥

‘ का विसमा दैवगतिः कि दुर्लभं यजनो गुणगाही ।

कि सौख्यं सुकलत्रं कि दुःखं यत् खलो लोकः ।

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्, इह तु वाच्ये एव वि-
श्रान्तिरित्यनयोविवेकः ।

“हस्तिदन्तव्याघ्रकृतीनामहमर्थी, मूल्येन ताः प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनमनेनोत्तर-
वाक्येनानुमीयते । सूत्रे च प्रश्नपदं पूर्ववाक्यमात्रपरमिति प्रश्नाभावेऽप्यदोषः ।
यद्वा हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्यस्तव सन्तीनि प्रश्नवाक्यमिहोक्त्रेयम् । न च वाच्य-
मिदं काव्यलिङ्गविशेष एव । उत्तरस्य प्रश्नं प्रति हेतुत्वाभावात् उत्तरस्य तद-
नुत्पादकत्वात् । काव्यलिङ्गस्य तदात्मकत्वात् । तर्हि ज्ञापकतयाऽनुमानमेवेति
चेत्, न । एकधर्मिगतस्वेन साध्यसाधननिर्देशो हि तत् । न चाच्च तथा ।
तस्मादलङ्घारान्तरमेवोत्तरम् ।

‘द्वितीयं यथा—का विसमेति ॥ अत्र दैवगत्यादेवैप्यम्यादि लोकाग्रसिद्धमेव
प्रकाश्यते । ‘किमासेधं पुंसाभ्’ इत्यादिप्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यच्छेदे
तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्यं प्रवेति ततो भेदः ” [प्र०] ।

“ एकधर्मी । पक्षः । न च स्तुषागृहनिवासस्य हस्तिदन्ताच्यभावे
निमित्तस्वेन काव्यलिङ्गमेवास्तु । तत्संभवेऽपि प्रश्नोत्तरद्वारेणैव चमत्कारा-

दित्याशयः । केति । प्रश्नस्य सङ्कुटुपादाने उत्तरस्यानेकत्वं इत्यम् । ‘किं स्वर्गादिविकसुखं बन्धुसुहृत्यं इतेः सर्वं गोष्ठी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सकाव्यरसामृतं स्वाहु ॥’ इति । एवं प्रश्नोत्तरस्योभिव्रतवेऽन्यम् । ‘केदारपोषणरता’ इत्यादौ एवं प्रश्नद्वयस्यैकोत्तरवादावपि । यथा ‘के खेऽटाः किं चलं वयः’ इत्यादौ” [उ०] ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यथौऽन्यस्मै प्रकाश्यते ॥ ३६ ॥
धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपि आकारादिङ्गताद्वा । सूक्ष्मस्तीक्ष्ममतिसंवेद्यः । उदाहरणम्—
वक्त्रम्यन्दिम्बेदविन्दुप्रबन्धैर्घट्या भिन्नं कुड्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुंस्वं तन्यथा व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ ३५ ॥

अत्र आकृतिमालोक्य कथाऽपि वितर्कितं पुरुषायितम् असिलताले-
खनेन वैद्यग्न्यादभिव्यक्तिमुपनीतम् । पुंसामेव कृपाणपाणिता, योग्यत्वात् ।
यथा वा—

संकेतकालमनसे विटं ज्ञात्वा विद्यग्न्या ।

हयन्नेत्रार्पिताकूरं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १४० ॥ ध्व. २. १०३.

अत्र जिज्ञासितः संकेतकालः कथाचिदिंगितमात्रेण विदितो निशा-
समयशेषिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः ।

कुतोऽपीति । तत्र रूपादेशन्यथात्वमाकार इति प्रदीपः । “वक्षति ।
कण्ठे स्थितं कुड्कुमं वक्त्रात् स्वन्दिभिर्गलद्विः स्वेदविन्दूनां प्रबन्धैः पङ्क-
भिर्भिन्नं संभिन्नं दृष्ट्या कापि वयस्या सखी स्मित्वा हसित्वा तन्याः पुंस्वं
पुरुषायितं व्यञ्जयन्ती सती पाणौ खड्गलेखां लिखितवती । पुंसामेव पाणौ
तस्या उचितव्यात् । अत्राकारेण लक्षितं सुदुद्धिवेद्यतया सूक्ष्मं पुरुषायितं पाणौ
खड्गलेखनेन प्रकाशितमिति सूक्ष्मालङ्कारः” [चं०] ।

चेष्टाविशेषपृष्ठितमिति प्रदीपः । “संकेतोति । विटं जारम् । संकेत-
काले मनो यस्य । तं जिज्ञासुमित्यर्थः । अत एव हसन्नयां नेत्राभ्यामपितं
सूचितमाकूरं रहस्यं येन तादृशं ज्ञात्वा विद्यग्न्या नायिकया लीलासम्बन्धिपद्मं
निमीलितमित्यन्वयः । अत्र नेत्रेङ्गितेन लक्षितः सूक्ष्मोऽभिग्रायः कामिन्या
निशासूचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः” [चं०] । “अमुं भावालङ्कारमाह
रुद्रः । नव्योऽपि हितालंकारोऽप्यवैवान्तर्भूतः” [उ०] ।

उच्चरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परः पर्यन्तभागः अवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य वि-
आन्ते । उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा वसुधारायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तत्पे तत्पे वरांगनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥ १४१ ॥ रु. ७.५७.

“ उच्चरोत्तरमिति । परावधिरिति परः पर्यन्तभागो गद्यस्य पद्यस्य वा
अवधिरुत्कर्षसीमा यस्य तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोक्तुष्ट इत्यर्थः । धाराधिरोहितया
तत्रैवोत्कर्षपविआन्ते । उदाहरणम्—राज्ये इति ” [प्र०] ।

“ उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च । तत्राद्य उदाहृतः । अत्यु-
च्यथा—

तुणालघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामवं याचयिष्यति ” [उ०] ॥

मिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

युगपद्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

इह यदेशं कारणम्, तदेशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टम्, यथा धूमादि ।
यत्र तु हेतुफलस्तप्योरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपद-
वभासनम्, सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसंगतियागात् असंगतिः ।
उदाहरणम्—

जस्सेऽथ वणो तस्सेऽथ वेअणा भणइ तं जणो अलिअम् ।

द्रुतक्षरञ्जं कपोले वहूए वेअणा सवत्तीणम् ॥ १४२ ॥

‘ यस्यैव वणस्तस्यैव वेदना भणति जनस्तदलीकम् ।

द्रुतक्षरं कपोले वहूवा वेदना सपत्नीनाम् ॥ ॥

एपा च विरोधवाधिनी न विरोधः । भिन्नाधारत्तयैव द्वयोरिह विरो-
धितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वम् एकाश्रयनिष्ठमनुकू-
मपि पर्यवसितम् । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा
चैवं निदर्शितम् ।

“ भिन्नेति । अत्रात्यन्तमिति देशमेदस्यैवोपकारकं, न तु पृथगपि
विवक्षितार्थम् । युगपदिति स्वरूपनिर्वचनम्, न तु व्यावर्तकम् । तेन कार्य-

कारणभूतयोर्वर्णयोर्थन्न भिन्नदेशतया संप्रतिपादनं सा असंगतिः । हेतुफल-योरिधिग्रामाद्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः संगते परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् । उदाहरणम्—

“ जस्ते इति । स्पष्टम् । नन्वयं विरोधालङ्कार एव । हेतुफलयोर्वैयधि-करण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्, न । वैयधिकरण्यं ह्यसंगतिः । न च सैव विरोधः । किं तु तदोधिका । वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । नन्वेवमपि प्रतीयमानो विरोध एवालङ्कारोऽस्तु, न तु तदोधिकाऽसंगतिरपि साक्षात् । न च वाच्यं समानाधिकरणं एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न तु व्यधि-करणोऽपीति । लक्षणे सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । मुमान्येनोक्तस्यापि विशेषं एव पर्यवसानात् । अपवादविनिर्मुक्तं एव हि देशे उत्तमर्गः प्रवर्तते । विरोधालङ्कारस्य चासंगत्यलङ्कारोऽपवाद इति व्यधिकरण-विरोधस्यापवादाकान्तरता तद्विविरोधे विरोधालङ्कार इति । अत एव तथैवोदाहृतम्” [प्र०] ।

“ स्वरूपनिर्वचनमिति । ‘उभिन्नमात्रे वयसि दृष्ट्वा प्रियतमाधरम् । भावी लाक्षारमोऽत्रेति कामिनो रज्यते मनः’॥ इत्यत्र कालभेदेऽपि असंगतेरिष्टत्वात् । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तेश्च पृथक् वैचित्र्यकास्तिवेन समावेदा एव युक्त इति भावः । प्रसिद्धायाः । कार्यकारणस्वभावसिद्धायाः । वैलक्षण्यादिति । कारणगतं कमच्यतिशयमभिसंधायेत्यर्थः । (जस्ते इति) व्यष्टितपदश्योः प्रकमभेदधिन्यः । विरोधरूपत्वादिति । विरोधोऽनुपत्तिः । सा च महानवस्थितयोः सहावस्थान इव सहस्थितयोः सहानवस्थानेऽपि तुल्या । तस्याश्र ग्रोहै दोप एवेत्याभासता वाच्या । तथा च विरोधाभास एवेत्यर्थः ” [उ०] ।

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

भावनान्तरोपकृतेन कर्ता यद् अक्षेत्रेन कार्यमारव्यमाधीयते, स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं वनगर्जितम् ॥ १४३ ॥ का.द. २.२९९.

“ समाधिरिति । इष्टत्कारणादन्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्अक्षेत्रेन

कार्यं करोति स समाधिः । सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—
मानमिति ” [प्र०] ।

“ अत्र मानापनयनं कार्यम् । पादपातो हेतुः । घनगर्जितं हेत्यन्तरम् ।
यस्माद्वक्त्वेशेन कार्यं सुकरं स्यादित्यर्थः ” [सं०] ।

~~अ~~ समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ॥ ३९ ॥

इदमनयोः शास्यमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं
चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेपा मृगाक्षी
स्त्रे देवोऽग्न्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवांसदृशमनयोः संगतं यत्तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥ १४४ ॥

यथा वा—

चित्रं चित्रं वत वत महचित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यत्रिम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥ १४५ ॥

“सममिति । योग्यता आनुरूप्यम् । संभावितः सर्वसम्मतः । तेनेदमनयोः
समुचितमिति योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं
नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—धातु-
रिति ” [प्र०] ।

“योगः । संयोगादिरूपः कार्यकारणमावश्य । आनुरूप्यमिति ।
तेन सता सतो योगेऽसता चासनो योग इति लब्धम् । केन सद-
सतोर्योगे नायम् । अनौचित्यात् । समुच्चये सतोरसतोर्वा कारणयोः समुच्चयः,
अत्र त्वकारणयोरपि तयोर्योगस्योचित्याभिधानमिति विशेषः ” [उ०] ।

धातुरिति । एष मृगाक्षी धातुः ब्रह्मणः शिल्पातिशयस्य कौशलाति-
शयस्य निकपस्थानं परीक्ष्योपलरूपा । अनुपमः । अर्य देवः राजा अदि
स्मरस्य कामदंवस्य रूपे सौन्दर्ये दत्तपत्रः दत्तावलम्बनः ततोऽध्यधिकरूपवा-
नित्यर्थः । यन् दैवात् अनयोः एतत् सदृशमुचितं संगतं समागमः जातं जातः
तत् अधुना शृङ्गारस्य एकातपत्रं एकच्छब्दं राज्यं उपनतं प्राप्तम् ।

निकर्षेण यथा—“चित्रमिति । अत्र चित्रबतशब्दयोर्वीर्यासा विरमया-
तिक्षयद्योतनाय । परिणतं पक्षं स्फीतिः समृद्धिः । एतरथाः फलसमृद्धेः
कवलनकला भक्षणचातुरी तत्र कोविदः पण्डितः । अत्र द्वयोरपि निकृष्टतयो-
चितयोर्योगः” [च०] ।

“कार्यकारणभावसंसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्स्वसमानगुणकार्योत्पत्त्या ।
यथा ‘मंत्रार्पितहविर्दीर्घाहुताशनतनृसुवः । शिखास्पर्शेन पांचाल्याः स्थाने
दग्धः सुयोधनः ॥’ इति । यादक्षगुणकवस्तुसंसर्गस्ताद्वज्ञागुणोत्पत्त्याऽपि
समम् । ‘बड्यानलकालकृटलक्ष्मीगरलव्यालगणैः सर्वधितः । रजनीरमणो
भवेन्नाणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥’ क्वचिदिष्टप्राप्तवर्थं प्रयुक्तात्कारणात्त-
प्त्याप्त्या च । यथा ‘उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषि-
तोऽस्मि राजन् । उच्चादनं त्वमपि लंभयसे तदेव मासद्य नैव विफला महतां
हि सेवा ॥’ इत्यत्र ” [उ०] ।

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो धटनामियात् ।

कर्तुः क्रियाफलादासिनंदानर्थश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥

गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।

क्रमेण च विस्त्रेयत्स एप विपर्मो मतः ॥ ४१ ॥

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यत् अनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते
(१), यच्च क्विचिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रणाशान् न केवलमभीष्टं
तःफलं न लभेत, यावदप्रार्थितमात्यनर्थं विपयमासादयेत् (२), तथा
सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत् तयोर्गुणौ क्रिये च परस्पर-
विरुद्धातां व्रजतः (३४), स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विपर्मः ।
क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीपादपि मृद्घङ्गी केयमायतलोचना ।

अयं क च कुकुलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥ १४६ ॥

न. सा. १६, २८

सिंहिकासुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।

जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥ १४७ ॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥ १४८ ॥
न. सा. १, ६२

“ कच्चिदिति । द्वयोरस्त्वन्तविलक्षणतया यत्कच्चिद्योगो घटनां नोपैति, किं त्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः । यच्च क्वचित्कार्यमारभमाणः कर्ता बलवत्कारणान्तरेण विष्टम्भात्तक्षियाफलं नामोति, प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत्स द्वितीयः । यच्च क्रियाफललाभेऽपि कार्यकारणयोगुण्ठौ क्रिये वा विरुद्धे भवतन्तौ तृतीयत्वत्यौ विषमौ । सर्वत्र समताया विषयं यात् । तत्र प्रथमो यथा ” [प्र०] ।

“ शिरीषादिति । शिरीषात् अपि मृदुङ्गी कोमलाङ्गी इयं आयत-लोचना नायिका क । कुकूलाम्बिः तु पामिरिव कर्कशो हुः सहो मदनानलः क । अत्र नायिकामदनानलयोरस्त्वन्तवैलक्षण्यात्तयोः सम्बन्धोऽनुपपद्यमानतयैव क शब्ददृथेन प्रतीयते ” [झ०] । तत्र द्वितीयो विषमो यथा—

सिंहिकेति । सिंहिकायाः सिंहाः सुतः तस्मात् संत्रस्तः भीतः शशः मृगविशेषः शीतांशुं चन्द्रं आश्रितः । किंतु न तत्र त्राणमभूत् । प्रत्युत साश्रयं सचन्द्रं तं अन्यः सिंहिकासुतः राहुः (सिंहिका राहुमाता) जग्रसे । “ अत्र त्राणरूपफलाभावेऽन्येन ग्रासरूपोऽनर्थः ” [प्र०] । तृतीयो विषमो यथा—

सद्य इति । “ तमालवनीला कृपणलेखा यस्य राज्ञः करस्पर्शमवाप्य सद्यस्तकालं रणे रणे प्रतिसंग्रामं शरदिन्दुवत्पाण्डु शुश्रू यशः प्रसूते एतच्चित्रमित्यन्वयः । अत्र कार्यकारणयोर्विरुद्धगुणस्त्वरूपो विषमः ” [च०] ।

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥ १४५ ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुद्धयते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुम्भिणा सुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया हृशा ॥ १५० ॥

शि. व. १३. ४०

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम् ।

तुरुर्थो यथा—आनन्दमिति । स्पष्टम् । आर्येण रुद्रदालंकारे लभ्यते (९.४७) । “ अत्र नायिकाविरहयोर्जन्मजनकयोरानन्दजननतापक्रिययो-

का. प्र. ७

विरोधः । न चात्रासंगतिविरोधो वा । विरोधे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यस्यासंगतौ कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यस्य चमत्कारप्रयोजकता, अत्र तु कार्यकारण-चुन्तिचिजातीयक्रियागुणयोगस्य चमत्कारितेति विशेषात् ” [उ०] ।

“ अत्रानन्ददानशरीरतापक्रिये विरुद्धे । सूत्रे विभाग उपलक्षणपरः । तेन संबन्धिनोरानुसृत्याभावात्मकस्य विषमस्यान्वेऽपि भेदा भवन्ति । तत्रावयवावयविनोदैवंप्रये यथा ” [श्र०] । “ विषुलुण्ठेनोति । सागरे शेते हृति सागरशयः तादृशस्य । यस्य श्रीकृष्णस्य । कृक्षिणा उदरेण । युगक्षये प्रलये । पपिरे जग्सिरे । मदविभ्रमापूर्णया चक्षुःकोणमात्रैणैव । पपे । सादरमवलोकनमत्र पानम् । पानपदार्थयोभेदैऽप्यभेदवर्णनादुदाहरणमिदम् । अत्र सागरशयत्वं ससागरसकलभुवनग्रासशेत्येकं विषमम् । एवं यस्य कुक्षिरंसरवसकलभुवनपानसमर्था तस्य संपूर्णस्यावयविनः स्थिया एकदृशा पानं चापरं विषमम् । योगवैपम्यादेव चमत्कारात्र विरोधाऽशका ” [उ०] ।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत् ॥ ४२ ॥

आश्रितम् आधेयम्, आश्रयस्तदाधारः, तर्यार्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षपैविवक्षया यथाक्रमं यत् अधिकतरतां ब्रजतः तदिदं द्विविधम् अधिकं नाम । क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपालं भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ १५१ ॥

का. द. २ २१९

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सचिकाशमासत ।

तनौ मसुस्तत्र न कैटभद्रिषुस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः । १५२

वार्ता वि. व. १. २३

‘ महतोरिति । वर्णनीयोत्कर्षपैक्षया यन्महत्याश्रिते विषये तदपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान् स्यात् महीयस्तया वर्ण्यते, महत्याश्रये वा विषये आधेय एव तथा वर्ण्यते तदुभयमधिकालङ्कारः । तत्राद्यं यथा—अहो हृति स्पष्टम् । अत्राश्रयस्य भुवनत्रितयस्य महत्या वर्णनम् । द्वितीयं यथा—युगांतेति ” [श्र०] । युगांतकाले प्रतिसंहृतः आत्मा स्वात्मभृतः प्रपञ्चो

येन तस्य कैटभद्रिवः श्रीविष्णोः यस्यां तनौ जरंति मुवनानि सविकाशं सावकाशं आसत उपविशन्ति स्म, तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अग्न्यागमः आगमनं तत्संभवाः तज्जन्माः सुः प्रीतयः न मसुः न अवकाशं प्रापुः । वंशस्थं वृत्तम् । अत्र जगदाश्रयतया महस्वेन विवक्षितस्य भगवच्छरीररूपा श्रयस्य मानाभावरूपसंबन्धात्तोऽलप्स्याऽपि तपोधनागमजन्यर्हपर्यं बर्णनीयस्याधिक्यं चारुताहेतुः ” [३०] ।

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्किया ।

या तदीयस्य तत्सुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ४३ ॥

न्यकृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत् तमेव प्रतिपक्षमुक्तपर्यथितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणम्, तत् अनीकप्रतिधिनीतुत्यत्वान् प्रत्यनीकमभिधीयते । यथाऽनीके अभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मृढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः । उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शैरेत्तां तापयत्यनुशयादिव कामः ॥ १५३ ॥

यथा वा—

यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्त्रसदशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि वाधते ॥ १५४ ॥

शि. च. १४. ७८

इन्दोरत्र तदीयता संबन्धितसुखसंबन्धात् ।

“ प्रतिपक्षमिति । अपकारिणमपि विपक्षं साक्षादपकर्तुमक्षमेण केनापि तदीयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्पर्यथितुं यदुच्यते तत्प्रत्यनीकम् । प्रतिनिधित्वात् । यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन तप्रतिनिधीभूतः कश्चिन्निर्गृहमभियुज्यते तथेहापि प्रतियोगिनि विजेयेऽशक्तेन तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः । तदोयर्वच साक्षात्संबन्धेन परम्परासंबन्धेन वेति द्विविधमेतत् । तत्राद्यं यथा—त्वमिति । ” [प्र०] । स्पष्टम् ।

“ अत्र तां तव रक्तां कामः शैरहन्तीति वास्तवोऽर्थः पश्चातुप्रेक्ष्यते । निर्जितत्वोत्थादनुशयादिवेति व्यंग्योत्प्रेक्षाऽपि । त्वं भवतीति च प्रक्रमभङ्गः ” [सं०] ।

“ अत्र कामिन्याः कामिनश्च साक्षादेव स्वस्वामिभावः सम्बन्धः” [प्र०] ।

द्वितीयं यथा—यस्येति । “ कायनिग्रहेण अमृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतिग्रहो बद्धवैरः कृती कुशलो राहुर्थस्य हरेः किंचिदपकर्तुमक्षमः सन् कान्तं स्मर्य यद्यक्तं हरिमुखं तेन सद्वी आकृतिर्थस्य तम् । तत्सुहृदभित्यर्थः । इन्द्रुमधुनापि बाधते पीडयति । उपरागमिष्येति भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्ष-हरिनिग्रहाशक्त्या राहोस्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालङ्कारः” (महिनाथः) ।

“ अत्र यत्पदार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबन्धस्तेन चन्द्रस्य सादृश्य-लक्षण इति परम्परासंबन्धः” [प्र०] ।

ममेन लक्षणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते ।

निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

सहजं आगन्तुकं वा किमपि साधारणं यत् लक्षणम्, तद्द्वारेण,
यत् किञ्चित् केनचित् वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते, तन्
मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्वर्णा गिरो

विलासभरमन्थारा गतिरातीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ १५५ ॥

अत्र हृक्ततरलतादिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकम्, साधारणं च मदो-
दयेन, तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

“ निजं स्वाभाविकं लक्षम् निगृहनीयसाधारणं चिह्नं तद्द्वारेण केनचिद्द्वस्तुना
बलवत्तया यस्तिनिद्वस्तु वस्तुगत्यैव तिरोधीयते तन्मीलितालङ्कारः । तच्च
द्विधा—लक्षणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्विदागन्तुकत्वात्प्रयर्थः । ” [प्र०] ।

“ वस्तुना वस्त्वन्तरस्य तिरोधाने मीलितमिति सान्वयं नाम । बलीयस्त-
येति वचनान्न सामान्यालङ्कारता । तत्र हि साधारणगुणाश्रयेण भेदानुप-
लक्षणं न तूक्ष्यगुणेन निकृष्टस्य तिरोधानम् ” [सं] ।

तत्र स्वाभाविकेन लक्षणा मीलितं यथा—“ अपाङ्गेति । अपाङ्गः तरलः
यथोस्ते, अपांगयोः तरले चंचले इति वा । मधुराः वकाः वकोक्तिसमर्पकाः
वर्णाः यासु । मृगदृशः अङ्गके कोमलशरीरे लीलया स्वतः स्वभावतः

स्फुरितम् । भद्रोदयः मधुपानजन्यमदस्य उदयः । कृतपदोऽपि कृतस्थानोऽपि ।
पृथ्वी छन्दः । अत्र स्वाभाविकेन दक्षरलतादिना निगृहनीयमवसमानधर्मेण
बलवता मदोऽभिभूते ” [उ०] ।

“ अत्र दक्षरलतादि अङ्गस्य स्वाभाविकं लिङ्गं, समानं च तिरोपेयेन
अदेन । तत्राऽप्येतदुपलभात् । ” [प्र०]

ये कंदरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वतपातशाङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्भृतां सकम्पं
तेषामहो वत् भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥ १५६ ॥

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्य आगन्तुकत्वात्त्रभवयोरपि
कम्पयुलकयोस्ताद्रूपं समानता च, भयेवपि तयोरुपलाङ्कितत्वात् ।

आगन्तुकेन लक्षणा यथा । “ ते तव ये द्विपस्त्वत्पाते खदाणमने शङ्किता
धीयेणां तावशाः सन्तो हिमाद्रेः कन्दरासु निवसन्ति उद्भृतरोमाङ्गं करपसहिनं
अङ्गं उद्भृतामपि तेषां भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः । अत्र
रोमाङ्गकम्पयोः आगन्तुकयोः भयशीतसाधारण चिह्नयोः भयतिरोधायकत्वम् ”
[स०] ।

“ अत्र कम्पयुलके अङ्गस्य लिङ्गे, हिमाद्रिकंदरानिवाससामर्थ्याधिगतशीत-
रूपकारणस्यागन्तुकत्वेन तत्कर्त्यमुत्पत्योस्तयोरप्यागन्तुकत्वं भयः समानता च ।
तेष्वपि तयोरुपलभात् ” [प्र०] ।

स्थाप्यतेऽपोद्यते वाऽपि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यत्रोत्तरोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन
यत् स्थापनं निपेधो वा संभवति, सा द्विधा बुधेरेकावली भण्यते । ऋमे-
णोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्तं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥ १५७ ॥
न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्गं न पङ्गं तद्यदलीनपट्टपदम् ॥ १५८ ॥
न पट्टपदोऽसौ कलंगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तत्र जहार यन्मनः ॥ १५९ ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽव्यवं योज्यम् ।

“ स्थाप्यत इति । स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । अथापूर्वमिति वीप्सायामव्यायीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं वस्तु प्रति उत्तरस्य वस्तुनो यत्र विशेषणं तथा वाहुल्येन विधिः, यत्र वा तथा निषेधः, सा द्विधैकावली । विशेषणं तथा विधिरित्यस्य विधेविशेषणत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणं तथा निषेधोऽपि । कश्चित्तु ‘ पूर्वकालविशेषणं तथा स्थितं वस्तु परं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थायतेऽपोद्यते वा संकावलीति सूत्रार्थः’ इत्याह । ततु पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुन इत्यादि-“प्रकाशविस्त्रद्भम् । तत्र विधौ यथा—पुराणीति ” [प्र०] । “ विक्रमादित्यस्य नगर्याः उज्जयिन्याः वर्णमिदम् । यस्यां उज्जयिन्यां नगर्यां पुराणि गृहोपरि-गृहाणि सवराङ्गनानि वराङ्गनासहितानि । वराङ्गनाः रूपेण पुरस्करते भूषितं अङ्गं यासां तथाभूताः । रूपं समुम्मीलिताः उत्कुलाः सद्विलासाः यस्मिस्ता-द्वाशम् । विलासाः कुसुमायुधस्य कामस्य असं अद्यभूता इत्यर्थः ” [श०] ।

“ अत्र पुराणामङ्गनास्तासामङ्गविशेषणक्रियामुखेन रूपं तस्य विलास-स्तेषामस्त्रमिति क्रमेण विशेषणं तथा विधिः । निषेधे यथा—न तदिति ” (भट्टिकाव्य-२, १९] । स्पष्टम् ।

“ अत्र जले पङ्कजस्य, तत्र पट्टपदानां, तत्र गुलितस्य, तत्रापि मनोहारिताया विशेषणं तथा निषेधः ” [प्र०] ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पङ्कारेण नियतः यदा कदाचित् अनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति, यत् तथैव स्मर्यते, तत् भवेत् स्मरणम् । उदाहरणम्—

निमननाभिकुहरेषु यदस्मः प्रावितं चलदृशां लहरीभिः ।

तद्दूवैः कुहरूतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥ १५९ ॥

“ यथेति । अत्रार्थस्य स्मृतिः स्मरणालङ्कार इति लक्षणम् । यथाऽनुभ-वमिति स्मृत्याकारदर्शनम् । दृष्टे तत्सदृशे इति तदेतुसंस्कारोद्वेष्ट हेतुनिर्देशः । अद्यादेश्युपलक्षणात् । यदा अन्यादशस्मृतेश्वास्त्वाभावेनालङ्कारत्वाभावाद-

व्यवच्छेदकतया लक्षणान्तर्गतमेवैतत् । तदयं चाक्यर्थः—केनचिद्करिण नियतो यदा कदाचिक्केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारेद्वधेतां तत्समानधर्मदर्शने सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तत्स्मरणालङ्कारः । स द्विधा—पुतजन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुभूतस्य स्मृतेः । क्रमेणोदाहरणे । निष्ठेति ” [प्र०] ।

“ अप्सरसां जलकीडावर्णमम् । लहरीभिस्तरंगैश्चलदशां नायिकानां निश्चनाभिकुहरेपु यद्यम्भः प्लावितं तद्रवैः सुरतकलिकंठध्वनिसदौः कुहुकुहेति ध्वनिविशेषैरित्यन्वयः । कंटो योनिरूपो गर्तः । ‘कंठावटश्चभ्रगतां’ इति कोशान् । रुनानाभिति कर्मणि पष्टी । स्मा रिताः ” [उ०] ।

यथा वा—

करञ्जुअगहिं अजसो आथणमुहूर्विणिवेसिआहरउडस्स ।

मंभरिअपञ्जुअणस्स पणमह कग्हस्स रोमञ्चम् ॥ १६० ॥

“ कस्युगगृहीतयशोदास्तनमुखविणिवेशिताधरपुटस्स ।

मंस्मृतपांचजन्यस्य नमतः कृष्णस्य रोमांचम् । ”

भ्रान्तिमानन्यसंविच्चत्तुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

तदिति अन्यत् अप्राकरणिकं निर्दिश्यते, तेन समानम् अर्थादिह प्राकरणिकम् आश्रीयते, तस्य तथाविधस्य हृष्टौ सत्यां, यत् अप्राकरणिकतया संबोदनम्, स भ्रान्तिमान् । न चैप रूपकं प्रथमातिशयोक्तिर्वा । तत्र वस्तुतो ध्रमस्याभावान् । इह च अर्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रयुक्ते: तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् ।

उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेडि शशिन-

स्तहनिश्छद्विप्रोतान्विसमिति करी संकलयति ।

रतान्ते तलपस्थान्हरति वनिताऽप्यंशुकमिति

प्रभास्मूजश्वन्द्रो जगदिदमहो विप्लवयति ॥ १६१ ॥

भ्रान्तिमानिति । अत्राप्यन्यसंविदिति लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अन्येति पदार्थं परामृशता तदित्यनेनाप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्थादिह प्राकरणिकं लम्ब्यते । तेन प्राकरणिकस्याप्राकरणिक-

तुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स आभित्मानित्यर्थः । न च
रूपके निरीयाध्यवसानरूपायामतिक्षयोक्तौ व्यातिर्याप्तिः । तत्र वस्तुतो
अमाभावेऽप्यध्यवसानाग्रस्वीकारात् । इह वर्थानुगमेन संज्ञाप्रवृत्तेभ्रमोप-
गमस्य स्पष्टमेवोपगमात् ” [प्र०] ।

“ शानम् । निश्चयात्मकम् । तेन ‘ कांते तव मुखं पद्मं चंद्रो वेति न
निर्णयः । ’ इति संदर्भे नातिव्याप्तिः । तत्र सत्यन्तेनानुभूयमानारोपस्य
चिन्ता दिविन्यस्मृतिजन्यरोपस्य च व्युदासः । अप्राकरणिकातादात्मयेनेत्युक्तेर्मी-
लितसामान्यतद्वृणवारणम् । आंतिमान्त्रालङ्कारः । सा च कविप्रतिभा-
निर्मितैव । तेन रंगे रजतमिति वृद्धेर्नालङ्कारवस्थम् ” [३०]

कपाले इति । राजशेखरवदेः पथमिदमिति सदुक्तिकर्णीमृते (१. ७७.)
 २) भासकवेशिति तु मय्यालङ्करणे-(४. ७९) सुभाषितावल्याम्-(१९९४)
 शार्झभरपद्धतौ (३६४०) च । अहो भ्रामत्तः कान्तिगवोन्मत्तः चन्द्रः तद-
 तिशयशालीत्यर्थः इदं जगत् विष्ववयति विभ्रमयति । मत्तो हि स्वत एव
 भ्रमति न तु परस्य अमसुत्पादयति इत्याश्रयं अहोशब्देन वोध्यते—इत्यु-
 द्योतः । मर्जारः कपाले पयः दुर्धर्थं इति बुद्धा शक्षिनः करन् लेडि आस्वाद-
 यति । तस्चिद्ग्रोतान् वृक्षविवरेभ्यो निर्गतात् विसं मृणालं इति बुद्धा करी
 संकलयति गृह्णाति । तत्पस्थान् शाय्यास्थान् वनिता रतान्ते अंगुकं वसनं
 इति बुद्धा हरति गृह्णाति । (५५२१३)

आक्षेप उपमानस्य ग्रतीपमुपमेयता ।

तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिवन्धना ॥ ४७ ॥

अस्य धूरं सुतरामुपमेयमेव वोद्धुं प्रौढसिति कैमर्येन यत् उपमान-
माक्षिण्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धम्य उपमानान्तरविवक्ष्या-
जनादरारथमुपमेयमावः कल्प्यते, तन् (उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वात्)
उभयरूपं प्रतीपय । क्रमेणोदाहरणम्

लावण्यौकसि सप्रतापरारिमण्यत्रेसरे त्यागिनां

देव त्वय्यवनीभरक्षमसुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूपा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किमसी सृष्टाः क्लद्धमाभतः ॥ १६२ ॥

ए पहि दाव सुन्दरि कर्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।

तुज्ज मुहेण किसोअरि चन्दो उआमिज्जइ जणेण ॥ १६३ ॥

‘अयि एहि तावत् सुंदरि कर्णं दरवा श्रुणुव वचनीयम् ।

‘तव मुखेन कृशोदरि चंद्र उपमीयते जनेन ॥’

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरणुणत्वान् उपभित्यनिष्पत्या ‘वअणिज्जम्’—इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

कवित्तु निष्पक्षैवोपमितिक्रिया अनादरनिवन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाहामिमं लोचनयुग्मेन किं वहसि मुग्धे ।

सन्तीदशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥ १६४ ॥
इहोपमेयीकरणमेवेत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यत् असामान्यगुणयोगान् नोपमानभावमपि अनुभूतपूर्वि, तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतत्यम् । यथा अहमेव गुरुः सुदारुणानमिति हालाहल मा स्म तात हृष्यः ।

ननु सान्ति भवदशानि भूतो भुवनेऽस्मिन्बचनानि दुर्जनानाम् ॥ १६५
अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसंबाध्यमेवोपनिवद्म् ।

“आक्षेप इति । अस्य प्रयोजनं निर्वाहिण्यतुमुपमेयमेवालमित्यप्रयोजक-तयोपमानं यदाक्षिण्यते, यज्ञोपमानतया प्रसिद्धस्योपमेये तस्माद्विशेषवक्षया अनादरार्थमुपमेयभावः कल्पते, तदुभव्रुपं प्रतीपम् । उपमेयस्योपमाने प्रति-कूलवर्तित्वात् । तत्राच यथा—लावण्येति” [प्र०] । हे देव लावण्यो-कसि लावण्याश्रये प्रतापगरिमणि प्रतापानिशयसहिते त्यागिनां अग्रेसरे दातुमुख्यं अवनीभरक्षममुजे भूभरणसमर्थमुजे त्वयि वेधसा व्रह्मणा निष्पादिते सुष्टे सति । इन्दुः किं वटितः निर्मितः । एष पूपा सूर्यः किं विहितः । चिन्ता-रत्नं (चिन्तामणिः) किं उत्पादितम् । अमी कुलक्षमाभूतः कुलपवताः सुधैव वृथैव किं सृष्टाः ।

“अत्र यथासंख्यसर्वेऽपि आक्षेप एव चमकारकारीत्याक्षेपोदाहरणता । द्वितीये तु कवित्तुपमित्यनिष्पत्या तिरस्कारः, कवित्तु निष्पत्ता सैव तद्वेतुः । कमेणोदाहरणम्—एष एहीति” [प्र०] ।

“ अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुणत्वादुपमित्यनिष्पत्तिर्वशिणिज-
मिति पदेन द्योत्थते । सैव तिरस्कारहेतुः । गर्वमिति ” [प्र०] । असंबाह्य-
संवहनायोग्यम् । अपरिमितमिति यावदित्युद्योतः ।

“ अत्र ललितानां लोचनोपमेयीकरणमेवानादरहेतुः । उपमेयस्थं न्यूनगुण-
त्वमित्यते । अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं यत्सामान्यगुणयोगाभावेनोप-
मानत्वाननुभवेऽयथस्योपमानत्वकल्पना । कथमिति चेत् । उपमानतिरस्कार-
स्थालङ्कारतार्बाजन्यान । तच्च द्विधा संभवति । उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्योपमे-
यत्वकल्पनया, अगदशब्देन प्रसिद्धस्योपमानत्वकल्पनया वा । सूत्रं चोपलक्षण-
नया योग्यम् । उदाहरणम्—अहमेवेति । स्पष्टम् । अत्र हालाहलस्थ
स्वल्पवचनोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिवद्दं तिरस्कारहेतुः [प्र०] ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।

ऐकात्म्यं वद्यते योगात्मामान्यमिति स्मृतम् ॥४८॥

अताहशमपि ताहशतया विवक्षितुं यन् अप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरि-
त्यन्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निवद्यते, तत् (समानगुणनिवन्धनात्)
सामान्यम्, उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्रतनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो स्तचिरामलांशुकाः ।

शशभृति विततवाञ्छि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः

प्रियवसर्ति प्रयांति सुखमेव निरस्तमियोऽभिसारिकाः ॥१६६॥

वा. का. लं. ४-३-१०

अत्र प्रस्तुतदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निवद्दं धवलत्वमेकात्मता-
हेतुः, अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् ।

यथा वा—

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।

भृङ्गाः सहेलं यदि नापत्तेष्यन्तकोऽवेदयिष्यन्तवचस्पकानि ॥१६७॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं
न व्युदमितुमुसहते, प्रतीतत्वात्तस्य । प्रतीतेश्च वाधायोगान् ।

“ प्रस्तुतेति । अतादशब्देऽपि विवक्षितगुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्यान्वेना-
प्रस्तुतेन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यम् । समानगुण-
योगान् । अत्रापरित्यक्तनिजगुणस्येत्यपि विशेषं विवक्षितम् । अन्यथा तदु-
गालङ्करितिव्यासेः । ‘बध्यते’ इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शब्दं ग्रनि-
यादनम् । उदाहरणे ‘अविभाव्यतां गताः’ इत्यादावैकात्म्यस्याकावदत्वात् ।
उदाहरणम्—” [प्र०] । मलयज्ञेति । पद्मिदं वामनेन अतिशयोक्ते-
रुदाहरणावेन पठितम् । मलयजरसविलिसतनवः चन्दनरसलिसशरीराः ।
नवहारलताभिः विभूषिताः । सितरं श्वेतरं दन्तपत्रं हस्तिदन्तनिर्मितं ताङ्कं
तेन कृता वक्त्रे रुदीसिर्यासां ताः । रुचिरं अमलं निर्मलं अंशुकं वस्त्रं यासां
ताः । अभिसारिकाः विततधार्मिन विस्तृतं तेजो यस्य तस्मिन् शशभृति चन्द्रे
धरां धबलयति सति अविभाव्यतां अलक्ष्यतां गताः अभिसारिकाः निरस्त-
भियः भयरहिताः सुखमहोन ग्रियवसन्ति प्रयांति गच्छन्ति । “ अत्राभिसारि-
काचन्द्रिकयोरेकात्मत्वप्रतीतिः । क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरुत्तरकालीनविवेकादिना
तदुन्नयनम् । यथा—वेत्रेति ” [प्र०] । “ वेत्रस्य त्वचा तुल्या रुक् यासाम् ।
गौरवणानामिति यावत् । कर्णाग्रतः कर्णाग्रात् । गंडतले आगतानि । यदि
भृंगाः सहेलं नापतिष्ठन् तदा नवचंपकानि कोऽवेद्यविष्वदित्यन्वयः ।
हृन्द्रवत्ता छन्दः । अत्र गंडचम्पकयोर्गौरत्वाद्दाप्रतीतिः । [उ०] ।

“ अत्र भृङ्गप्रतानन्तरं भेदप्रत्ययो न तु पूर्वमेव प्रतीतिः । ननु भृङ्गप्रतेन
भेदप्रत्ययात्कथमेकात्मत्वप्रतीतिरिति चेत् । अये तथात्वेऽपि प्राथमिकाभेद-
प्रत्ययस्यानिरासात् तस्य वृत्तत्वात् ” [प्र०]

“ ऐकात्म्यमिति मीलिताज्ज्ञेदः । तत्र बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्,
अत्र तु पृथक्क्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च आंतिमता संकरः । तत्र स्मर्य-
माणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम्
उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीते रूपकभावात् । उपमानतावच्छेदक-
रूपेण अप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः ” [उ०] ।

विना प्रसिद्धमाधारमावेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपदवृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥ ४९ ॥

अन्यत्यकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।

तथैव करणं चेति विशेषस्थिविधः स्मृतः ॥ ५० ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यत् आधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते,
स प्रथमो विशेषः । उदाहरणम्—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगायेषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥ १६८ ॥

एकमपि वस्तु यत् एकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते, स
द्वितीयः । उदाहरणम्—

सा वसइ तुज्ज्ञ हिआग् सा विअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।

अक्षारिसाण सुन्दर ओआसो णत्थ पावाणम् ॥ १६९ ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्षोः सैव वचेषु ।

अस्माद्वरीनां सुन्दर अवकाशो नास्ति पापानाम् ॥]

यदपि किंचिद्भसेन आरभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तर-
मारभते, सोऽपरो विशेषः । उदाहरणम्—

म्फुरदद्वृतरूपमुत्रतापब्दलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभूम्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥ १७० ॥

“ विनेति । स एष व्रिधा । तत्र प्रसिद्धमाधारं विनाऽधेयस्य विशिष्टा-
वस्थितिर्यदभिधीयते स एको विशेषः । तत्र प्रसिद्धमित्यनेनेदमुक्तं यदव्र-
चास्तवमाधारवं न विवक्षितं किं तु कविप्रसिद्धमात्रसिद्धमिति । अत एव
नयैवोदाहरणम्—दिवमपीति ” [प्र०] । “ दिवं स्वर्गं आकल्पं प्रलयपर्यन्तं
अनव्येति गिरां विशेषणम् । येषां गिरो जगन्ति रमयन्तोति सम्बन्धः ”
[च०] । “ अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां विशिष्टस्थितिरूपा ”
[प्र०] । “ विशिष्टावस्थितिरिति । निराधारैव । एवमाधारान्तरगत-
त्वेनाधेयवर्णनेऽप्यवम् । यथा ‘ गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमिष्ठान्दन्ति तत्करा: ’ ”
[उ०] ।

“ एकल वस्तुनो युगपदा एकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः ।
एकात्मेत्यकेन स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं ‘ एकस्थिधा वससि— ’ इत्यादि-

यथासंख्यावर्तनाय । युगपदिति पर्यायनिधारणाय । उदाहरणम्—सा वृस्त्रह इति” [प्र०] ।

“ रभसेनान्यकार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणोत्थर्थः । एतच्च ‘धुनोति चामि तनुते च कीर्तिम्’ इत्यादिसमुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—स्फुरदिति । ” [प्र०] । हे राजन् त्वां सूजता विधिना भुवि नवः मनोभूः कामः सविता बृहस्पतिश्च सम्भजे । काव्यशं त्वामिति पूर्वोक्तमुपपादयितुं विशिनष्टि—स्फुरत् प्रकाशमानं अदभुतं रूपं यस्य । उद्गतः प्रतापाभिर्यस्य । अनवद्या शुद्धा विद्या यस्य । “ अत्र येनैव यत्नेन स्फुरदकुतरूपेत्यादिविशेषणवांस्त्वं सृष्टस्तेनैवाशक्यं कामार्कगुरुरूपं कार्यान्तरमपि कृतम् ” [सं०]

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या लालिते कलाविधी ।
करणादिमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥१७१॥

र. ८-६७

सर्वत्र एवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्घारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्-

सैपा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्घारोऽनया विना ॥ इति ॥

भा. का. लं. २-८.

अन्यस्य करणं व्यङ्गयं यथा—गृहिणीति । इन्द्रुमतीं शोचतः अजस्योक्तिः । स्पष्टोऽर्थः । “ अत्र किं न मे हृतमिति सचिवादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । नन्वाधारं विना वास्तवस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपन्नैव, एवमन्य-योरस्यनुपपत्तिरिति चेत्, न । अतिशयोक्तिमालस्य तथाभिधानात् । सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रायशोऽलङ्घार-त्वाभावात् । अत एवाहुः— ” [प्र०]

सैषेति । शोकोऽथमानन्ददर्थनाचार्येण ध्वन्यालोक उच्छ्रुतः तत्रस्ये लोचने चाभिनवगुप्तेन्द्रं व्याख्यातः— “ यातिशयोक्तिर्लक्षिता सैव सर्वा वक्रोक्तिरलङ्घारप्रकारः सर्वः । वक्राभिर्धेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलङ्घकृतिः ”

इति वचनात् । शब्दस्य हि वक्ता अभिधेयस्य च वक्ता लोकोत्तीर्णे रुपेणाचस्थानमित्ययमेवासावलङ्घारस्यालङ्घारान्तरभावः । लोकोत्तरेण चैवातिशयः । तेनातिशयोक्तिः सर्वालङ्घारसामान्यम् । तथा ह्यन्यातिशयोक्त्वार्थः सकलजनोपभोगपुराणीकृतोऽपि विचित्रतया भाव्यते । तथा प्रमदोदाचानादिविभावतां नीष्यते विशेषेण च भाव्यते रसमयीकियत इति” (पृ० २०८) ।

स्वमुत्सुज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।

वस्तु तदगुणतामेति भण्यते स तु तदगुणः ॥ ५१ ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसंपदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्तमासादयति स तद्विगुणः तस्याप्रकृतस्य गुणोऽवाऽस्तीति ॥

“ स्वमिति । अत्युत्कृष्टगुणस्याप्रस्तुतस्य योगात्तदगुणसंपदुपरागात्स्वकीयं रूपं तिरस्कृत्य प्रस्तुतं वस्तु यत्तद्विकारमेवासादयति स तदगुणो भण्यते । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽन्वेति ध्युत्पत्तेः । मीलिते वस्त्वन्तरेणाच्छादितस्य तस्यैव वस्तुनः प्रतीतिः, अत्र त्वनाच्छादितस्वरूपस्यैव वस्त्वन्तरगुणापत्तिरिति ततो भेदः ” [प्र०] ।

“ तिरस्कृत्येति । अभिभवे वस्तुतः स्वगुणतयागाभावादिति भावः । ततो भेद इति । मीलिते धर्मिण एवाग्रहः, सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैव अपृथक्प्रतिभासः, इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवःधर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद इत्यर्थः । आन्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदः । आन्तर्निंवद्वत्वाभावाच ” [उ०] ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा स्वचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥१७२॥

शि. व. ४-१४

अत्र रघुतुरगपेक्ष्या गरुडाग्रजस्य, तदपेक्ष्या च हारिन्मणीनां प्रगुणधर्णता ।

विभिन्नेति । रैवतकर्पर्वतवर्णनमिदम् । “गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा अन्यथाकृतवर्णाः । अस्मिन्मानमापादिता इत्यर्थः । सूर्यस्य रथ्या

अश्वाः । यत्र शैले वंशकरीरनीलैर्वशांकुरक्षया मै रहैः । मरकतौरित्यर्थः । परितः स्फुरन्त्या रुचा स्वप्रभया करणेन पुनः स्वां रुचं निजहरितवर्णमेवानिन्द्ये आर्चाताः ” [मलिनाथ] । “ अत्र तद्गुणद्रव्यम् । रवितुरगापेक्षया गश्छाभजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रकृष्टगुणत्वाच्चद्वपतया प्रतीतेः । एतेन यस्केनचिद्व्याख्यातम् ‘ स्वगुणत्वागानन्तरं पुनस्तद्वासिस्तद्गुणः ’ इति, तदनादेयम् । तस्याप्रस्तुतस्य गुणोऽन्नस्तीति व्युत्पत्तिकथनपरप्रकाशविरोधात् । तद्गुणद्रव्यकथनेन च तद्गुणद्रव्यव्युत्पादनात् । ‘ आत्मे सीमन्तरत्ने—’ इत्यादौ वक्ष्यमाणे संकरोदाहरणे तद्गुणत्वाभावप्रसंगाच्च । न हि तत्र त्यक्तस्य स्वकीयरूपस्यावासिः ” [प्र०] ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीर्थं वर्णं संभवन्त्यामपि योग्यतायाम् इदं न्यूनगुणं न गृहीयात्, तदा भवेदतदुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्जं रञ्जितं हिअभम् ।

राअभारिए वि हिए सुअह णिहित्तो ण रक्तोऽसि ॥ १७३ ॥

‘ धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रंजितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥’

गाथासप्तशती, ७. ६५

अत्रातिरक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः । किं च तदिति अप्रकृतं अस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते । तेन यन् अप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि तिमित्तान् नानुविधीयते, सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् । यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते । १७४ ।

“ तद्रूपेति । तदिति प्रकृतेत्यर्थः । अस्याप्रस्तुतस्य । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा अतद्गुणः । उदाहरणम्—धवलोऽसीति ” [प्र०] ।

“ अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनादुत्तरार्धमैवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयम्, संबोध्यस्तप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्तैव विवक्षितत्वात् ।

किं चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्नुकृतमप्युच्यते । तथाऽस्येत्यवेनाप्रकृतं
मिव प्रकृतमनुपस्थाप्यते । सामान्यमुख्यग्रन्थत्वात् । तथा चाप्ररुतेन प्रस्तुत-
रूपानुहरणवस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहरोऽन्यः प्रकारः । यथा—गांगामिति ।
(स्पष्टम्)

“अत्रान्यापदेशपक्षं राजहंसस्य प्राकरणिकत्वं प्राकरणिकसंपुरुषोपमानतयोप-
पादनीयम् । वाच्यमात्रविश्रान्तौ तु न काचिदनुपपत्तिः ” [प्र०] ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

येनोपायेन यन् एकेनोपकर्त्तिपतम्, तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपाय-
कमेव यन् अन्यथाकरणम्, स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम्—

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुत्ये वामलोचनाः ॥ १७५ ॥

“यद्यथोति । यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि
कर्त्रा यद्वस्तु येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कर्त्रा जिगीषुतया तद्वस्तु तेनैवो-
पायेन ततोऽन्यथा वेत्साध्यतं स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो
व्याहतिहेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘दृशोति’ [प्र०] राजशोधरकविकृतायां विद्व-
शालभजिकायां प्रथमाङ्के मङ्गलाचरणम् । स्पष्टोऽर्थः । “अत्र हरेण दशा दग्ध-
स्य कामस्य हरजिगीपुमिः कामिनीभिर्दाहेतुभूतया दृशैव तद्विपरीतजीवन-
संपादनाद् व्याघातोऽलङ्कारः ” [चं०] ।

“अन्यकारणत्वेन प्रसिद्धात्तदन्यकर्यनिपादनेऽप्ययम् । ‘यैर्जगत्प्रीयते हन्ति
तेरेव कुसुमायुधः’ इत्यत्र योगार्थसत्त्वात् । अत्र सर्वत्र कारणयोरेकत्वाध्य-
वसानात्पुरः स्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेण (असाधारणस्वरूपेण) तत्त्वकार्यहेतु-
त्वाविमर्शनाज्ञिवर्तते इति बोध्यम् । यदा त्वाश्रयमेदेनैकस्थैव कारणस्य विरुद्ध-
कार्यद्वयजनकत्वं निवध्यते तत्र नायम् । ज्याहतेर्विरोधगम्भीया अभावात् । यथा
(पाणिडत्येन प्रचण्डेन येन मायान्ति दुर्जनाः । तेनैव सज्जना रूढां यान्ति
शान्तिमनुच्चभाम् ॥ रसगंगाधर, पृ० ४ । १९ इत्यत्र) एकस्थैव पाणिडत्यस्य खलवृत्ति-
मदजनकत्वं सुजनवृत्तिशान्तिजनकत्वं च । एवमेकेन कर्त्रा येन कारणेन यत्कार्यं

निषिपादयिपितं नदन्येन कर्त्री तेवेव कारणेन तद्विरुद्धं कार्यं निषिपादयिपितं
चत्तदाऽप्यथम् । यथा ‘विसुद्धविशि यदि प्रियां प्रियतमेति मां मन्दिरे,
नदा नह नयस्व मां प्रणयवं ग्रणायां वित्तः । अय ग्रकृतिभीरुरित्यस्तिल-
भीतिरक्षाक्षमान्, न जातु भुजमंडलाद्वयहितो बहिर्भावय ॥” इति वनं प्रति
ग्रन्थितं रामं प्रति जानकया वाक्यमिदम्” [उ०] ।

सेषा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ॥ ५३ ॥

एतेषां समन्तरगमेवोक्तस्वरूपाणामलङ्काराणां यथासम्बवमन्योन्यनि-
रपेक्ष्यतया यन् पक्व (शब्दभागे एव, अर्थविषये एव, उभयवापि वा)
अवस्थानम्, सा पार्कार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः । संसृष्टिः भव-

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा— संसृष्टिः भवति इति नदलङ्कार-

वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भुमरसंध्रमसंभूतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलहक्षाऽन्यया ॥ १७६ ॥

अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा— शिरोऽन्ते लङ्कारसंसृष्टिः शि. व. ६. १४
लिप्ततीव तमोऽङ्गानि वपतीवाञ्जनं नभः । { मृ. १०. ३४

असत्पुरुषस्वेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ १७७ ॥ { वा. च. १. १५

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टि प्रयोजयतः । उत्तरत्र
तु तथाविधे उपमोत्तेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः ॥ १७८ ॥
सो गतिय पृथग् गामे जो एवं महमहन्तलाअण्णम् (५) अन्तिः ।
तरुणाण हिअअरूढिं परिसप्तनिं गिवारेड ॥ १७९ ॥ १७९ ॥

‘स नास्त्वत्र ग्रामे य एनां महमहलाच्याम् ॥

तरुणानां हृदयलुण्ठाकीं परिव्यक्तीं निवारयति ॥ १८० ॥

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे । संसर्गश्च तयारकत्र वाक्ये
छन्दसि वा समवेत्यात् ।

‘एवं शुद्धालङ्कारा दर्शिताः । अस्ति पुनः कथिद्विप्रयो यत्राङ्गदादिसंबद्ध-
पद्मरागप्रसुलभगिमेलकवत्प्रोक्तानामलङ्काराणां संवलनं पृव चमत्कारः ।
तस्मात्सोऽप्यलङ्कारः । तत्र द्वयी गतिः । परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते-
स्तदभावाच । तत्र प्रथमा संसृष्टिरूच्यते, द्वितीया तु संकरः । स च
त्रिधेति प्रकारचतुष्यं लक्ष्यति—सेप्तुति । भेदः स्वरूपतो विपर्यतो

वा परस्परमनपेक्षत्वम् । यदा विश्वभेदे सति परस्परमनपेक्षत्वम् । स्थिति-व्यवस्थितिः । पृतेषां समनन्तरमेवोक्तानामलङ्काराणां भेदेन व्यवस्थितिः सा संस्कृष्टिरिद्या । संकरभेदास्तु नैवम् । अङ्गाङ्गिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात् । अनिश्चये व्यवस्थितेरोभावात् । व्यवस्थिते विषयतः परापेक्षत्वाद्विषय-भेदात् । सेयं शब्दालङ्कारमात्रस्य अर्थालङ्कारमात्रस्य शब्दालङ्कार-ग्रोवंति त्रिकारा ” [प्र०] “ एतेषामिति । बहुत्वमविधक्षितम् । तेन द्विगोरपि मंग्रहः । भेदनेति । अनेन संकरव्युदासः । व्यवस्थित्यभावमुपपादयति । व्यवस्थितेतारति । यथा लिपतीत्यत्रोत्प्रेक्षा लेपनविषया । उपमा असत्युरूपसेवाविषया । विषयभेदादिति अनिश्चये हति शेषः । (तत्र प्रथमा संस्कृष्टिर्था) वदनेति । माघकाव्ये कस्याश्रित्यायिकाया वर्णनम् । मुखसौणांध्यलोभेन भ्रमतां भृत्याणां यः संभ्रमो भ्रमणं तेन पूर्णशोभया चूर्णकुतलैच्छन्तलदशा मधुरो मेखलाशब्दो विदध इत्यर्थः ” [उ०] ।

“ अत्रानुप्रासयमक्योः परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—लिपतीति ” [प्र०] । पद्यमिदमन्धकारवर्णनपरम् । अत्र पूर्वार्थे उत्प्रेक्षा उत्तरार्थे उपमा ते च परस्परमनपेक्ष्य व्यवस्थिते संस्कृष्टिं प्रयोजयतः—इति प्रदीपोद्धीतौ । अन्त्या यथा—“ सोणत्यीति । सहमहल्लावप्याम् नवनवीभवल्लावप्याम् । परिष्वकंतीम् स्वानुरूपरमणाभावादितस्ततो गच्छतीम् । (गाथा छन्दः) अत्र पूर्वार्थे द्येकानुप्रासः । उत्तरार्थे हृदयलुण्डकीमिति रूपकम् ” [उ०] ।

“ अत्रानुप्रासस्तुके शब्दालङ्कारौ । नन्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा संस्कृष्टिरिति चेत्, एकवाक्ये छन्दसि वा समवेत्त्वात् ” [प्र०] ।

अविश्वान्तिजुपामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु संकरः ।

एते एव यदात्मनि अनासादितस्वतन्त्रभावाः परस्परं अनुप्राह्वानुप्राहकतां दधति, स (पृष्ठां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात्) संकरः । उदाहरणम्—

आते समिन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमतादङ्कपत्रे
लुप्रायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
शोणं विस्वोष्टकान्त्या त्वदरिमृगृहशामित्वरीणामरणे
राजन्याञ्चाफलानां स्त्रज द्राति शब्दरा नैव हारं हरन्ति ॥ १७९ ॥

अत्र तद्विषयमपेक्ष्य भान्तिमता प्रादुभूतम्, तदाश्रयेण च तद्विषयः
सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भासि: करधृतकलङ्गाक्षवलयो
वियोगित्यापत्तेरित्वं कलितवैराग्यविशदः ।

परिग्रेहुत्तारापरिकरकपालाङ्गिततले

शशी भस्मापाण्डुः पितृवन् इव व्योम्नि चरति ॥ १८० ॥

उपमा रूपकम् उत्प्रक्षा श्लेषय्येति चत्वारोऽत्र पूर्ववत् अङ्गाङ्गितया
प्रतीयन्ते । कलङ्गं प्रवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव साधक-
प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकवे तिरोहितकलङ्गरूपं अक्षवलय-
मेव मुख्यतयाऽवगम्यते । तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी
प्रसिद्धिः । श्लेषपञ्चायाया तु कलङ्गस्य करधारणम् असदेव प्रत्यासंत्या
उपचर्य योजयते । शशाङ्केन केवलं कलङ्गस्य भूत्यैव उद्धनान्
कलङ्गोऽक्षवलयमिवेति तु उपमायां कलङ्गस्य उत्कटतया प्रतिपत्तिः
न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्थान् ।
एवंरूपश्च संकरः शब्दालङ्गारयोरपि परिवृद्धयते । यथा—

“ अविश्वान्तीति । तेषामेवालङ्गाराणां चारुत्वार्थं स्वरूपनिष्पत्तये
वाऽन्यापेक्षणादात्मन्यनासादितस्वनंत्रभावानां परस्परमनुग्राहानुग्राहकत्वं स
तु संकरः । सर्कार्यमाणस्वरूपत्वात् । उदाहरणम्—आन्ते इति ” [प्र०] ।
पदामिदं हनुमत्कविनिबद्धायां खण्डप्रशस्तौ रामावतारवर्णने उपलभ्यत इति
वामनाचार्यः (ज्ञ ३५०) ।

“ आने गृहीते सीमंतरल्ने, प्रथमं तत्र दृष्टिपातात् । मरकतिनीत्यनेन
झटिति विवेचनम् । शुद्धहेमानां देहकान्त्याऽभिभवसंभवात् । ताटकपत्रं कर्णा-
लङ्गारः । लुसायां छिचायाम् । मणितुलाकोटियमे नपुरे । इत्वरीणां गतिशीला-
नाम् । विम्बौष्ठकान्त्येति । मुख्यस्य नम्रत्वात् । हारं मुक्तानिमितम् ” [उ०] ।

“ अत्र विम्बौष्ठकान्त्या शोणमिति तदगुणमपेक्ष्य गुज्जाफलानां सज इति
आन्तिमानात्मानं लभते । तदगुणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमरकारविशेषं
करोति किं तु आन्तिमदपेक्ष्यवेति परस्परमनुग्राहानुग्राहकभावः । अत्र द्रयो-
रलङ्गारयोः संकरः । बहुनामपि यथा—जटेति ” [प्र०] ।

० “ शशी पितृवने इमशान इव व्योमन्याकाशे चरति संचरतस्यन्वयः । कीद्वाः । जटाभाभिर्जटामङ्गलाभिर्भाभिः किरणैरुपलक्षितः । करे धृतं कलङ्कं एवाक्षवलयं स्त्राक्षवलयं तेन सः । करो रश्मिः पाणिश्च । विशोक्तुं शीलं तेषां से विशोगिनो विषया विरहिणश्च । तेषां व्यापत्तेनाशादिव कलिनं स्वीकृतं यद्वैराग्यं ग्रसिद्वं विगतरक्तिमत्वं च तेन विशदः पाण्डुरः शुद्धविच्छ्रान् । भस्मेवापाण्डुरभस्मना आपाण्डुश्च । कीद्वो व्योग्निः । परिग्रेह्यन् च पलो यस्ताराणां सम्भवः स एव कपालानि तैरङ्गितं चिह्नितं तलं यस्य तादृशे । तलपदं स्वरूपार्थकम् ” [चं०] ।

“ अत जटाभाभिर्भाभिरिति पितृवन इव व्योमनीति चोपमा । कलङ्काक्षवलयेति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । विशोगिव्यापत्तेरियुप्रेक्षा । वैराग्यविशद इति श्लेषः । चत्वारोऽप्येते परस्परमङ्गलाङ्गिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषाङ्गम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयार्थानुसंधानान् । श्लेषपथं रूपकोपमयोऽग्नम् । तद्वशादवगतनिवेदमहिम्नैव जटाया अक्षवलयधारणस्य च संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं पितृवन इवेत्युपमाया अङ्गम् । तद्विजं हि सादृश्यम् । न च इमशाने व्योग्ना सह तरसाहजिकं किं तु रूपितकपालाश्रयस्वेनैवेति । मर्वत्र चाङ्गानां चारुव्यार्थमङ्गलप्रेक्षा पूर्ववृहूनीया । सर्वेषां चैषा पार्यन्तिकचारुत्वहेतुरङ्गिभूता च समासोक्तिः । चंद्रगतत्वेन महाब्रतिवृत्तान्तप्रतीतेः । सा च व्यक्तेवति प्रकाशकृता नोक्तेत्यवधेयम् । न तु कलंकाक्षवलयेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकरौचित्यादिति चेत्, न । रूपकपरिग्रहे करधतत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात् । कथमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्थम्—करधृतत्वरूपविशेषणस्याक्षवलय एव सर्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के । अतः ग्राधार्थेनाक्षवलयप्रतीतिरेवोहैश्या । सा च रूपकपरिग्रहेणैव संभवति । तत्र तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयत्वमेव मुख्यतयावराम्यते । नन्देवमपि विशेषणमिदमसम्यग्नेव । चन्द्रपक्षे किरणेन कलङ्कधारणस्याभावात् मूल्येव तेन तद्वारणादिति चेत्, न । श्लेषवृत्तायाया हि कलङ्कस्याप्रधानस्य करधारणमसदेव प्रत्यासन्ततयोपचर्यं योज्यते । तथा सत्युपमापरिग्रहे को दोषं इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवलयमिवेत्युपमायां कलङ्कस्य प्रधानत्वेन प्रतीतिः । न चास्य करधृतत्वं

मुख्यतोऽस्तीनि मुख्ये ऽप्युपचार एव तरणे स्थात् । मुख्यविग्रहोपचारापेक्षया
चामुख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रीयते । शब्दालङ्कारयोरायेष संकरो
दृश्यत इति प्राञ्छः । उदाहरन्ति च—” [ग्र०] ” ।

राजति तटीयमभिहतदन्व-रासाऽतिपाति-साराव-नदा ।

गजता च यूथमविरत-दान-वरा माऽतिपाति सारा वनदा ॥ १८१ ॥

ह. वि. ५. १२७

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे ।

“ राजतीनि । पर्वतवर्णनम् । इर्थं तटी राजति । कीष्टी । अभिहतो
दानवानां गमः क्रीडा शब्दो वा यस्यां सा । अतिपाती शीघ्रगामी सारावः
सशाङ्को नदो यस्यां सा । गजता गजयूथं अतिशयेन पाति रक्षति । किंभूता ।
अविरतेन द्रानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा स्थिरा । वनदा वनस्पंडिका ” [उ०] ।

“ तत्र यद्यपि यमकानुलोमविलोमचित्रभेदद्योर्न स्फुटं परस्परापेक्षित्वं,
तथापि यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेरपृथक्प्रयत्ननिर्वृत्ततयानुलोमविलोमस्योत्पत्ती
यमकापेक्षा, यमकस्य तु चास्ताऽतिशये तदपेक्षता । तदाश्रयेणातिसुन्दर-
तयाऽतिशयेन विद्युधमनोऽनुरक्षकत्वादिति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु यमक-
निर्वाह एव कविप्रवृत्तिरिति निश्चायकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि
यमकं न चित्रहेतुः । किं तु तत्प्रयत्नः । तस्मादेकाश्रयानुपवेशैवायं संकरो
न त्वनुग्राह्यानुग्राहकत्वेत्येव युक्तम् ” [ग्र०] । तेषामाशय इति । इदं हि
‘ शब्दार्थवर्ण्यलङ्कारा वाक्य एकत्र भासितः । संकरो वा ’ इत्युक्तोक्तं (५.
११) प्रकाशकुदभिसनं च संतं अभिप्रेत्योक्तम् । एतच्च अलङ्कारसर्वस्वकरिण
खण्डितम् (पृ. २२०-२२१) ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोपाभावादनिश्चयः ॥ ५४ ॥

द्वयोर्वहनां वा अलंकाराणामेकत्र समावेशोऽपि विरोधात् न यत्र युग-
पद्वयस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकम्, तदितरस्य वा परिग्रहे
बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृहोत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः
संकरः । समुच्चयेन संकरस्यैवाक्षेपान । उदाहरणम्—

जह गहिरो जह रञ्जणिभरो जह अ गिम्मलच्छाओ ।

ता किं विहिणा एसो सुरसवाणीओ जलणिही ण किओ । १८२

[यथा गंभीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना पुण सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः किं अध्येतप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेः इयमप्रस्तुतप्रशंसा इति संदेहः ।

“ एकस्य चेति । न्यायः साधकप्रमाणसत्त्वा । दोषः प्रतिकूलसत्त्वा । ग्रहो व्यवस्थितिः । यत्र द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्घाराणामेकत्र योगत्वेऽपि विरोधाकैकदा व्यवस्थितिः, न चैकतरपरिग्रहे साधकं तदितरपरिग्रहबाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत्, मोऽप्यनिश्चयरूपो द्वितीयः संकरः । सूत्रस्थचकारेण संकरस्यैवाक्षेपात् । उदाहरणम्—जहोति ” [प्र०] ।

“ अत्र कि समुद्रे प्रस्तुते लिष्टविशेषणमहिमाऽप्रस्तुतपुरुपविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः, किं वाऽव्यैरप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य पुरुपविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेऽप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । एकस्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपत्वाभावादनयोर्युगपदसंभवात्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । ” [प्र०]

यथा वा—

नयनानन्ददायीन्देविभ्वमेतत्प्रसीदति ।

अधुनाऽपि चिरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥ १८३ ॥

अत्र कि कामम्योहीपकः काले वर्तते इति भङ्गथन्तरेणामिधानात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुविम्बतया अध्यवसानात् अतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वस्त्रं निर्दिश्य तद्वपरोपवशात् रूपकम् । अथवा तयोः समुच्चयविवक्षयाणां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमुप्रदोषसमये विशेषणसाम्यादाननस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्वित्तमुखनैमल्यप्रस्तावात् अप्रस्तुतप्रशंसा इति वहूनां संदेहादयमेव संकरः ।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र एकतरस्य निश्चयात् न संशयः । न्यायश्च साधकत्वम् अनुकूलता दोषोऽपि वाधकत्वं प्रतिकूलता । तत्र

‘ सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ॥ ’

इत्यत्र मुख्यतया अवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजते

इन्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अवधकता ।

‘ बहूनां यथा । नयनेति । अत्र किं कामोहीपकः कालो वर्तते इति भज्ञयन्तरेणाभिधानात्पर्यायोक्तम् । किं वा एतदित्यस्य विम्बपरामर्जीकतया वदन-स्येन्दुविम्बेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः । किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्येन्दुविम्ब-रूपणवशादृपकम् । अथ प्रसीदतीत्यस्याभयत्रान्वयविवक्षायामेकतरस्य प्रकृत-वाहीपकम् । द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्रकृतत्वे वा तुलयोगिता वा । किं वा प्रदोषवर्णने चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वे विशेषणसाम्यादाननप्रतीतौ समासोक्तिः । आहोस्तिवन्मुख-नैमंव्यवर्णनप्रस्तावाचन्द्रस्याप्तस्तुतत्वेनप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः । न्यायदोषयोर-भावात् । यत्र तु तयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरनिश्चान्न संशयस्तत्र ‘सौभाग्यं चितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः ।’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्रं पुचानुकूलं भजते । तत्रैव मुख्यतस्तमेभवात् वक्त्रस्य प्राधान्येन स्थितिरूपमायमेवेत्युपमात्साधिका शशिनि तु नानुकूला । मुख्यतस्तत्र हासद्युतेरभवात् । नापि प्रतिकूला । गौणत्वेनाप्यनुपयत्तेरिति न रूपकं प्रति साधिका वाधिका वा ॥ [प्र०] ।

‘ अतिशयोक्तिः । निर्गीर्याध्यवसानरूपा । रूपकमिति । निरगणाभा-वादित्यर्थः । दीपिकमिति । चंद्रबिंबं प्रसीदति एतम्मुखं च प्रसीदतीत्यन्वया-दिति भावः । तुलयोगितेति । द्वयोरांपम्यस्याक्षेपलम्यत्वात् । मुख्यत्वे-नेति । ज्योत्स्नासाहश्याश्रयतयेत्यर्थः । वक्त्रे एवेति । इतररूपमात्साधादिते वक्त्रे इत्यर्थः । प्राधान्येन । इतरानाच्छादितत्वेन । शशिनि त्विति । शशि-तादात्म्येन प्रतीते त्वित्यर्थः ॥ [उ०] ।

‘ वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः । ’

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुगुणं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते, न तूपमाया वाधकताम् ।

‘ राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् । ’

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सद्वशं प्रति परभ्रेयसीप्रयुक्त-स्यालिङ्गनस्यासंभवात् ।

‘ पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशीक्षितमनोहरमस्त्रिकायाः ॥ ’

इत्यत्र मञ्जीरशिल्पितम् अस्मवुजे प्रतिकूलम् असंभवादिति रूपकस्य वाधकम् , न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते । विध्युपमदिनो वाधकस्य तदपेक्ष्योत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्षयम् ।

“ ‘वक्त्रेन्दौ नव सत्यं यदपरः शीतांशुरभ्युच्यतः’ इत्यत्रापरत्वमिन्द्रावनुगुणम् । सुखरूपेन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति प्रतीतेः । तथाग्रतीतिश्च रूपकेण विना नेति रूपकं प्रति साधकतां प्रतिपद्यते । न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलम् । इन्दुमानगुणे वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुविन इति प्रतीतावत्रामांगत्यभावात् । अतो नोपमावाधकम् । ‘राजनाराथणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतिभूमस् ।’ इत्यत्रालिङ्गनमुपमायाः वाधकम् । सामिसदृशां प्रति प्रेमसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यानौचित्यात् । न तु रूपके साधकम् । ‘पादाम्बुजं भवतु वीविजयाय मञ्जुमञ्जीरशिल्पितमनोहरममिकायाः ।’ इत्यत्र मञ्जीरशिल्पितमस्मवुजे प्रतिकूलम् । तत्रासंभवात् । अतो रूपके वाधकम् । नन्देतदुपमासाधकमपि भवति । पादेऽनुकूलत्वात् । तत्कर्थ रूपकवाधकतामात्मत्वमन्योच्यते, न तूपमासाधकत्वमपीति । एवमन्यत्रापि यदेकन्नानुकूलं तदाहुन्येन परत्र प्रतिकूलम्, यच्चैकद्युपमदिनो व्यपदेशो युक्तः । तदेतदुक्तं विध्युपमदिवाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति । अन्ये तु तदन्यथा व्याचक्षते—विधीयेऽनेति-विधिः साधकं, तदुपमदिं तस्माद्वलीयः । एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिल्पितस्थ पदे संभवमात्रेण न तावदुपमासाधकत्वं निर्वहति यावदम्बुजे तदित्यहो न निश्चीयते । तथा च तदाधकस्यैव ग्राथमिकत्वात्तम्भुखेनैव अपदेशः । एवमन्यत्रापि साधकवाधकसत्त्वं सुधीभिः परिभावनीयम् ” [प्र०] ।

पादाम्बुजमिति । “ आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमालयं मौलौ हठेन निहितं-महिषासुरस्य ” इत्याद्य पादद्वयम् । “ धर्मचार्यकृते देवीस्तुतिरूपे पञ्चस्तवी नामककाच्च तृतीये घटस्तवे प्रथमं पद्ममिदम् ” [अ०] ।

स्फुटमेकत्र चिपये शब्दार्थालंकृतिङ्ग्रन्थम् ।
च्यवस्थितं च

अभिन्ने एव पदे स्फुटतया यत् उमाधार्पि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां
समासादयतः सोऽन्यपरः संकरः । उदाहरणम्—
स्पष्टोऽल्लस्त्रिकिरणकेसरसूर्यविभविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
शिष्यापृष्ठदिग्दल्लकलापमुखावतारवद्वान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥१८४॥

अत्र एकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्राप्तौ ।

“ स्फुटमिति । चिपयः पदम् । तैनैकत्र पदे यहुभौ शब्दार्थालंकारौ स्फुटं
व्यवस्थानौ भवतः, सोऽन्यपरः संकरः । उदाहरणम्—स्पष्टोऽल्लस्त्रिति ”
[प्र०] । “ हरविजये १९ सर्गे संध्याकालवर्णनपरं प्रथमं पदम् ।
स्पष्टमुलमंतः किरणा एव केसरं यस्य तादृशं सूर्यविभवमेव विस्तीर्णं कर्णिका
यस्य, मिथ्यः संबद्धाः अर्थो दिवा एव दलसम्हा यस्य तद्य तनुखं रात्रेरारंभ-
स्तदवतरेण वद्वा अंधकारमधुपावलिर्यत्तत् ” [उ०] ।

“ अत्र पादव्रये ग्रथेकं रूपकानुप्राप्तौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंकृताति प्रायो-
वाहः । शब्दालङ्कारयोरयेतदृशेनान् । यथा—‘ कलकलोऽलकलोलदशाऽन्यया ’
इत्याद्रावनुप्राप्तमकथो । ” [प्र०]

तेनामो त्रिरूपः परिकीर्तिः ॥ ५५ ॥

तद्यमनुशास्यानुशास्याहकतया संदेहेन एकपदग्रतिपाद्यतया च व्यव-
स्थितत्वान् त्रिप्रकार एव संकरो व्याकृतः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो
व्याकर्तुम्, आनन्द्यातत्प्रभेदानामिति । प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन
त्रैविध्यजुपोऽलङ्काराः ।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेपां तुल्येऽपि काव्यशोभाऽतिशयहेतुत्वे
कश्चिदलङ्कारः शब्दम्य, कश्चिदर्थम्य, कश्चिच्चोभयस्येति चेन् ।
उक्तमत्र, यथा काव्ये दोपगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यव-
स्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्याभावान् । ततश्च
योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते, स तदलङ्कारो व्यवस्था-
प्यते इति । एवं च यथा पुनरुक्तव्यदामासः परम्परितरूपकं चोभ-
योभावाभावानुविधायितया उभयालङ्कारौ, तथा शब्दहेतुकार्थान्तर-

न्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः । अर्थस्य तु तत्र वैचिच्यम् उत्कटतया प्रतिभासते इति वाच्यालङ्कारमन्ये वस्तुरिधतिमनपेक्षयैव लक्षिताः । योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायाम् अन्यव्याख्यतिरेकावेद समाश्रयितव्यौ, तदाश्रयणमंतरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्तं प्रव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ।

“ तेनेति । तस्मादनुग्राहाणुग्राहकतया संदेहेनेकपदप्रतिपाद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च त्रिप्रकारोऽयं संकरः कश्चितः । प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्तत्वात् ।

“ इति प्रतिपादिताः शब्दर्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलङ्काराः । ननु त्रिविधानामार्येषां काव्यशोभातिशयहेतुत्वस्य तुल्यत्वेऽपि कत एव प्रतिनियमः यत्कश्चिच्छब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत् । उत्कमत्र प्रागंव दोषगुणालङ्काराणां शब्दर्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्य तिरेकावेद प्रभवतः । निमित्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलङ्कारः शब्दर्थयोर्मन्त्रे यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कार इति व्यवस्थायते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चेतदेव, यच्छब्दपरिवृत्यसहत्वम् । नन्वेवं यथा पुनरुत्कवदा भासः परम्परितस्पकं चोभयभावाभावानुविधायित्वेनोभयालङ्कारस्तथाऽर्थ शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽयुभयालङ्कार भवेयुरिति चेत्, न । इष्टपत्तेः प्रवं तहि कथमुभयालंकारप्रस्तावमुलुङ्क्यार्थमात्रालङ्कारप्रस्तावे पठिता इदं चेत्, तत्रार्थवैचिच्यस्य प्रकटतया प्रतिभासात् । अथ योऽलङ्कारो यदाश्रित स तदीय इत्येवं किं न विभास इति चेत्, तथा कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेद समाश्रयितव्यौ । तदृश्यतिरेकेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावात् नस्मादलङ्काराणामन्वयव्यतिरेकनिबंधनं प्रव परस्पर भेद इत्येवं ज्यायः ।

“ नन्वलङ्काराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितासते कि न सन्त्येव, आहोस्त्वत्संभविनोऽयुपेक्षिताः । आद्येऽनुभवविरोधः अन्ये न्यूनतेत्यत आह—” [प्र०

एषां दोषां यथायोर्गं संभवन्तोऽपि केचन ।

उत्केष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुग्रासस्य प्रसिद्धव्यभावो वैकल्यं वृत्तिविरोध इति :

त्रयो दोपाः, ते प्रसिद्धिविरुद्धतां अपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न वृत्तिविक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् ।

“ एषामिति । तथा हि अनुप्रासस्य तावच्चयो दोपाः, प्रसिद्धद्यभावो वैकल्यं वृत्तिविरोधत्र । ते च यथाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकूलवर्णेभ्यो नातिरिच्यन्ते । तत्स्वभावत्वात् । ” [प्र०] ।

ऋगेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपद्गतिं हरिरपि च हरीन्वृजटिर्वृद्धजान्तान्

अहं नक्षत्रनाथोऽस्मणमपि वरुणः कूवराश्च कुवेरः ।

रंहः संघः मुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसादोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनोवः ॥ १८५ ॥

अत्र कर्तुकर्मप्रतिनिष्ठमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव कृता, न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

भण तरुणिरमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सङ्गीलोऽपापिनि मन्त्रसि तस्तिं त्वदीयं मे ॥ १८६ ॥

अनणुरणन्मणिमेघलमविरतशिखानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणं रणणकमकारणं कुकृते ॥ १८७ ॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चास्त्वं प्रतीयसे इत्य-
पुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ।

अकुणठोल्कंठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठ माम् ।

कम्बुकप्त्तयाः क्षूणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥ १८८ ॥

अत्र शृगारे परुपवर्णादम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुद्धते इति परमानु-
प्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

“ तत्र प्रसिद्धद्यभावो यथा—चक्रीति (मयूरकविकृते सूर्यशतके ७१ सूर्यरथवर्णनम्) अहिमरुचेः सूर्यस्य स स्यंदनो वोऽवतादिति संबंधः । जग-
दुपकारार्थं नित्यप्रवृत्तस्य यस्य चक्रकीलकपंक्तिं चक्री विष्णुः, हरीनशान्
हरिरिद्रः, धूर्यान्मुखम् तत्रस्यध्वजानामग्रान् धूर्जटिः शिवः, नक्षत्रनाथः

चन्द्रः अक्षम् युगम्, अरुणं सारथि वस्त्रः, कूवराग्रं युगवंधनाग्रं कुवेरः, रंहो
वेगं सुराणां समूहः, स्तौतीति सर्वान्वयिः ” [उ०] । “ अत्र लक्ष्मिभूतीनां
कर्तृणां चक्रारपद्मक्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरसुप्रासानुरोधेनैव निबद्धा
न पुनरितिहासादिपु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धयभावः । खोडयं प्रसिद्धिविरोध
एव । ” [ग०]

वैकल्यं यथा—भणेति “ हे तस्मि आनन्दस्यांडी सुंदरश्च यः
इदुस्तन्मुखिः । सलीलमुलासयुक्ते । उल्लासो गमनवचनादिग्राकारः । यदि
रमणसंदिरं गच्छसि तदा त्वदीयमेकं प्रयोजनं भणेत्यर्थः । श्रोभाविगमनां प्रति
जापरथ वचः । अननुरागदिति । शब्दरहितमणिमेखलम् । तत्स्थानस्य
गुरुवेन लघुसंचारात् । अविरतसिज्जानमंजुसंजीरम् इति च परिसरण-
विशेषणम् । परिसरणं गमनम् । भूपणानां च शिंजितम् । रणरणकमुक्तंठाम् ।
इदैशं तद्व परिमरणं दृष्ट्वा मम चेतोऽकारणमुक्तंठां कुरुते इत्यर्थः । तथोऽग्रासात्
इतः परं भर्तृगृहगमनाचेति भावः । (युग्मेतत् ।) शब्दानुरूपार्थविरहेण
अनुप्राप्तसञ्चेऽपि नास्वादोर्कर्पः । शब्दालङ्काराणामणि अर्थातिशयाधानद्वारेणैव
चमत्कारित्वात् । शब्दानां परिवृत्त्यसहव्याप्तेण शब्दालङ्कारव्यपदेशः ” [उ०] ।

वृत्तिविरोधो यथा—“ अकुण्ठति । नायिकासगंमोऽसुकस्य कस्यचि-
दियमुक्तिः । हे कलकण्ठि । कलो मधुरस्वरस्तद्युक्तः कण्ठो यस्यास्तथाविधे
इति दृत्तासंबोधनम् । विरहातुरतया कोकिलाया वा । मां कम्बुकण्डाया शङ्ख-
सदृशवीवाया नायिकाया: कण्ठे क्षणं कुरु । तदालिङ्गनशालिनं कुवित्यर्थः ।
कण्ठस्याति तदालिङ्गनोऽसुक्यरूपामुद्धरापहर । कीदृशं माम् । आकण्ठं कण्ठ-
पर्यन्तं अकुण्ठाप्रतिहता । उत्तरोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथाविधा या उत्कण्ठा
तथा पृणम् । व्याप्तित्वर्थः । अत्र शङ्खारे ‘ अटवर्गः ’ इत्यादिना प्रतिपेधा-
हुकारः प्रतिकल इनि प्रतिकूलर्घण्ठं दोषः ” [च०]

यमकम्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजंगमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णेव नदीं सदम्भाः ।

दुर्जन्तां निर्णयतोऽपि जन्तोऽकर्षन्ति चेतः प्रसमं सदम्भाः ॥ १८५ ॥

उपमायां उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी

अनुचितार्थत्वं दोषः । धर्मश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपद-
ल्लभाधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘चण्डालैरिव युज्माभिः साहसं परमं कृतम्’

‘वहिस्फुलिङ्गं इव भानुरयं चकास्ति’

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान्वेदा विनिर्मित्युरिव प्रजाः ॥ १९० ॥

पातालमित्य नाभिस्ते स्तनौ क्षितिपरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ १९१ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनु-
चितार्थता ।

“यमकस्य तु पादव्रयगतत्वेन यमनमप्युक्तत्वमेव । कविभिरुत्थाऽप्रयो-
गात् । यथा—भुजंश्मेति” [प्र०] । “सदभा दम्भयुक्ताः खलाः
स्वीयां दुरन्ततां परिणामस्तुप्रतां निश्चितवतोऽपि जन्तोश्वेतः प्रसुम्बे आपाततः
कर्पन्तीत्यन्वयः । क इव । सद्विद्यमानमस्मस्तेजांविशेषो यत्र ताद्वां भुजंग-
मस्य मणिरिव । तथा ग्राहेरवकीर्णा च्यासा सत्समीचीनमस्म उद्कं यस्या-
स्तथाभूता नदीवेत्युपमाद्यम्” [चं०] ।

“उपमाणां तु यो न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषो तत्रोपमानेन उपमेयायेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा यन्यूनत्वमधिकत्वा वा तदनुचितार्थम् । धर्मगते न्यूनत्वा-
धिकत्वे यथाक्रमं न्यूनपदत्वाधिकादत्वे । तत्र जातिगतं न्यूनत्वं यथा—
‘चण्डालैरिव युज्माभिः साहसं परमं कृतम्’ । अत्र चण्डालत्वजतेन्यूनतया
कुर्कर्मकारित्यव्यक्तेनुचितार्थत्वम् ।

“प्रमाणगतं यथा—‘वहिस्फुलिङ्गं इव भानुरयं चकास्ति’ इति । जाति-
गतमधिकत्वं यथा—अयमिति । व्याणः कल्पमेदेन भेदाद् ब्रह्मत्वं जातिः ।
प्रमाणगतमधिकत्वं यथा पातालमिति । एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमैयभूता
अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः । निन्दोपहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता” [प्र०] ।
सर्वानीमान्युदाहरणानि वामनकाव्यालङ्कारसूत्रघृत्तौ (४.२.९.११) उपलब्धन्ते ।

म मुनिर्लोङ्गितो मौज्ज्या कृष्णाजिनपर्टं वहम् ।

व्यराजनीलज्जीमूतभागाश्मिष्ट इवांशुमान् ॥ १९२ ॥

अत्रोपमानस्य मौज्जीस्थानीयस्तदिलक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गे मनोज्जभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवानिशायां संसूज्यमानः शशिनैव मेवः ॥१९३॥

अत्रोपमेयम्य शङ्खादेरनिर्देशो शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्याधिक-पदत्वम् ।

लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्मसन्यरूपं कुर्यान्, तदा एकतरस्यैव तद्वर्गसमन्वयावगतेः साविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वसुपुर्मेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य म्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

‘ चिन्तारत्नमिय च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे । ’

‘ सत्त्वो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव । ’

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपं भेदं नापद्यते, न तत्रैतद्वृष्णावतारः, उभयथाऽपि अस्य अनुगमक्षमस्वभावत्वान् । यथा—

‘ गुणैरनन्वैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । ’

तद्वेषोऽसद्गोऽन्याभिमिर्मधुरतामृतः ।

दृथते स्म परां शोभां तदीया विश्रमा इव ॥ १९४ ॥

“ स मुनिरिति । मौज्ज्या लाञ्छितश्चिह्निः कृष्णाजिनरूपं पटं वहन् स मुनिनारदो नीलेन जीमूतभागेन मेघखण्डेनाल्पिष्ठोऽशुमानिव व्यराजदित्यन्वयः । अत्र मौज्जीस्थानीयस्तदिलक्षणो धर्मेण नोक्तं इति धर्मस्यूनता दोषः ” [च०] । न चाक्षेपादिनाऽपि स्पष्टं प्रतीयते व्याप्त्यभावादिति प्रदीपः । शोकोऽयं वामने-नोदाहृतः (४. २. ९) ।

“ स पीतोति । पीतवर्णं वासो वस्त्रं यस्य, प्रगृहीतं शाङ्गं अनुः येन, स श्रीकृष्णो मनोज्जं सुन्दरं च तज्जीमं वपुः, आप प्राप । क इव । शतहृदा विद्युत इन्द्रायुधं तदान् निशायां संसूज्यमानो मेघ इव ” [उ०] ।

“ अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशादुपमाने ततुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्याधिकपदत्वमेवैतत् ।

“ भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषौ नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यस्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्थतरवचित्तलिङ्गं कुर्यात्, तदैकतरस्यैव तद्वर्मसमन्वयवगतेः कथसुपमानिर्वाहः । अथ ग्रन्तीय-मानं साधर्म्यमाश्रित्येयं स्थात्, तथायुपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वसु-पमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकान्तस्याभावाज्ञप्र-प्रक्रमत्वमेव दोषः । यथा—‘ चिन्तारलमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्द-भाग्यस्य मे ’ । अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—‘ मनक्वो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवध्रिव । ’ । अत्र शुद्धा इत्युपमे-यमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य वहुवेलिङ्गभेदोऽप्यभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिभायि पदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते, किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयत्रान्वेति, तत्र दोपत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यसानुगमयोग्यस्वभावत्वात् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘ गुणै-रनव्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः । ’ अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्या-विशेषादोपत्वाभावः । वचनभेदे यथा—तद्वेष इति । अत्र वचनभेदेऽपि मधुरताभृत इत्यस्योभयान्वयाविशेषपात्र दोपत्वम् ” [प्र०] ।

कालपुरुषविभ्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्यलितरूपतया वि-
श्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

अतिथिं नाम काकुस्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पाञ्चिमाद्यामिनीयामात्रसादमिव चेतना ॥ १९५ ॥

र, १७, १

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रथग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागहचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती वालप्रवालविटप्रभवा लतेवा ॥ १९६ ॥

रत्नावली १, २१.

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे इति संबोध्यमाननिपुर्स्य
परभागम्य असंबोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

‘ गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः—इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु

प्रवहतु इति अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थम् उपमानगतस्यासंभवाद्विद्यादिभेदः ।

तत्र कालभेदे यथा—अतिथिमिति । “अत्र चेतना प्रसादमाप्नोतीति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । पुरुषभेदे यथा—प्रत्ययेति” [प्र०]। (वासवदत्तां प्रति वस्तराजस्योऽन्तिः ।) अभिनवस्नानविशेषेण शुद्धा मृतिः वारीरं यस्याः । कौसुंभारागेण रुचिरः स्फुरन् अंशुकप्रांतो यस्याः । नृतन-किसलयुक्तज्ञानावाप्नेभवा लेतेव ” [उ०] । “अत्र लता विभ्राजत इति प्रस्तुतं न तु सा विभ्राजस इति तस्मात्पुरुषभेदः । संबोध्यनिष्ठस्य आजन-स्यासंबोध्यविषयतया अप्रतीतेः ” [प्र०] । “अद्वेति । तस्मात् विभ्राजते इति पाठो युक्तः । न च देवीं संबोध्योक्तेः तत्र प्रथमपुरुणार्थानन्वयः । हे देवि भवती आजते इत्यन्वयसंभवान् । संबोध्यनिष्ठस्येति । सध्यमपुरुण-वान्यस्य संबोध्यार्थं नैवान्यवादिति भावः ” [उ०] ।

“विधिभेदे यथा—‘गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कार्तिः ।’ इत्यादावप्रवृत्त-प्रवर्तनात्मनो विधेभेदः । यतो गंगा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहतिविति । एवंविधस्यान्यस्यार्थस्यापमानगतस्यासंभवाद्विद्यादिभेदो द्रष्टव्यः ” [प्र०] ।

ननु समानं उच्चारित प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबधान्न कश्चिक्लालादिभेदोऽस्ति । यत्रायुपत्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—‘युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति’—तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्यर्थं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनशक्त्यम् आशङ्कनीयम् । रैपोप्युपुण्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्यर्थमित्यर्थाविगमान् । सत्यमेवैतत् । किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ।

असादृश्यासंभवाव्युपमायां अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्थतः ।
यथा—

‘ग्रामामि काव्यशशिनं विततार्थरात्मिम् ’

अत्र काव्यस्य शशिना अर्थानां च रक्षिमभिः साधस्य कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निषेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कान् १७

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्ती-
त्युपनिवध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुण्णाति ।

“ ननूद्धाहतेषु कथं दुष्टता । भिशकालसंभिशाद्वर्मादतिरिक्तसुपातं प्रतीतं
वा कंचित्मात्राराणं धर्मसुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्विचकालादिसंभिशधर्मा-
न्वयात् । तथा हि । विश्राजस इत्यत्र विविक्तमूर्तत्वादिना लतानाथिक्यो-
स्पमापर्यवसाने पश्चाद्विभ्राजस इत्यस्य नाथिकामात्रान्वयेऽपि कों दोषः ।
अथ यतोपत्तेनैव धर्मेणोपमानिर्वाहः स च धर्मभेदः कालभेदासंभिश एव,
तत्र का गतिः । यथा—‘ मुधिष्ठिर इवायं सत्यवादी ’ इति । मुधिष्ठिरो हि
सत्यमवादीत्, न तु वदतीति चेत् । उच्यते । तत्रापि सत्यवादीनि प्रतीत-
धर्मेणैवोपमित्यव्याधातः । न च तथा सति सत्यवाद्यायं सत्यं वदतीति पर्याप्तौ
सत्यं वदतीति पुनरुक्तमिति वाच्यम् । ‘ रैपोपं पुण्णाति ’ इत्याचनुप्रयोग-
वददोपत्वात् । रैपोपमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्रात्याजानिकसत्यवादित्वस्य
प्रतीतिरिति । सत्यमात्थ । किं तु स्थितेष्वनुग्रहोगेषु क्वचिनथा पुनरुक्तिमात्र-
समर्थनं न तु सर्वथैव तच्चिरवद्यम् । प्रसुतस्य रसादेः प्रतीतिश्खलनात् । न
च तदसिद्धम् । सहदयसंवेदात्वात् । किं च उपात्तमनादत्य प्रतीतेनोपमा इति
तुच्छम् । उपात्तक्रिययैव तद्विवक्षणात् ।

“ असाहश्यासंभवावत्युपमादूषणे अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्थतः । यथा—
‘ ग्रश्मि काव्यशशिनं विततार्थरक्षिमम् । ’ (वामन, ४. २. १६).

“ अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रक्षिमभिः साधस्य न कापि प्रसिद्धमिति
तत्रोपमानिक्षमनुचितार्थमिति । निषेतुरिति । ” [प्र०] । “ धनुर्मण्डल-
मध्यगतस्य तस्य आस्यादिव दीप्ताः शरा निषेतुः । दिनार्धभाजः परिवेष-
शालिनोऽर्कान् सूर्यात् जाज्वल्यमाना वारिधारा इवेत्युपमानाप्रसिद्धिदोषः ॥
[चं०] ।

“ अत्रापि ज्वलदम्बुधारायाः सूर्यमण्डलान्निष्पतनमसंभवाति तज्जिवन्धन-
मनौचित्यं पुण्णाति ” [प्र०] ।

उत्प्रेक्षायामपि, संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वर्त्तु सहन्ते, न अथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्त्यान् तस्य चास्यामविवश्चितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भान्मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचिं यथा ॥ १९८ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तास्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाव्यप्रख्यम्, तत्समर्थनाय यत् अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेन्द्र्यन्तममसीचीनिमिति निर्विपयत्वमेतस्य अनुचितार्थतैव दोषः । यथा—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपञ्चे ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ १९९ ॥

कु. सं. १. १२

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात्वास एव न संभवतीति कुत् एव तत्प्रयोजितमद्विणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्याभ्य न काचिदनुपत्तिरघतरतीति व्यर्थं एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत्, तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभं कौर्दयितयेव विजूम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रह्या स्थिरं हृचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥ २०० ॥
ह. चि. ३. ३७

“ उत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवादय एव शब्दा व्यक्तमुत्सहन्ते, न तु शथाशब्दोऽपि । केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात् । अत उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेव । यथा—

“ उद्ययाविति । निर्विपयत्वमप्युप्रेक्षादूषणमनुचितार्थत्वमेव । यत्तान्विक-रूपाभावाच्चिरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तद्वूपं हि तत् यथा—

“ दिवाकरादिति । अत्र तमसस्त्रास पुवासंभवी । तमसोऽचेतनत्वात् । तत्कथं तप्त्युक्तमद्विणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्रासवत्त्या प्रतीतस्यास्य न

काच्चिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थं एव तत्समर्थनायां यत्नः । यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबलादेवोपमानग्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानवैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः । यथा—“स्पृशतीति” [प्र०] । “ग्रीष्मवर्णनमिदम् ” [क्ष०] । “तिगमरूचौ सूर्ये ककुभो दिशः करैः स्पृशति सति विजृम्भिततापया विवृद्धतापया द्रवितयेव दिनशिथा ग्रीष्मविनश्चोभया अतनुदीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभूतया स्थितमित्यन्वयः । किम्भूतया । चिरयापि चिरकालीनयापि रुचिरया मनोरमया । करा रश्मयो हस्ताश्च । ताप उष्णता खेदश्च । मानोऽभिभानः, मानःपरिमाणं च । अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलात् लिङ्गवशेन च तिगमरूचेन्नायकतया ककुभां च नायिकात्वेनाभिव्यक्तिं वदिनशियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभावनान् द्रवितयेत्यपुष्टार्थम् ” [च०] ।

अत्र तिगमरूचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं द्रवितयेति स्वशब्दोपादानेन ।

श्लेषोपमयास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः । यथा—

स्वयं च पक्षवाताप्रभास्वत्करविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्यापफललुद्धेहितप्रदा ॥ २०१ ॥

“ अत्र सदृशविशेषणबलेन लिङ्गविशेषणपरिग्रहाच्च तिगमरूचेन्नायकतया ककुभां तु नायिकात्वेन व्यक्तिः । तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि तत एव प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति द्रवितयेत्यपुष्टार्थम् । अर्थेतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदाऽर्थपुनरुक्तत्वं दोषः । नन्दस्यापुष्टत्वे श्लेषोपमा निर्विषया स्थादिति चेत् । न । स हि तस्या विषयो यत्रोपमानोपादानं विना श्लिष्टेष्वपि विशेषणेषु न स्फुटा प्रतिपत्ति । यथा—स्वयं चेति ” [प्र०, उच्च०, ४, १५] ।

“ नन्विति । यथा द्रविते द्रवितां करैः स्पृशति सति द्रवितान्तरस्य तापस्था रसौ करैदिशः स्पृशति ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि ताप इत्येवमत्रापि श्लेषोऽस्त्विति भावः । न स्फुटेति । अयमाशयः । यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्तयैव निर्वाहे उपमानपदो-

पादानं व्यर्थम् । यथा सृष्टातीत्यादौ । अत्र दयितवेत्युपादानेऽपि रैचार्यकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोत्तैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमान-पदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदुपादाने च यत्रोपमानप्रतीतिः उपात्साधारणधर्माणमुख्यमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् । यथा स्वयं चेत्यादौ । गौरीपक्षे पलववदातात्रौ भास्यन्तौ च यौ करी तास्यां विशजिनी । सुखेनाप्यते इति स्वार्प, खल् ग्रन्थयः । न स्वापमस्वापं दुःखप्राप्यं तादृशं यत्कलं भोक्षादि तत्र ये लुभ्वास्तेपासीहितप्रदा इष्टदात्री । प्रभातसंध्यापक्षे तु पलववतात्रैर्भास्वत्करैः सूर्यकिरणैविराजिनी । अस्वापो निद्राभावः तदृपफललुब्धे जने हितप्रदा इष्टदात्री । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तित्यागादिति ” [उ०] ।

“ अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादाने न स्फुटा प्रतीतिः । ” [प्र०] ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयं अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् । यथा—

आहूतेषु त्तिर्हसेषु महान्ते नागपत्पुरो वर्षपत्ते
मध्येवारिधि वा वसंसत्तृणमणिर्धर्ते मणीनां रुचम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक्सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ २०२ ॥

अत्र अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत-विशिष्ट-सामान्यद्वारेणाभिव्यक्ते-युक्तमेव पुनः कथनम् ।

“ अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदुष्टार्थत्वमेव दोपः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्याऽवगत्त्वयं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् ।

यथा—आहूतेषिविति ” [प्र०] । “ भल्लटशतके ६९ पद्यम् । विहंगमेषु पक्षिषु आहूतेषु पुरः अग्रे आयान् आगच्छन् मशको न वार्यते । तृणमणिः काचादिमणिः प्रवालं वा । मणीनां मध्ये धुरि अंते वा वसन् मणीनां रत्नानां रुचं कान्ति धते । खद्योतोऽपि तेजस्विनाममिसूर्यादीनां मध्ये अभिशब्दाद्ये वा प्रचलितुं गंतुं न कम्पते न विभेति । एतत्सामान्यं अचेतनं अविचारित-पदार्थं गतविशेषं प्रभुमिव धिक् ” [उ०] ।

तदेतेऽलंकारदोषाः यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तस्यैव
दोषजात्या अन्तर्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमहंन्तीति ।

संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ।

इत्येष मार्गो विटुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।

न तद्विचित्रं यदसुत्र सम्यग्विनिमत्तीं संघटनैव हेतुः ॥ १ ॥

इति श्रीममटभद्रविरचिते काव्यप्रकाशोऽर्थीलङ्कारनिर्णयो नाम
दशम उल्लासः ।

ममास्तथायं काव्यप्रकाशः ।

“ तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजातीयकाः प्रोक्तजात्यन्तर्भाविता
इति पृथग् प्रतिपादनमहंन्तीति कल्याणमास्ताम् । ” [प्रसा०] ।

मयराष्ट्रे समुत्पद्मो भृगुवंशसमुद्भवः ।

सुतः शङ्करदत्तस्य हरदत्तेतिनामभाक् ॥

काव्यप्रकाशदशमे टीकाः संचित्य प्राक्तनाः ।

अर्क्षुम् बालबोधाय संग्रहं सारबोधकम् ॥

अल्पज्ञानां कथा कास्ति बहुज्ञानां मतिभ्रमः ।

इति संचित्य सुधियो मर्पयन्तु त्रुटीमम ॥

मवान्तःस्थे जगान्नाथे सर्वकार्यविधायके ।

अम समर्पयाम्येतं हरिमेऽनेन तुप्यतात् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

MISSING
MISSING
MISSING

common property' is concerned, and these only are implied here, and not such, for instance, as cause¹ and effect, which although they possess some point of resemblance, (e. g. existence, knowability, etc.) yet do not possess a striking point of resemblance which alone constitutes comparison. In case, however, the point of resemblance between them is striking, as in the instance पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्, they too become appropriate correlatives.

' Thus, *inasmuch as a point of resemblance is possible between (two such things only as are related to each other as) the उपमान and the उपमेय and not as cause and effect &c, connection of those (i. e. the उपमान and the उपमेय) only with a common property is Comparison.* Such is the definition of Comparison. The implication of the उपमान and उपमेय in this definition serves only to render the apprehension of resemblance complete² and not to exclude such things as cause and effect &c. which are destitute of a striking point of resemblance

If it be said that the word 'distinct' also does not deserve to be expressed in the definition; for, the idea of distinctness can also be obtained by implication, since we cannot speak of a point of resemblance with reference to two identical things; we reply that the word 'distinct' serves to exclude the figure अनन्दव्य, where the point of resemblance is not real but fancied, there being only one thing compared to itself; (whilst, in Comparison the point of resemblance is

1. न चेति । कार्यकारणादिक्योरापि कथंचित्साधमर्थसंभवात् तत्रातव्यासिरिति शङ्खाशयः च मत्तारिसामर्थ्यस्योपमात्वात्तस्य च कार्यकारणाद गतयोग्याचार्तप्रसंगः । यत्र तु तादृशं साधमर्थमस्ति, यथा 'पितेव पुत्रः ॥ गुणः ॥ ॥ संत् ॥' इत्यादौ, तत्र तथासुभानोमेष्यत्वमुपमालकारश्चेष्ट एवेति समाधानाथः । प्रभा.

2. प्रतिपत्तां । निराकाङ्क्षप्रतिपत्तीत्यर्थः । प्रभा.

real, there being two distinct things one of which is compared to the other.)

If it be said that¹ although the word भेद excludes अनन्वय, still the definition extends to another figure viz. उपमेयोपमा where the उपमेय and the उपमान are distinct; we reply:—उपमा is desirable in उपमेयोपमा inasmuch as the apprehension of उपमा ultimately results from it. But it is reckoned as a distinct figure because of the apprehension of an additional fact which is peculiar to it, i. e. that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like. In अनन्वय the ultimate apprehension is not that of उपमा which is only apparent. Hence it has been excluded by the use of the word भेद.

Sanketa observes—If between उपमान and उपमेय there is an existence of भेद brought about by word and its sense, then there is an existence of अभेद also brought about by समानाधर्म. For, it is said, similarity (सांख्य) exists where some things are common and others are distinct. We should, therefore, understand उपमाभेद=उपमा + अभेद also. Thus, there is predominance of भेद and अभेद in उपमा.

The word 'striking' should also be supplied before the word 'साधर्म' in the definition; for, what constitutes the figure Comparison is not connection with a simple but with a striking point of resemblance. Thus, the sentence घट इव पटो द्रव्यम् expressing a simple point of resemblance between घट and पट is no example of Comparison.

The strikingness of उपमा must be due to the manifestation of the excellence of the उपमेय. Thus प्रतीप instanced in

1. नन्वेवमुपमेयोपमायामतिप्रसंग इति चेत्, सत्यम्। तश्चैपमाप्रतीपिष्यवसानेन उपमात्वस्य दृष्टवात्। तृतीयसद्वाच्यवच्छेदप्रयुक्तोत्कर्षस्याधिकांशस्य प्रतीप्त्या परमलंकारान्तर्खेन कथनम्। अनन्वये तूपमाप्रतीपिष्यवसानमेव न इति तद्व्यावर्तनमिति शेषः। प्रभा.

मुख्याभिव चेद्: is excluded; for in it strikingness is due to the manifestation of the excellence of the उपमान.

Mammaṭa's definition of उपमा is thus criticised by Jagannātha—The definition साधर्थमुपमा भेदे is not very satisfactory. For, it extends to अतिरेक, a distinct figure where resemblance is stated in order that it may be denied afterwards. It cannot be said that the word साधर्थ in the definition means 'ultimate resemblance' and that thus it excludes अतिरेक where not resemblance but the denial of it is ultimate. For, if the word be understood in that sense, it would exclude अनव्यय also, since in अनव्यय, too, what is ultimately perceived is not resemblance, but the fact that one thing has not another for its like. Thus, the word भेद in the definition would be useless. The presence of this word, however, shows that साधर्थ is not used by Mammaṭa in the sense of 'ultimate resemblance.' Thus, the definition is open to the fault of अतिव्याप्ति.'

Jagannātha's definition of उपमा is not open to this fault; for, it contains the word सुन्दरम् which excludes both अनव्यय and अतिरेक, since, in both of these, resemblance is not pleasing (striking).

Jagannātha has, no doubt, improved upon Mammaṭa by the substitution of the word सुन्दरम् for भेदे in his definition for the word सुन्दरम्, besides serving the purpose which is served by भेद, also removes the fault of अतिव्याप्ति to which Mammaṭa's definition is open.

It may, however, be remarked that it is not necessary to insert the word सुन्दरम् in the definition, since the idea expressed by it may be obtained by implication. We are here treating of figures. Now a figure is, as Mammaṭa has said, nothing but strikingness. When, therefore, साधर्थ is said to constitute the figure Comparison, it is, of course, implied that it is striking. Hence प्रशीप has said that the

words अलंकारत्वे सति should be supplied in the definition of उपमा. Thus the idea of strikingness being obtained by implication, उपमा may be defined simply as साधर्म्य (resemblance).

All the other figures which contain resemblance, such as अनन्दय, उपमेयोपमा, व्यतिरेक &c. are excluded by the fact that the resemblance which they express is not striking. This, however, renders the word भेद in Mammāta's definition of उपमा, unnecessary. For, अनन्दय also may be excluded by the fact that in it resemblance is not striking. उपमेयोपमा also may be excluded by the fact that in it the mutual resemblance of two things is not striking, [thus Jagannātha is not right when he says that in उपमेयोपमा, उपमा is striking,] and that, therefore, it should be included under उपमा.

He now divides Comparison into

Kā. i b.—(1) Complete and (2) Elliptical.

Thus comparison is two-fold. *Complete Comparison* (पूर्ण) occurs where the thing compared, the thing compared to, the common property and the word conveying the sense of comparison are (all) expressed. *Elliptical* (लुप्त) occurs where one two or (even) three (of these four things) are omitted.

Of these,

Kā. i b e d :—The first is (A) Direct, and (B) Indirect, and is possible in (a) a sentence, (b) a compound, and (c) a nominal affix.

The first division of Comparison i. e. *complete Comparison* occurs in a sentence (चाक्षणा), when all the above-mentioned four things उपमान &c. are expressed by words that are uncompounded and have distinct cases of their own.

Complete Comparison occurs in a compound (समासणा), when any two of the above-mentioned four things are compounded.

The third kind of Complete Comparison arises from the fact that the word denoting the उपानि is not considered either compounded, or uncompounded but as for a sentence with the nominal affix conveying the sense of comparison (तद्वितीया).

In grammar, समासवृत्ति is regarded as distinct from तद्वितीया. Pāṇini¹ declares that a compound is possible between two case-inflected words. Now चन्द्रवत् cannot be called a compound, since वत् is not a case-inflected word. Nor can चन्द्रवत् be regarded as a sentence; for, a sentence contains words that have distinct cases of their own. Thus तद्वितीया is different from वाक्यगा as well as समासगा. समासगा is also different from वाक्यगा where words are uncompounded, although they have, as in समासगा, distinct cases of their own.

This three-fold Complete Comparison is again six-fold, owing to each kind being further divided into either Direct (आती) or Indirect (आर्थ).

That again is Direct, where the comparison, which is nothing but a connection of the उपानि and the उपमेय with a common property, is expressed.

That again is Indirect, where the comparison is obtained by implication. Direct Comparison occurs when words such as यथा, इव, वा &c. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of इव, according to Pāṇini's Sūtra 'तत्र तस्येव.' Indirect occurs when such words as तुल्य, सम etc. are employed, or when the affix वत् is employed in the sense of तुल्य, according to Pāṇini's Sūtra 'तेन तुल्यम्' etc.

'But,' says an objector, 'this division of Comparison into Direct and Indirect is not proper; for, connection with

1. सह सुपि (II, I. 4.)

३४६

2. समासाभावस्य चन्द्रवन्मुखमिति तद्वितीयपि सत्त्वादाह—भिन्नविभक्तिकानीतिः। भिन्नविभक्तिकत्वस्य चन्द्र इव मुखमिति समासेऽपि सत्त्वादसमस्तानीत्युक्तम्। प्रभा-

worlpoint of resemblance is apprehended from both the kinds चर् of words यथा, इव etc. and तुल्य, सम &c. without distinction; it should not be urged that there is a distinction inasmuch as the words यथा, इव &c. have a power to denote 'connection' of a common property with both the उपमेय and उपमान; whilst the words तुल्य &c. do not possess such a power; for, the words यथा, इव &c. enable us to apprehend that the thing after which they are placed is the उपमान. They thus become attributives of the उपमान and can, therefore, only show that the common property is connected with the उपमान only, and not that it is connected with the उपमेय also. An attributive that qualifies one word is not seen to show that its sense is connected with the sense of another word.

To this objection, we reply that although the words यथा, इव &c. intimate that the word after which they are placed denotes the उपमान and thus become its attributives, yet these words, in virtue of a (peculiar) power possessed by them, show the moment they are heard, the connection (of the common property with the उपमेय also): just as the genitive case, as in the example 'चैत्रस्य धनम्,' although it intimates that चैत्र after which it is placed is subordinate to धन (चैत्रीयं धनम्), and thus becomes its attributive (स्वामिचैत्रीयम्), yet shows that its sense is connected with that of the principal word 'धन' also; (i. e. shows not only that चैत्र is the possessor but that धन is the thing possessed also).

Thus, the division of Comparison into Direct and Indirect is proper, inasmuch as it is based on a distinction as to the way in which connection with a common property is understood (directly, in the case of यथा, इव &c., and indirectly i. e. by implication, in the case of तुल्य, सम &c.)

Thus, for example, in such sentences as पञ्चमिव मुखम् &c. the words यथा, इव &c. do not rest until they have brought out some particular point of resemblance, whether expressed or implied—such as loveliness here—between the उपमेय and the

उपमान ; for, these words have a power to denote a particular point of resemblance. This power does not, however, belong to such words as तुल्य &c which rest (after simply denoting a general resemblance, sometimes, in connection) with the उपमेय only, (as) in 'पञ्चन तुल्यं मुखम्', (or sometimes, in connection) with the उपमान only, (as) in 'पञ्चं तुल्यं मुखस्य', (or sometimes in connection) with even both, (as) in 'मुखं पञ्चं च तुल्यम्'; (this) general resemblance, (however), is apprehended (from these sentences, only) when we reflect that there must be some particular point of resemblance,—some common property—such as 'loveliness' between मुख and पञ्च; for, the apprehension of the former is impossible without that of the latter, and necessarily implies it (प्रतीत्यशुभपति .)

It is thus that the connection with a particular common property is apprehended afterwards, and not at the very time these words are heard. It is thus also that this connection is implied by these words and not expressed by them. But when such a sentence as परमित्वं मुखम् is heard, the connection of 'loveliness' with पञ्च and मुख is apprehended at once. Now, this apprehension is unintelligible (प्रतीत्यशुभपति) unless we suppose that the words यथा, इव &c have got a power of expressing this particular point of resemblance, as soon as they are heard. Thus, connection with a particular common property is expressed by the words यथा, इव &c. Thus, the division of comparison into Direct and Indirect, based as it is upon this difference of nature of the words यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., is quite proper.

Some, however, hold that the division of Comparison into Direct and Indirect is due to the fact that the relation of the उपमेय and the उपमान (and not connection with a common property) is expressed in the case of यथा, इव &c., and implied in the case of तुल्य &c. This view, however, is improper, since it is inconsistent with Mammata's Vrtti which says:—

connection with a common property being implied in the case of तुल्य &c., when these words are employed, the Comparison is Indirect (सावर्णस्यार्थत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्थी) Now it is in the fitness of things that if the Indirectness of Comparison depends upon the implied character of सावर्ण, Directness of Comparison should depend upon the expressed character of the same (सावर्ण and not of anything else). Besides, if Comparison is nothing but Connection with a common property, the division of Comparison into Direct and Indirect should depend upon the expressed or implied nature of the same connection with a common property and of nothing else For these very reasons, we should reject the view of those men who say that the words यथा, इव &c., like the genitive case, express (general) resemblance itself, whilst, the words तुल्य &c. express 'things possessed of resemblance' also

What these men say is this.—In the case of यथा, इव &c., resemblance is expressed prominently,¹ i. e. as a विशेष्य, whilst in the case of तुल्य &c. which signify 'resembling things', resemblance is expressed subordinately, i. e. as a विशेषण to something else This view is to be rejected for the following reasons.—

I. Although resemblance is expressed prominently—as a विशेष्य—in the case of यथा, इव &c., and is expressed subordinately—as a विशेषण in the case of तुल्य &c., still,² in both the cases, resemblance is expressed, not implied. Whilst, Mammata has distinctly said that Comparison is आर्थी because सावर्ण is implied in the case of तुल्य &c.

1. साक्षाद्विशेष्यतया । सावृद्धविशेष्यमित्रतिपादकस्तुल्यादिभिस्तु विशेषणतया सावृद्धाभिधानादार्थात्वमित्यर्थः । प्रभा.

2. अनुपादेयमिति । एवमपि तुल्यादिपर्दः सावृद्धोक्तिरस्येवेति नैतद्गुरुकृ-मित्यर्थः । प्रभा.

II. यथा इव, &c., according to Mammata, denote साधर्म्य, not सादृश्य. Now, साधर्म्य is not identical with सादृश्य. For, सादृश्य means resemblance in general, but साधर्म्य, as has been shown at the outset, means connection with a particular point of resemblance.

III. If really the distinction of धर्म and धर्मी, between the meanings of यथा, इव &c., and तुल्य, सम &c., were in his mind, Mammata would have said साम्यपर्यालोचनया धर्मिप्रतीति, instead of साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीति, as he has done in his Vṛtti beginning with यथेववादिशदः.

As Direct Comparison is obtained from the use of the words यथा, इव &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) from the employment of (*the affix*) वत् in the sense of इव, according to (*Pāṇini's Sūtra*) तत्र तस्येव. In the same manner, as Indirect Comparison is obtained from the use of the words तुल्य &c., (*so it is*), *likewise*, (*obtained*) from the employment of (*the affix*) वत् in the sense of तुल्य, according to (*Pāṇini's Sūtra*) तेन तुल्यं किञ्चित् &c.

'But,' says an objector, 'the three-fold division of Direct Comparison is still improper; for, in a Complete Direct Comparison, a compound is possible only between the उपमान and the word of comparison (as in the sentence चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्, such sentences as चन्द्र इव सुन्दरमुखम्, सुन्दरचन्द्र इव मुखम्, चन्द्र इवसुन्दरं मुखम् are ungrammatical, the sense to be expressed by them being : 'The face is as beautiful as the moon.').

Now, a compound with such a word of comparison as यथा, is not observed to occur, since यथा¹ is compounded with another word, only when it is not used in the sense of Comparison (as in यथाविधि &c.), so that a complete Direct Comparison is impossible in a compound. To this objection, we reply that a compound of इव and a word expressive of the उपमान is possible according to (*Kātyāyana's Vārtika*, which says :—)

1. यथाऽसादृश्ये । Pāṇini (II. 1 7.).

a compound (of a case-inflected word) with इव is नित्य. The only peculiarities of this compound are that *the case is not dropped and the original accent of the former word is retained.* In जीमूतस्येव, for instance, the genitive case is retained in violation of the general rule that words lose their cases when they are compounded with each other; and the original accent (*i.e.* the उदात् accent) of the word जीमूत, which is on म् is not changed, in spite of the rule which says that only the last letter of a compound word is उदात्; (thus म् does not, here, lose its accent, and व the last letter of the compound does not, here, become उदात्)

A compound with इव is then authorized by grammar, and it is only the ignorant, who, seeing that the cases of words are not dropped, regard the words as separate. Thus, (*Complete Direct Comparison*) occurs in a compound, when इव is compounded (with the word expressing the उपमान), the compound being (regarded as) नित्य.

Upon this, Udyota remarks that the insertion of the word नित्य before समास is wrong, since in Grammar, compounds are generally regarded as optional, and since the word नित्य is not found in the reading of the Vārtika at present available.

Examples (of these follow) in order :—

I. COMPLETE COMPARISON (पूर्ण)

A. Direct (श्रोती), (a) Occurring in a sentence (वाक्यगत) is instanced in स्वप्रेषि etc. (in verse 1.)

Here, विजयश्रीः is intended to be the उपमेय, स्वाधीनपतिका the उपमान, न मुचति the common property, and यथा the word of comparison. No two of these four words are here compounded with each other, therefore, it is Comparison occurring in a sentence.

\ B. Indirect (आर्थी); (a) Occurring in a sentence (वाक्यम्) is instanced in चक्रितहरिण etc. (in verse 2).

Here, आनन् is the उपमेय, सरसिज the उपमान, and अलण्ठस्त्रशकांतिमत्व the साधारणधर्म. Comparison is Indirect here, on account of the employment of (such a word of comparison as) सम्.

A. Direct (आती); (b) Occurring in a compound (समासग) is instanced in अत्यायतैः etc. (in verse 3).

Here, दपाय is the उपमेय, भुज the उपमान, and अत्यायतत्वादि the साधारणधर्म. भुज being compounded with such a word of comparison as इव, Comparison is here Direct and occurs in a compound.

B. Indirect (आर्थी); (b) Occurring in a compound (समासग) is instanced in (अवित्तथ) etc. (in verse 4).

Here, भवान् is the उपमेय, सुरत्तुरु the उपमान, & अभिलषणीयत्व the साधारणधर्म. सुरत्तुरु being compounded with such a word of comparison as सदृश, Comparison is here Indirect and occurs in a compound.

A. Direct and B. Indirect; (c) Occurring in a nominal affix is instanced in गाम्भीर्ये etc. (in verse 5).

In the first half, तस्य is the उपमेय, गंगाभुजंग the उपमान, and गाम्भीर्यगतिम् the साधारणधर्म. In the second half, स् is the उपमेय, निषाधांवरत्व the उपमान, and दुरालोकत्व the साधारणधर्म. Here in the first half, we have Direct Comparison; for, the nominal affix वत् is used with गंगाभुजंग, in the sense of इव; and in the second half, we have Indirect Comparison, for, वत् is used with निषाधाम्बररत्न, in the sense of तुल्य.

An objector says:—You said before (*i. e.* in the sixth Ullāsa), that the varieties of a चित्रकाव्य will be determined at the time of the determination of 'figures'; and now you cite such a verse as स्वप्रेषिपि as an example of a चित्रकाव्य, which, however, it does not deserve to be. For, the verse स्वप्रेषिपि possesses no strikingness, unless we apprehend from it a

suggested sense in the form:—‘Just as a woman whose husband is under her thumb, is an object of extraordinary beauty when attending on her husband, so is the Goddess of victory while serving you’. Now strikingness is (what constitutes) a figure. The presence of the suggested sense is, therefore, necessary to make the verse striking and thus to make it contain a figure. Now, if this suggested sense is prominent, the verse will be a धनिकाव्य; if it is subordinate, the verse will be a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य, but it will, by no means, be a चित्रकाव्य. Thus, the former declaration about the determination of the varieties of a चित्रकाव्य is inconsistent with the present citing of स्वप्रेषिपि as an example of Comparison.

‘Do not say so,’ we reply. ‘For, although a suggested sense is present, still the verse स्वप्रेषिपि cannot be called a धनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.’ The pleasure, that is experienced from the verse स्वप्रेषिपि &c., is due not to the apprehension of the suggested sense which is connected (with the verse), but to the apprehension of the strikingness of its expressed sense, itself. Now, a figure is (nothing but) strikingness, or what makes the verse charming. The suggested sense whose presence is generally unavoidable in a verse, is, no doubt, present in this verse also, but it is unimportant here, in that it is apprehended not instantly, but after the beauty of the figure is perceived. Consequently, the presence of this suggested sense cannot make the verse a धनिकाव्य or a गुणीभूतव्यंग्यकाव्य.’

‘But’, continues the objector, ‘the verse स्वप्रेषिपि cannot still be called a चित्रकाव्य, owing to the presence in it of a suggested sense, in the form of a flavour (namely, the sentiment of the admiration of the poet for the king). Besides this verse deserves to be an example of the figure named संकर, owing to another figure (i. e. Alliteration) being present in it (i. e. in प्रभावप्रभवम्), and not of pure Comparison.’

We reply:—*The suggested sense in the form of a flavour (or a sentiment भाव) and another figure are invariably present in every verse.* But, at present, we are not concerned with them; hence we have left them out of account and simply exemplified figures, our business being with these only. Thus the verse स्वप्रेष्ठि has been here cited simply as an example of Comparison, our object being to show what Comparison is. Whether the verse in question is a चित्रकाव्य or not, is beside our point. In the sixth Ullāsa¹ also, what was said was that the varieties of a चित्रकाव्य will be ‘determined’ i. e. treated, not ‘exemplified’ in the tenth Ullāsa. Really speaking,² however, the verse स्वप्रेष्ठि is a चित्रकाव्य, since Comparison is prominently apprehended from it. So it is an example of a pure Comparison and not of संकर ; for, the Alliterative excellence that the words प्रभावप्रभवं कान्तम् possess, is not here intended by the poet, nor does it contribute to the beauty of the Comparison.

‘But’, continues the objector, ‘why do you not select such a sentence as चन्द्रधवलः पटः for your example of comparison. This sentence has this advantage over the verse स्वप्रेष्ठि &c., that neither a flavour nor another figure is present in it.’

We reply :—*If we avail ourselves of such sentences as the above for (our) examples (of figures), then inasmuch as these sentences are devoid (of a flavour or another figure) they would be insipid and would attract no readers.*

Besides, such a sentence as the above does not constitute a poem, and as such will not contain any figure (e. g. Comparison here). For, the necessary condition of a poem is that it should contain a flavour or a sentiment, and the necessary condition of a figure is that it should contribute to the manifestation of that flavour or sentiment.

-
1. (षष्ठोळासं) ‘निर्जन्धन्त’ इत्युक्तम्, न तु ‘उपाहरिष्यन्ते’ इति । Maheśa.
 2. वस्तुतरत्तुग्रामप्राधान्यादस्येव चित्रत्वमिति ज्ञेयम् । प्रभा.

A flavourless poem may possess excellence which may produce pleasure, but that pleasure is not the pleasure that is yielded by a figure. Abhinavagupta also remarks—although उपमा adorns the वाच्यार्थ (expressed sense), yet the real ornament of वाच्यार्थ is the creation of the power of suggesting a व्याख्यार्थ. Really speaking the ultimate object of adornment is व्याख्यानि (the suggested sense) which is the Soul of poetry. Ornaments like bracelets, etc., although connected with body, ultimately adorn the soul residing in the body and thus give proof of wearer's taste. A dead body, however much adorned, does not appear beautiful, for the object of adornment (*i. e.* soul) is absent therefrom.

Thus, no objection (based on the ground) that there is inconsistency between what is said now and what was said before should be urged (against us).

Now, *Elliptical Comparison* is to be divided. It has seven varieties. When one of the essentials of Comparison is omitted, three varieties are possible. *The first* is, when the common property is omitted. *The second*, when the उपमनि is omitted. *The third*, when the word of comparison is omitted. *A fourth variety* is impossible, because, the उपमेय singly is never seen to be omitted. When two of the essentials of Comparison are omitted, three other varieties are possible; the first is, when धर्म and वादि are omitted; the second is, when धर्म and उपमान are omitted; and the third, when वादि and उपमेय are omitted. The omission of any other two of the essentials of comparison is impossible (*vide* page 11). When three of the essentials of Comparison are omitted, one more variety is possible. It is possible when all the essentials except the उपमेय are omitted, *i. e.* only when the उपमेय is present. No comparison is possible when any other essential alone is present. These seven varieties are further subdivided into nineteen.

The divisions of धर्मजुस्ता are first stated :—

II. ELLIPTICAL (अक्षता)

KĀRIKĀ II

Kā. ii a b :—(This), in the omission of the property, is like that, save that the Direct is not possible in a nominal affix.

The 'property (means) the common (property).' 'Like that' (means) 'like the Complete.' In other words, तुला is Direct and Indirect and occurs in a sentence, a compound, and a nominal affix. The only distinction is that the Direct is not possible in a nominal affix. For, the Direct is possible, only when the nominal affix is used in the sense of इव, i. e. in the sense of 'connection with a common property.' Now the only nominal affix that is used in the sense of इव is वत्. This affix, therefore, cannot convey that sense, unless the common property is expressed. Thus, the affix वत् invariably requires the presence of the common property. The common property, however, being omitted in घर्मलुला, Direct Comparison is, of course, impossible in a nominal affix.

So in the Indirect also, वत् is used in the sense of तुल्य, only when the point of resemblance is 'an action.' Unless, therefore, a word expressive of a 'common action' is employed, वत् cannot be used in the sense of तुल्य. Since, however, the common property (action or quality) is omitted in घर्मलुला, Indirect also is impossible in a nominal affix. But, there are certain other affixes as कल्प, देश्य, देशीय and वहू, which can be used independently of a word expressive of a common action. Thus, *Indirect only is possible in a nominal affix*, and that too, when the nominal affix is कल्प &c.

Examples :—

श्रीती वाक्यगा is instanced in घन्यस्या etc. verse 6.

Here, the common property between वचस् the उपमेय and अमृत the उपमान is परिणामसुरसत्त्वादि, which is not expressed;

but implied. The connection of this common property is expressed by the word यथा, as soon as the word is heard; for, unless this connection is apprehended, the sense of यथा is not fully understood. Thus, this Comparison is Direct.

आर्थि वाक्यगता is instanced in आकृष्ट etc. verse 7

Here, the common property is कृत्यत्वं and it is expressed. आकृष्टकरवालत्वं is not the common property; for, this property is not possessed by यम—the उपमान—whose weapon is known to be a ‘iod,’ not a ‘swoind’

समासगता श्रैतीं, समासगता आर्थि and तदितगता आर्थि are instanced in करवाल etc. verse 8

Here, in the first quarter of the verse, the common property is घातकत्वं, which is omitted करवाल इव is a compound. Thus, Comparison is Direct, and occurs in a compound. In the second, मधुरत्वं is the common property, which is omitted अमृतोपमा is a compound. The word उपमा although denoting simple resemblance, does not express ‘connection with a common property,’ nor does it invariably require the presence of that property. Thus, Comparison is Indirect, and occurs in a compound. In the third quarter, नाशकत्वं is the common property, which is omitted. The nominal affix कल्प signifies an object ‘little less than’, it thus results in bringing out the idea of resemblance. Comparison is thus Indirect, and occurs in a nominal affix.

Kā. ii c d.—In the omission of the object compared to, it is possible in a sentence and a compound.

When the उपमान is not expressed, Comparison cannot occur in a nominal affix; for such affixes as वत्, कल्प &c., conveying the sense of comparison, are applied only to the word expressive of the उपमान, in the absence of which, these affixes cannot be employed. Nor can it be Direct; for, the words इव &c., cannot be employed in the absence of the word expressive of the उपमान, with which alone they are con-

nected, i. e. after which alone they come. It occurs, therefore, only in a sentence and a compound, and there, too, it is only Indirect.

Thus उपमानलुका is of two kinds.

आर्थी वाक्यग्रा is instanced in सकल etc. verse 9.

Here, a 'poem,' being the object of description, is the उपमेय; सकलेत्यादि is the common property; but no particular thing is specifically mentioned as the उपमान.

'This requires consideration,' says Pradipa What Pradipa means is this:—Here, सरसकाव्य is the उपमान; for, in such a sentence as चन्द्रस्य सदृशं मुखम्, it is चन्द्र that is apprehended as the उपमान, (and the sentence सरसकाव्यस्य सदृशम् is exactly like चन्द्रस्य सदृशम्). Mammata ought, therefore, to call this an example of उपमानलुका and not of उपमानलुका.

Pradipa is not right, however. सरसकाव्य is here the उपमेय (and not the उपमान); for, सरसकाव्य is the object whose excellence is here intended to be described by the poet.

Some rhetoricians as Ratnakara and others hold that this verse is an example of असम (a figure where no, उपमान exists) because (they say) the words न दृश्यते न वा श्रूयते in the verse show that the उपमान is absent. Thus no resemblance being apprehended, Comparison is impossible here.

But these rhetoricians are wrong; because, what the words न दृश्यते न वा श्रूयते show, is that an उपमान is very difficult to be found, inasmuch as it can neither be seen nor heard of by us. They do not preclude, however, the possibility of the existence of an उपमान of a superior excellence, although it may be inaccessible to us. Thus, resemblance is apprehended from the verse, which consequently, is an example of उपमानलुका and not of असम. Mammata, too, has said that उपमानलुका occurs, when the उपमान is not stated, and not when it does not exist. The उपमान is here said to be omitted, because it is not here mentioned by its name.

Hence those men are also wrong, who consider this verse to be an example of अनन्त्य ; for, in अनन्त्य, as in असम्, no उपमान exists, whilst, here no उपमान is stated.

If we read काव्यसम्पूर्ण for काव्यस्य and (to avoid repetition which arises in consequence of this change, read) मून्हम् for मून्हशम्, this very verse becomes an example of Comparison occurring in a compound.

When the word of comparison is omitted, Comparison is not possible in a sentence; for, it is not apprehended from such a sentence as शुल्कं चन्द्रो रमणीयम् (where इति is absent). Nor is it possible in a nominal affix. Nor can it be Direct; for, if वत्, कल्प, इति, &c., which bring out Comparison, be employed, the omission of a word of comparison would become impossible. Therefore, it is possible in a compound only, and there, too, it is Indirect. It is Indirect, because, although सम्, तुल्य, चत्, in the sense of तुल्य, कल्प &c., are omitted, comparison is apprehended from the compound by implication.

Hence Mainmaṭa says:—

KĀRIKĀ III

Kā. iii a b c :—In the omission of वादि (it) is possible in a compound, in a क्यञ् affix applied to a word in the accusative or locative case, in a क्यद्, and a णमुल् applied to a word in the nominative and the accusative cases.

The word वा conveys the sense of Comparison. Therefore, when the words such as वा etc., which convey the sense of Comparison, are omitted, six, (varieties) are possible. One in a Compound: two in a क्यञ्—(1) when the क्यञ् is applied to a word used in the sense of 'object' and (2) when it is applied to a word used in the sense of 'location'; one in a क्यद् applied to a word used in the sense of 'subject'; and two in a णमुल्—(1) when the prefix is (a word used as) an object, and (2) when it is (a word used as) a subject.

The first variety is of two kinds; a compound being formed of two of the essentials of Comparison or of even three.

Examples.—समासगा is instanced in ततः etc. verse 10.

Here, गण्ड and पाण्डु, two words expressive of the उपमान and the common property, respectively, are compounded. The compound is formed according to Pāṇini's Sūtra¹ (II. 1.55).

समासगा is instanced also in असित् etc. verse 11.

Here, असित्सुजग, भीषण, and असिष्वत्र, words expressing the उपमान, the common property, and the उपमेय, respectively, are compounded.

कर्मक्यजगा, आधारक्यजगा and क्यइ are instanced in पौरं etc. verse 12.

Here, the affix क्यञ् (i. e. य) in सुतीयति according to Pāṇini's Sūtra² (III, 1.10), is applied to सुत, a word expressive of the उपमान and in the objective case, in the sense of 'behaviour towards.' This क्यञ् must be considered as used objectively here; for, the word जनम् in the accusative case shows that सुतम् which is in apposition with it, is in the accusative case also. The behaviour referred to here is that of सेहालनादि (kind treatment &c.)

So the affix क्यञ् in अन्तःपुरीयति is applied to अन्तःपुर, a word expressing the उपमान and in the locative case; that अन्तः-पुर is the locative case is known from the fact that the word समरान्तरे with which it is in apposition, is in the locative case also. The behaviour referred to here is that of स्वच्छंदगमनादि (roaming without restraint &c.)

1. उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । काशिका.

2. उपमानादाचारे । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच्चस्यात् । पुत्रभिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । सिं कौ० २६६४.

The affix क्यङ् in नारीयते is applied to नारी, a word expressing the उपमान and in the nominative case, according to Pāṇini's Sūtra¹ (III.1 11); this affix is Ātmancpadi. The behaviour referred to here is that of विनयादि (abashment with fear &c).

This is said to be वादिलुमा, because, although the compound सुतीयति as a whole has a power to express the sense of 'He treats (his subjects) like his sons,' still, there is no word which singly conveys the sense of simple 'likeness' or 'like.'

Thus, Prabhā is wrong in saying that this is वादिलुमा; because, although the affix क्यच् denotes 'treating' and the word सुत, by indication, conveys the sense of 'like his sons,' still, there is no word which has a power to express 'likeness.' For, according to this view, the sentence चन्द्रप्रतिपक्षमाननम् would also be an example of वाचकलुमा (which it is not), since, here too, the word प्रतिपक्ष indicates and not expresses resemblance.

कर्मणसुखगा and कर्तुणसुखगा are instanced in मृगे etc. verse 13.

Here, the adverbial affix अम् is applied to the roots दृश् and संचर, when compounded with धर्मेण् and पर्थि, words denoting similitude, and in the accusative and nominative cases, according to Pāṇini's Sūtra² (III, 4-45). The sense of the अम् affix is 'action.' The words दर्श and संचार prefixed to अम् are simply ornamental.

Now, the divisions of द्विलुमा are to be given. Here, when the common property and the word of comparison are omitted, वाक्यगान becomes impossible; for, no comparison can

1. कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । कृष्ण इव आचरति कृष्णायते । ओजायते । सि० क० २२६५.

2. उपमाने कर्मणि च । उपमाने कर्मण्युपर्पदे चकारात् कर्त्तरि धातोर्णसुल् प्रत्ययो भवति । काशिका.

be apprehended from such words as मुखं चन्द्र् only. Nor can there be तद्वितीया here, for, if such nominal affixes as काल्प &c. are employed, omission of the above-mentioned two things becomes impossible. Nor can there be शौकी here, such words as इति &c. being absent. Thus, this द्विलक्षणा is only Indirect and occurs only in a किंप् affix and a compound.

Kā. iii d.—In the omission of these two, (it) is possible in a किंप् affix and a compound

'Of these' = Of the common property and such a word of comparison as वा etc.

किंप्गा is instanced in सविता etc. verse 14.

Here, the affix किंप् is added to विधु in the nominative case, and expressive of the उपमान, in the sense of 'behaving towards.' Although किंप्, being used in the sense of 'behaving towards' expresses a common property, and thus, the omission of the common property is here impossible, yet the common property is said to be omitted here, because, the affix किंप् is itself omitted, i. e. leaves no sign of itself in the verb formed by its addition, by the rules of grammar. Thus, although the senses of किंप् and क्यद् are identical, yet क्यद् is not employed, because, it is not dropped (य in क्यद् remaining), and thus in that case, the common property is not omitted.

समासगा is instanced in परिपन्थि etc. verse 15

Here, राजन्—the उपमेय—is compounded with कुञ्जर—the उपमान, the common property—दुराधर्षत्व—not being expressed, according to Pāṇini's Sutra¹ (II. 1. 56).

1. उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। उपमेयमुपमिते तद्वाच्च सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यात् उपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाचिशब्दः प्रयुज्यते। काणिका.

(KĀRIKĀ IV)

Kā. iv a b :—In the omission of the common property and the thing compared to, (it) is seen (to occur) in a compound and a sentence.

This Comparison cannot occur in a nominal affix, and cannot be Direct, because, in the omission of the उपमान, the nominal affix and the words इव &c. cannot be employed. Thus, this two-fold division is possible only in the Indirect.

समासगा is instanced in दुर्दृणन्ते etc. verse 16.

Here, मालती being the object of description, is the उपमेय. The उपमान, and the common property 'fragrance,' are omitted. The verse simply declares that it is impossible for the bee to obtain another flower similar to मालती. The possibility of the existence of another flower as the उपमान is not hereby precluded. Thus, Comparison is brought out.

If we read कुसुमेण समर् (for कुसुमसदृगम्) this very verse becomes an example of वाक्यगा.

Kā. iv c :—In the ejection of the word of comparison and the thing compared (it) is possible in a क्यञ्ज affix.

In the ejection = In the omission.

This is instanced in अराति etc. verse 17.

Here the affix क्यञ्ज is added to सहस्रायुध—the word expressive of the उपमान and in the accusative case, in the sense of 'behaving towards.' The behaviour referred to here, is that of दुर्जयमानिता (thinking himself to be unconquerable.) This is the common property.

Here, 'himself' is the उपमेय, which is omitted. Although here the agent—the man behaving—is the उपमेय, and that is expressed directly by the pronoun सः, or, when the reading is सहस्रायुधीयाति, indirectly through the adjectives कृपाणो &c. yet he is the उपमेय not in his capacity as the agent, but in

his capacity as the object. Otherwise, the use of क्यञ् would be inconsistent; for क्यञ् is added to a word used as an object. This cannot be taken as a desiderative क्यञ्, like पुरीषति (पुरीं आत्मनः इच्छति), for, in that case the adjectives अराति &c. would be unintelligible.

This division is not possible in a क्षेत्र, as in हस्यते; for there the agent is the उपमेय, and if that is not employed, the sentence remains incomplete. Although in the case of two essentials of Comparison being omitted, other divisions are also possible, namely, when the उपमेय and the उपमान are omitted, as in इव सुन्दरम्, or when the उपमान and वादि are omitted, as in सुन्दरं सुखम्, or when the उपमेय and the common property are omitted, as in चन्द्र इव, still, these divisions are not given here, because no comparison is brought out from any of them. Thus there is no deficiency. Pradipa reads उपमानधर्मयोः for उपमेयधर्मयोः 'This reading', says Udyota, 'is wrong; for, उपमानधर्मलक्षा has been already instanced in दुर्दुण्णतो &c.'

Kā. iv d:—In the omission of three (essentials of comparison) it is possible in a compound.

Of three=Of the word of comparison, the common property, and the उपमान.

This variety is possible only in the Indirect, such words as इव &c. being dropped. It is possible in a compound only. वाक्यगा and तद्वितीया are impossible here, owing to the word of comparison being omitted.

It is instanced in तरुणिमनि etc. verse 18

Here, if according to the rules of the Kātantra grammar the word मूर्ग be intended to mean, by indication, 'the eyes of a deer', this would be no example; for, in this case (the compound being solved as मूर्गौ इव नयने यस्या.) the word, i. e. मूर्ग, expressing the उपमान, would be present. But when the compound मूरगनयना (being solved as मूरगलोचने इव (चंचले) नयने यस्या:),

is intended to mean, 'she whose eyes are tremulous like those of a deer,' then, according to (*Kātyāyana's Vārtika* which says 'that) a word in the locative case or a word expressive of the उपमान, enters into a *Bahuvrīhi* compound with another word, and then the latter part of the first member of the compound is dropped', the word मृगलोचने (expressive of the उपमान) is compounded (with नश्न), and (then the word लोचन,) the latter part of मृगलोचन, is dropped Thus, according to this view of the matter, this is an example of the present variety. Thus, the उपमान 'लोचन', the word of comparison 'इव', and the common property 'चब्बलत्व' are here dropped.

Although here a part of the उपमान viz. मृग is retained, and thus the उपमान cannot be said to be omitted here, still, the उपमान is said to be omitted, because the real उपमान viz. लोचन is absent.

Bhaṭṭa Indurāja says that this variety is possible, even when everything except the उपमान is omitted, as in the example आयः शूलिकः. Here, क्रूराचार (cruel conduct) is the उपमेय, तीक्ष्ण्य (harshness) is the common property; these together with इव are omitted; only the उपमान—अयःशूल (an iron-lance) is retained; thus, this is a good example of the variety spoken of, just now. This view is, however, wrong; for, आयः शूलिक is an example of Hyperbole, and not of this variety of Comparison.

Here, (*the object*) कूरचार is ascertained to be identical with अयः शल्, being completely swallowed up by it, i. e. not being expressed by a distinct word of its own. From the word अयः शल्, thus conveying, by indication, the sense of 'conduct resembling an iron-lance', (*the word*) आयश्लिक is formed by the addition of the affix श्लि (i. e. श्लि), according to Pānini's Sūtra¹ (V. 2-76,), and is (*employed in the sense of*)

१ अथशूलदण्डाजिनाभ्यां उक्तंत्रौ । तीक्ष्ण उपायोऽयःशुल्कं
तेनान्विच्छुति आयशुलिकः । सिं कौ० १८७६.

'one who tries to gain his objects by (means as cruel as) an iron-lance' Thus, inasmuch as 'identity' and not 'simple resemblance' is the point, *this is (an example of) अतिशयोक्ति, and not of विलोपा उपमा where कृताचार—the उपमेय, तैषप्रय—the common property, and the word of comparison are omitted* If this word, however, be taken as an example of उपमा, the words कमल &c in the verse कमलमनभसि &c, would, on the same ground, have to be taken as examples of उपमा; for, there too, the word 'lotus' conveys, by indication, the sense of a 'face resembling a lotus' Now, if these be regarded as examples of विलोपा उपमा where (सुख, सुन्दर, and वारि are dropped) Hyperbole would have no province of its own.

In this manner we get 19 divisions of लुप्ता :—5 of धर्मलुप्ता, 2 of उपमानलुप्ता, 6 of शोतकलुप्ता, 2 of धर्मवादिलुप्ता, 2 of धर्मेपमानलुप्ता, 1 of शोतकोपमेयलुप्ता and 1 of विलोपा. These together with the 6 divisions of पूर्णा, (make up) 25.

Mammata has thus given us altogether 25 divisions of उपमा :—6 of पूर्णौपमा and 19 of लुप्तौपमा. It may, however, be remarked that neither the accuracy nor the completeness of Mammata's classification of these divisions, is incontestable. For instance, there is a great difference of opinion as to the meanings of the affixes क्यद्, क्यच् &c, and the consequent inclusion of the divisions based upon these affixes under either one class or the other.

According to Mammata, in क्यद्, क्यच् and णमुद्, it is the वाचक that is omitted, the meanings of each of the affixes being 'behaviour'—which serves as the common property. According to S. D., however, in these affixes, it is the साथारणधर्म that is omitted; the meaning of each of the affixes being औपन्य (resemblance). Whilst, according to R. G., in क्यच् and क्यद् (not in णमुद्), it is both the वाचक and the साथारणधर्म that are omitted, and although he agrees with Mammata in taking 'behaviour' to be the meaning of each of these two affixes, yet he contends that simple behaviour is not sufficient to bring

out comparison. Similarly, in किष्ण, according to Mammāṭa, it is both the वाचक and the साधारणधर्म that are omitted. According to S. D., sometimes, as in गदेभूति, it is simply the वाचक that is omitted, the common property being expressed by another word, as by श्रुतिपरम् निनदन् in the above example; and sometimes, as in विवरति, it is both the वाचक and the धर्म that are omitted. Again, in कथ्यहृषीकेश, according to Mammāṭa, it is the वाचक that is omitted; according to S. D., however, sometimes, as in सहस्रायुगीयति, it is simply the उपमेय that is omitted, and sometimes, as in धर्मोपदीयन्ति it is the धर्म and the उपमेय that are omitted.

These differences of opinion have led to considerable changes in the details of the classification of the divisions of this figure. Again, to Mammāṭa's 7 great classes of लुप्तोपमा, Appaya Dikṣita adds one more, i. e. वाचकोपमानलुप्ता; and S. D. adds two others, i. e. उपमेयलुप्ता and धर्मोपमेयलुप्ता, but does not notice Mammāṭa's वाचकोपमानलुप्ता, nor Dikṣita's वाचकोपमानलुप्ता. These two divisions of S. D. are not also recognised by Appaya Dikṣita and Jagannātha. These differences and additions will be clearly understood from a comparison of the various schemes of classification given below.

Mammāṭa's scheme of the classification of the divisions, of Comparison is as follows :—

		I पूर्ण (6)					
A औती—		वाक्यगा	(1)	B आर्थी—	वाक्यगा	(4)	
(3)		समासगा	(2)	(3)	समासगा	(5)	
		तद्वितीया	(3)		तद्वितीया	(6)	
A धर्मलुप्ता— (5)		शौती वाक्यगा (7) शौती समासगा (8) आर्थी वाक्यगा (9)B उपमानलुप्ता— आर्थी समासगा (10) आर्थी तद्वितीया (11)	(1) (2) (3) B आर्थी— (3)	वाक्यगा (12) आर्थी समासगा (13)			
II लुप्ता (19)							
A धर्मलुप्ता— (5)		शौती वाक्यगा (7) शौती समासगा (8) आर्थी वाक्यगा (9)B उपमानलुप्ता— आर्थी समासगा (10) आर्थी तद्वितीया (11)	(1) (2)	वाक्यगा (12) आर्थी समासगा (13)			

C वाचकलुसा— (6)	आर्थी समासगा (14)	E धर्मोपमानलुसा—	(2)	समासगा (22) वाक्यगा (23)
	कर्मक्यज्ञगा (15)	(2)		
	आर्थी क्यज्ञगा (16)			
	क्यज्ञगा (17)	F वाचकोपमेयलुसा		क्यज्ञगा (24)
	कर्मणशुल्गा (18)	(1)		
	कर्तुणमुल्गा (19)	G वाचकवर्णोपमान-		समासगा (25)
D वाचकधर्मलुसा— (2)	किंपगा (20)	लुसा—(1)		
	समासगा (21)			

The scheme of the author of the Sáhitya-darpana.
पूर्णि (6).

The same as Mammaṭa's.

लुसा (2)

धर्मलुसा— (10)	ओती वाक्यगा (7)	वाचकलुसा—	किंप० (20)	स० (21)
	ओती समासगा (8)	(2)		
	आर्थी वाक्यगा (9)	वाचकधर्मलुसा—	किंप० (22)	स० (23)
	आर्थी समासगा (10)	(2)		
	आर्थी त० (11)	धर्मोपमानलुसा—	स० (24)	वा० (25)
	कर्मक्यज्ञगा (12)	(2)		
	आर्थी क्यज्ञगा (13)			
	क्यज्ञगा (14)			
	कर्मणशुल्गा (15)	धर्मोपमेयलुसा	क्यच० (26)	
	कर्तुणमुल्गा (16)	(1)		
उपमानलुसा— (10)	वाक्यगा (17)	वाचकवर्णोपमान-	समासगा (27)	
	समासगा (18)	लुसा—(1)		
उपमेयलुसा— (1)	क्यज्ञगा (19)			

The scheme of the author of the Citra-Mimāṁsā¹
अप्ययदीक्षित.

1. वाचकलुसा षड्विधा इह (काव्यप्रकाश) उक्ता। 'कर्तुर्युपमाने' (III. 279) इति णिनौ सप्तस्यपि इत्यते । कोकिल इवालपति कोकिलालपिनोति । तथा 'इवं प्रतिकृतौ' (V. 3. 96) इति कन्पत्यये 'लुम्मसुब्बे' (V. 3. 98.) इति लुपि च वस्यर्थे 'चञ्चापुरुषः सोऽयं यः स्वहितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्गत्तानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गिति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणो-

पूर्णा (6)

The same as Mammata's.

लुक्षा (26)

धर्मलुमा—	{	Vide Mammaṭa	(11)
(5)			
उपमानलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(13)
(3)			(14)
वाचकलुमा—	{	6 Vide Mammaṭa	(20)
(9)		1 णिनि (इन्)—गा	(21)
		2 कन्नगा	(22)
		3 किववृगा	(23)
वा वकधर्मलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(25)
(3)			(26)
धर्मोपमानलुमा—	{	2 Vide Mammaṭa	(28)
(3)			(29)
वाचकोपमेयलुमा—	1	Vide Mammaṭa	(30)
(3)			
वाचकधर्मोपमानलुमा—	1	Vide Mammaṭa	(31)
(1)			
वाचकोपमानलुमा—	1	समासगा	(32)
(1)			

पादाने क्षिपि नवभी । तथा उपमानलुमा वाचकसमासयोद्धीविधोक्ता तृतीयापि दृश्यते—‘यद्योराणामस्य च समागमो अच्च हैवधोऽस्य कृतः । उपनतमेतद-कस्मादासीद्रुत काकतालीयम् ॥’ अत्र काकतालपदयोर्लक्षणया काकागमनताल-पतनपरयोरिवार्थं ‘समासाच तद्विषयात्’ (V 3. 106) इति ज्ञापकात्काक इव ताल इव काकतालमिवेति समासे काकतालसमागमराहशथौराणामस्य च समागम दृश्यर्थः । ततः काकतालमिवेति पुनरिवार्थं तेनैव सञ्चेण च्छप्रत्यये तालपतनजन्य-काकवधसदशश्चारकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र च्छप्रत्ययार्थद्वितीयोपमायामुप-मानभूतस्य तालपतनकाकजन्यवधस्यानुरादानादुपमानलुमेयम् । तथा प्राथमिकोपमा-वाचकोपमानोभयलुमा । इयमेव उपनतमकस्मादित्यनुकौ धर्मोपमानलुमा । एवं वाचकधर्मलुमा क्षिप्तसमासयोरिव चञ्चापुरुष इति कनो लोपे धर्मोपमानलुमा च भवतीति द्वार्ति शब्दुमेदाः । प्रभा,

Jagannātha notices all these divisions except that he puts the three divisions of कर्मक्यच्, आवारक्यच् and कष्ट (which Mammaṭa has included under वाचकलुमा) under लाचकधर्मलुमा, on the ground that in the case of these three affixes, the common property is also omitted ; the property ' behaviour ' which is the sense of the affix, not being sufficient to bring out comparison. Thus he gets 6 divisions of वाचकलुमा and 6 of वाचकधर्मलुमा.

Here, Udyota remarks that, really speaking, these divisions of Comparison are based upon purely grammatical principles, and thus do not deserve so be treated in the science of Rhetoric.

Other varieties of Comparison are also possible. For instance, what is called मालोपमा (*The Garland of comparisons*), is (possible) when one and the same उपमेय is connected with many उपमानः; as instanced in अनयेनेव etc. verse 19.

Here, the heroine denoted by सा is compared to many other objects such as राज्यश्री, मनस्विता and परिधीनी, the common property म्लानि (paling) being the same in each Comparison.

Also instanced in ज्योत्स्नेव etc. verse 20.

Here, निताभिनी is compared to ज्योत्स्ना, सुरा and प्रभुता, the common property being different in each Comparison.

Again, that is called रशनोपमा (*the Girdle of Comparisons*), is also (possible) when the उपमेय of the preceding sentence is turned into the उपमान of the next, the common property being the same or different in each Comparison as before, (i. e. as in मालोपमा).

As instanced in अनवरत &c. and मतिरिव etc. verses 21, 22.

Here, in the first example, the common property विमलत्व (purity) is the same throughout, but in the second, it is different in each sentence.

But, these varieties have not been defined here, because a thousand such varieties might be made out, which it would be impossible to describe, and besides, these do not exceed (being included under) the divisions given (above).

2. SELF-COMPARISON (अनन्वय)

KĀRIKĀ V

Kā. v a b c :—When one (thing) only, assumes the nature of the thing compared and of the thing compared to, in one sentence, it is (termed) Self-Comparison.

अनन्वय occurs when one and the same thing is represented, through a metaphorical difference, as both the उपमेय and the उपमान, in one sentence, in order to exclude the possibility of its having another thing for its like. Thus, the definition of the Vṛtti is —अनन्वय is that¹ where connection of the उपमेय with another उपमान is absent. O, the Vṛtti may be regarded as simply explaining the derivation of the name अनन्वय. Thus, अनन्वय is absence of connection (of the उपमेय) with, (of course), another उपमान. Another उपमान means an उपमान other than the उपमेय (which becomes an उपमान here) and not other than the first उपमान, since a distinct उपमान, which we may call the first, does not, here, exist.

The word ‘one (thing)’ serves to exclude उपमा where there are two things. The word ‘only’ serves to bring out this additional peculiarity of अनन्वय that, the thing, when represented as the उपमान, is expressed by the same word, by which it is expressed, when it is represented as the उपमेय.

Thus, अस्या वदनमिव वक्त्रम् is an example of a faulty अनन्वय, S. D., however, remarks that the sameness of terms is here accidental² only, and not essential, as it is in a लाटानुप्रास.³

The words ‘one sentence’ mean ‘words capable of bringing out one Comparison.’ Thus, these words (*i. e.* ‘one

1. उपमानान्तरसंबन्धस्याभावो यत्रार्थाद्वयते (स अनन्वय इत्यर्थः) । ग्रभा.

2. “ अनन्वये च शब्दैव्यमौचित्यादातुषाङ्किकम् । अस्मिस्तु लाटानुप्रासे साक्षात्वेव प्रयोजकमिति ॥ ” Vide साहित्यर्दपणम्.

3. शब्दार्थयोः पौनहक्तयं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः । सा० द०

sentence') exclude the figure उपमेयोपमा where there are two sentences, or, where (as in रामरावणी मिथस्तुत्यौ where, although the sentence is one, still,) there are words capable of bringing out two Comparisons. Udyota remarks, however, that this phrase does not form part of the definition of अनन्वय, but is simply descriptive. For अनन्वय, as its very name signifies, aims at showing that a thing has not another for its like, and thus, by its very name, excludes उपमेयोपमा which does not aim at this.

The figure is instanced in न केवलं भासि etc. verse 23.

Here, नितस्थिनी is compared to herself. Although नितस्थिनी is not really different from herself, still, she is fancied as different on account of the difference of her position in two different places or two different times. Thus the difference is a metaphorical and not a real one.

Udyota, however, does not admit this metaphorical difference of nature as dependent upon a real difference of position etc. He says that if we suppose that a thing is different from itself, because the two positions of that thing are different, the figure would be उपमा. The verse गगनं गगनाकारम् etc., for instance, would, according to this supposition, mean,—'the sky of this place is like the sky of that place, the sky of this time is like the sky of that time.' This however, would be nothing but Comparison; whereas, in अनन्वय, one thing is represented as resembling itself in order to show that it has not a parallel.

3 RECIPROCAL COMPARISON (उपमेयोपमा).

Kā. v. d :—The inversion of those is (termed) Reciprocal Comparison.

The inversion, i. e. the turning into the उपमेय and the उपमान, of those, i. e. the उपमान and the उपमेय, is उपमेयोपमा. The words 'of those' exclude रक्षणोपमा instanced in भणितरिव &c., where, although the उपमेय (मति) is turned into the उपमान

(भणिते), still, the उपमान (भणिते) is not turned into the उपमेय (भति). This inversion takes place, *of course, in two sentences*, since it is impossible in one sentence. These two sentences may be either expressed or implied. Thus, the definition includes such a sentence as 'रामरावणी मिथस्तुलौ' where, although the expressed sentence is one, still, the implied sentences are two, namely, that राम is equal to रावण and रावण is equal to राम.

The sentence मुखमिव चन्दः, inasmuch as it implies a censure of the 'moon', is an example of the figure प्रतीप, not of उपमेयोपमा, since the sentence is one. The inversion of the उपमेय and the उपमान, in order to constitute उपमेयोपमा, *must aim at the exclusion of another (i. e. a third) उपमान, i. e. must show that the उपमेय and the उपमान have not a third thing for their like.* Thus, such sentences as सविता विषवति etc. are excluded, since in them, although there is inversion, there is no exclusion of a third उपमान, the common properties शीतकरत्वादि उष्णकिरणत्वादि etc. being different in the different comparisons. In कमलेव मतिः etc., however, the common property being the same, the comparison of two things twice in two sentences, succeeds in showing that the two things have not a third thing for their like.

The name उपमेयोपमा is significant inasmuch as it means,— '*comparing the उपमान (of the first sentence) to the उपमेय (of the same sentence).*'

The figure is instanced in कमलेव etc. verse 24.

Here, there are three examples of उपमेयोपमा. The common properties in the three examples are स्पृहणीयत्व, प्रचित्तत्व, and विस्तृतत्व, respectively.

Having described those Figures that contain an expressed resemblance, the author now proceeds to describe those that contain a suggested resemblance. Of these, Poetical Probability is the most important, on account of its pre-eminent beauty, and is therefore described first.

4. POETICAL PROBABILITY (उत्प्रेक्षा).

Kā. vi. a b :—Apprehending the probability of the object under description (as being identical) with another object similar to it, is what is (termed) Poetical Probability.

सम means the उपमान, because it makes the object under description similar to it. After समेन, the words सह एकरूपतया should be considered as understood. The object under description is always a real object. The उपमान is sometimes real, as in मुखं चद्रं मन्ये, and sometimes unreal, i. e. fancied by the poet as in लिम्पतीव etc.

The term उत्प्रेक्षा etymologically means 'a prominent apprehension of the उपमान.' Thus, it is a kind of doubt in which the उपमान is apprehended more prominently than the उपमेय.

This probability of identity must, however, be based upon resemblance between the two objects compared and a property that is charming.

In संसद्देह, both the alternatives are cognised as equally prominent; whilst, here one of the alternatives i. e. that of उपमान, is apprehended more prominently.

This Figure is first two-fold, being either 1 Expressed or 2 Understood. The Expressed is when such words as मुखं मन्ये etc are employed, other requirements of उत्प्रेक्षा being present; the Understood is when such words are not used. It is again of various kinds as (a) हेतुप्रेक्षा, (b) स्वरूपोत्प्रेक्षा, (c) फलोत्प्रेक्षा etc. But all these varieties have not been mentioned by Mammata, because, in his opinion, they do not bring out any particular beauty.

Of these, (a) हेतुप्रेक्षा is instances in उन्मेषं यो etc. verse 25.

Here, the fact of the lotus-like beauty which naturally belongs to the feet of the woman is fancied as if it were

identical with the fact of 'Lotus-beauty having attached herself to her feet through a feeling of joy.' Thus, inasmuch as joy on the part of Lotus beauty is fancied as being probably the reason of her having attached herself to the feet of the woman, this is उत्प्रेक्षा. The object of the fancy is to show the extreme beauty of the feet of the woman. In this verse, the सम or उपमा is हर्षहेतुकपश्चलक्षणीलग्रत्व, directly expressed by the word लग्रा. The प्रकृत 'स्वाभाविकशोभासंमय,' although not expressed, is yet obtained by indication from the same word लग्रा.

(b) स्वरूपोत्प्रेक्षा is instanced in लिम्पति etc. verse 26.

Here, in the first line, these are two उत्प्रेक्षाः, and in the second, there is an उपमा. In the first part of the first line, the उपमा is लेपन (besmearing) expressed by the word लिम्पति. The प्रकृत is व्यापन (pervading) obtained by indication from the same word लिम्पति. In the second part of the first line, the उपमा is वर्षण (showering) expressed by the word वर्षति, and the उपमेय is अवःप्रसरण (spreading downwards) obtained by indication from the same word वर्षति. 'Thus, here the action of 'pervading' (of the body by darkness) is fancied by the poet as probably identical with the action of 'besmearing,' and the action of spreading downwards (of collyrium by the sky)' is fancied as probably identical with the action of 'showering'. Thus, we have here a क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा. The object of both the उत्प्रेक्षाः is to show intensity of darkness. The difference between the two उत्प्रेक्षाः is that in the first, the fact of 'darkness pervading the body' is possible, but in the second, the fact of 'the sky spreading collyrium' is impossible and is imagined by the poet.'

By आदि in व्यापनादि, is to be understood the act of 'अधः-प्रसरण' and by आदि in लेपनादि, the act of 'वर्षण' is to be understood.

The first line is an example of उत्प्रेक्षा and not of उपमा; for when इव is used in connection with a verb, it always conveys

the sense of 'probability.' Patanjali¹ says that a verb can never express an उपमान; for a verb shows that the thing denoted by it is to be accomplished; whilst, it is only a thing that is an accomplished fact that can become an उपमान. It can, however, become an उपमेय; for in आहणवदधीते we have the apprehensions of the verb अधीते as denoting an उपमेय.

Sanketa says :—Here the कर्तृत्व of लेपनकिया is to be fancied as residing in the तमस्, the reason for उत्प्रेक्षा, viz., व्यापन being understood. Now if व्यापन which is itself understood, were to be made the उपमेय then we shall have to search after some other reason for it. But the उपमेय should not be understood. Because it is प्रस्तुत and forms the basis for the उपमान. Therefore, it is not correct to call व्यापन as the उपमेय of उत्प्रेक्षा.

The author of the Alankara-Sarvasva whom Sanketa follows says that in the example लिम्पतीव etc., व्यापन etc. are not fancied as probably identical with लेपन etc. but darkness is fancied as probably identical with agent of 'besmearing,' and the sky, with the agent of 'showering'; both are wrong; for, although the verbs लिम्पति and वर्षति can express agents (लेपनकर्तृ and वर्षणकर्तृ), yet, according to Yāska, it is the action (लेपन and वर्षण) signified by the roots that are predominant; and the agents are connected with the actions as adjectives (तमः-कर्तृकलेपनम् and तमः-कर्तृकवर्षणम्); this being the case, the agents of 'besmearing' and 'showering' here cannot stand in apposition to another thing, i. e. 'darkness', they being subordinated to the actions expressed by the roots लिप् and वृष्. If it be urged by some (i. e. the Naiyāyikas):—"We hold the agent to be principal and the action subordinate (लेपनकर्तृ तमः, वर्षणकर्तृ तमः) in the sense of a verb; the agents of 'besmearing' and 'showering' can, therefore, stand in ap-

1. न वै तिङ्गतेनोपमानमस्ति । • *Vide* Patanjali on Pāṇini's Sūtra (III. 1. 7.) तिङ्गतपदप्रतिपाद्यस्य साध्यत्वात् सिद्धस्थैर्योपमानत्वसंभवात्। Vām.

position to 'darkness'. Thus, there is now no harm in fancying 'darkness' as if it were the agent of 'besmealing' and the agent of 'showering.' We reply that although in this way, identity of agents is possible, still, it is the identity of actions that is intended to be fancied by the poet, and since this is directly possible, there is no motive for fancying the identity of agents, in order that, through it, we may fancy the identity of actions.

(c) फलोत्प्रेक्षा is instanced by S D in रावणस्यापि? &c.

Here, the 'arrow's entering the earth' is fancied as if it is for the purpose (फल) of telling the agreeable tidings of the death of Rāvana to the serpents dwelling in the internal regions. Thus there is फलोत्प्रेक्षा here.

Mammata⁴ everywhere admits उत्प्रेक्षा by identity. But there is no reason why there should not be उत्प्रेक्षा by difference. In other words, as there is धर्मूत्प्रेक्षा (धर्मिणि धर्मिणः अभेदेन उत्प्रेक्षा), so there is धर्मोत्प्रेक्षा (यमिणि धर्मस्य भेदेन उत्प्रेक्षा) also. मुखं चन्द्रं मन्ये is clearly an example of धर्मूत्प्रेक्षा, where one धर्मी, i. e., मुख is fancied as if it were identical with another धर्मी.

1. विवक्षितेति । तथा च विवक्षितस्यैव साक्षात् उत्प्रेक्षासंभवेन तत्तुक्तव्यानुधावनं न युक्तमिति भावः । P1

2. “रावणस्यापि रामास्तो भिन्ना हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमारुयातुमुरगेभ्य इव प्रियम् ॥ ” S. D. X.

3. अत्र प्राचा ‘ सर्वत्र अभेदेनैव विषयिणो विषये उत्प्रेक्षणम् इति दर्शनम् । तत्र विचार्यते—न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । (धर्मूत्प्रेक्षाया इव) लद्येषु धर्मोत्प्रेक्षाया अपि संभवात् । ‘मुखं चन्द्रं मन्ये’ इत्यादौ धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षाया तावद्विषयिणश्चन्द्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट एव । (परंतु) ‘लिङ्घपतीव’ इत्यत्र तमसि लेपनकर्तुवोत्प्रेक्षीव युक्ता । निगर्णो व्यापने लेपनोत्प्रेक्षांगीकारे तस्या विषयेत्वेन प्रस्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य प्रथक्पदानुपात्तत्वात् । एवं ‘उन्मेर्ष’ इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लग्नहेतुत्वेन हर्ष उत्प्रेक्षते । (एवमापि) ‘आरुयातुम्’ इति भूवेशस्य फलं किञ्चारुपमुत्प्रेक्षितम् । R. G.; Pr.; and S. D

i. e. अन्त But लिम्पतीव etc. and उन्मेषं यो etc. may be as good examples of अर्थात्प्रेक्षा as, according to Mammata, they are of अमृतप्रेक्षा. In लिम्पतीव etc. for instance, we may fancy the probability of the action (अर्थ) of 'besmcaring' or of 'showering' as belonging to 'darkness' (अर्थी) In fact, it is better to take this as अर्थात्प्रेक्षा instead of अमृतप्रेक्षा. For, when we admit the fancy of लेपन (अर्थी) as being identical with व्यापन (अर्थी) which is swallowed up by it, i. e. not expressed by a distinct word as लेपन is, then inasmuch as the subject व्यापन is not separately stated in the sentence, लेपन cannot be apprehended as the predicate. So in उन्मेषं यो etc. we may fancy the probability of हर्ष (अर्थ) as being the cause of Lotus-beauty's (अर्थी) attaching herself to the feet of the woman. So also in रामास्तो etc we may fancy the probability of the action (अर्थ) of 'communicating the news etc.' as being the fruit or purpose of the arrow's entering the earth.

5 DOUBT (संसदेह)

Kā. v. c d :—A doubt (A) when the difference is expressed and (B) when it is not expressed is (termed) the Doubt.

In the Kārikā, the words प्रकृतस्य समेन यत् are understood. Thus, the figure occurs when the object under description is suspected to be something else similar to it. A doubt, in order to constitute the figure संसदेह, must be imagined by the poet. Thus, such a doubt as is expressed in the sentence स्थाणुर्वा पुरुषो वा, does not come under this figure, inasmuch as it is not striking. This doubt, again, must be based upon resemblance; hence इतो गता सा is no example of this figure; for, there no resemblance exists. The difference of this figure from उन्प्रेक्षा has been already given.

The word संशय (in the Kārikā), alone, constitutes the definition; whilst, the words, भेदार्थी and तदवृक्षी give us the two divisions of संसदेह—namely, (A) when the difference

between the प्रकृत् and the सम् is expressed, and (B) when it is not expressed.

The first¹ division of this figure is further subdivided into two, namely, (a) निश्चयगर्भ (having a certainty in the middle), and (b) निश्चयान्त (having a certainty in the end). Of these, the first is, when the solution of a first doubt is followed by a second doubt, the solution, here, must be in the form of the ascertainment of the उपमेय as different from one उपमान. Thus, the possibility of the उपमेय being suspected as another उपमान, is not precluded. The second is, when the solution of the first doubt is not followed by another doubt. The solution, here, is the ascertainment of the उपमेय as the उपमेय; thus precluding the possibility of its being suspected as another उपमान. In the first, the distinguishing property is mentioned as belonging only to the उपमान; in the second, it is mentioned as belonging to the उपमेय.

A (a) भेदोक्तौ निश्चयगर्भ. is instanced in अयं मार्तण्ड. etc. verse 27.

Here, दुर्विरीक्षयत्व, दुरावर्षत्व and क्षणेन 'सकलहन्त्रूत्व, are the various points of resemblance between the उपमेय and the various उपमानs, मार्तण्ड, कृशानु, and कृतान्त. The various distinguishing properties सप्ततुरगता etc. are mentioned as belonging to the Sun etc.—the उपमानs not as belonging to the king—the उपमेय. Thus they shew that the king is not the sun etc. But although we ascertain this, still, a doubt is possible as to

1. अयमाद्यः प्रभेदोऽपि द्विविधः, निश्चयगर्भो निश्चयान्तश्चेति । निश्चयः गर्भे (मध्ये) यस्येति व्युत्पत्त्या यादशसंशयोत्तरं निश्चये जातेऽपि पुनः संशयः; स निश्चयगर्भः । निश्चयश्चात्र उपमानभिन्नत्वेन उपमेयावधारणरूपे ग्राह्यः, एकोपमानभिन्नत्वेनावधारणेऽपि उपमानान्तररूपेण संशयोदयसंभवात् । निश्चयः अन्ते (समाप्तौ यस्येति व्युत्पत्त्या यादशसंशयान्तरं निश्चये जाते (निश्चयस्यैव संशय-निवृत्तकतया) पुनः संशयानुदयः स निश्चयान्तः । उपमेयस्वरूपेण उपमेयावधारणमेव उपमेये उपमानसंशयनिवृत्तकमिति तदेवात्र निश्चयपदेनोच्यते । Viv.

whether the king is 'fire' or not. Thus, inasmuch as there is here a doubt in the beginning, solution of it in the middle, and again a doubt in the end, this is निश्चयगम्भीर.

If it be said that this is an example of व्यतिरेक, inasmuch¹ as the उपमेय i. e., the King, is said to excel the उपमानं—the Sun etc., by his possessing innumerable horses etc., we reply that although² it is true that after the doubt is apprehended, the differentiating properties put forth in the verse, bring to mind contrast (व्यतिरेक) between the उपमेय and the उपमान, yet inasmuch as this contrast is dependent upon the doubt, it is the doubt that is ultimately apprehended as striking. Hence the figure deserves to be called the Doubt and not Contrast.

Under भेदोक्ति, Udbhaṭa admits only निश्चयगर्भ and not निश्चयान्त. (*The use of the general word*) भेदोक्ति, in the Kālikā so as to include under it its two subdivisions उपमाननिष्ठ भेदोक्ति, and उपमेयनिष्ठ भेदोक्ति, however, shows that not only निश्चयगर्भ (where the भेद is उपमाननिष्ठ), but निश्चयान्तसंदेह also (where the भेद is उपमेयनिष्ठ), is admitted by Mammaṭa. He appears to admit this latter division on the ground that even an expressed ascertainment is perceived to be striking. But it must be noted that not only Udbhaṭa but Bhāmaha, Daṇḍin, Vāmana and others also do not admit of निश्चयान्तसंदेह.

A (b) भेदोक्तौ निश्चयान्तः is instanced in इन्दुः किं etc. verse 28.

Here, the face of the deer-eyed woman is ascertained in its real nature, i. e. ascertained as the face, by the mention of the distinguishing property 'pleasing and amorous speech', which belongs to it, and hence there is no room now for a further doubt. *This division is, however, omitted by Udbhatā*

१. न चायमिति । असंख्यतुरग्रयुक्तवादिना राज्ञे मार्तण्डाद्युपमनेभ्य अधिकयोक्तरिति भावः । प्रभा. ,
 २. तस्येति । प्रथमतः संदेहप्रतीतेरनन्तरं च वैधम्योपन्यासेन व्यतिरेक प्रती-तावप्युपजीव्यत्वासंशयचमकृतावेष पर्यवसानमिल्यर्थः । प्रभा.

for the reason that the ascertainment is not here suggested as in निश्चयगम्भीर but is expressed, and as such is not striking

B भेदातुक्तौ is instanced in अस्या सर्ग etc verse 29

Here, Brahmā is successively suspected as the Moon, the God Cupid, and the Spring, owing to the various points of resemblance existing between them and (Brahmā) himself. But no distinguishing properties are mentioned. The property 'dullness,' that is expressed by the word, जङ्घ, is not a distinguishing property. It is mentioned only for the purpose of removing any doubt as to how, in the presence of the world-creator Brahmā, the Moon etc can be hei creators.

6 METAPHOR (रूपक)

KĀRIKĀ VII

Kā. vii. a b.—Identity between the thing compared and the thing compared to is (termed) the Metaphor.

The identity here is an attributed one, and is due to close resemblance (*between the उपमेय and the उपमान*) whose distinct natures are not concealed. Thus, अपहृति where the distinct nature of the उपमेय is concealed, is excluded. The उपमेय and the उपमान must be expressed by distinct words. Thus, रूपक is distinguished from अतिशयोक्ति where both the उपमेय and the उपमान are expressed by one and the same word; or, to speak in technical language, गौणी सारोपा लक्षणा¹ is the province of रूपक ; गौणी साध्यवसाना is the province of अतिशयोक्ति. The consciousness of the false identity here must be deliberate² and must be accompanied by the consciousness that it is false

Thus, धार्तिमान् where the consciousness of the false identity is not accompanied by the consciousness that it is

1. सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

विषयस्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥ K. P. Ullāsa II.

2. आद्यर्थम् । बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानम् । Vām.

false, is excluded. The identity must be based upon close resemblance, not upon any other kind of relation as that of cause and effect. Thus, सुखं मनोरमा रामा where the woman is called 'happiness,' because she is the cause of 'happiness,' is no example of this figure.

This Metaphor is two-fold.—Entire (संग) and partless (निरंग).

The संग Metaphor is again two-fold:—(a) Wholly expressed (समस्तवस्तुविषय) and (b) Partly-expressed (एकदेशविवरिति) The निरंग Metaphor is but single

The author now defines संग समस्तवस्तुविषय.

A (a) संग समस्तवस्तुविषय:—

Kā vii. c d.—(An) Entire (Metaphor) is when the objects super-imposed are expressed.

As a rule, the subject of super-imposition (आरोपिण्य) must always be expressed in a Metaphor, otherwise, the figure would be अतिशयोक्ति. Now, when (all) the objects super imposed, are (also) like the subjects of super-imposition, expressed, then there is an Entire (Metaphor); so called because समस्तवस्तुविषय, etymologically, is that in which all these things, i. e. objects superimposed, are expressed by words. The word आरोपित means आरोप्यमाण. It is not a past-passive but a present passive participle here. The plural number आरोपितः also has no special significance here; otherwise, a verse where there are only two objects super-imposed, would not be an example of समस्तवस्तुविषय.

It is instanced in ज्योत्स्ना etc. verse 30.

The attribution of the nature of a कापालिकी to रात्रि is here the principal metaphor, the representation of ज्योत्स्ना etc. under the characters of भस्म etc. are all subordinate metaphors contributing to the heightening of the principal one. Thus, the metaphor is here called संग, because metaphors are here subservient to one another; and it is called

समस्तवस्तुविषय, because all the superimposed objects, both principal and subordinate, are expressed in the first three lines. In the last line, the employment of the word शूल shows that we have got another figure, i. e. अपहृति

If it be said that this does not deserve to be an example of रूपक, for, inasmuch as there is no circumstance here, enabling us to determine that the figure is रूपक and not उपमा, a doubt arises as to whether the figure is रूपक (रात्रिरेव कापालिकी) or उपमा (रात्रिः कापालिकी इव). Thus, in virtue of this doubt, the verse deserves to be an example of a distinct figure called संदेहसंकर,¹ and not of Metaphor.

We reply that no doubt as to there being a संकर between these two figures in the verse, should be raised, for, there is one circumstance which favours the acceptance of Metaphor (and not Comparison) as the figure in the verse; viz. that the property अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व which is denoted by the adjective अन्तर्धानव्यसनरसिक, belongs only to the object superimposed, i. e. कापालिकी, as she is an animate being, and not to रात्रि which is inanimate. If this were an example of Comparison, रात्रि would be the prominent thing, and then it could not be principally connected with the property of अन्तर्धानव्यसनरसिकत्व. This shows that the word कापालिकी, is predominant in the compound रात्रिकापालिकी. Now the word कापालिकी is principal, only when we take this compound as an example of रूपक, solving it as रात्रिरेव कापालिकी.

A (b) सांग एकदेशविवर्ति.—

KĀRIKĀ VIII

Kā. viii. a b :—A Partly-expressed Metaphor (is) when they are expressed and implied.

'They' mean 'the objects superimposed.' Thus, when some of the objects superimposed are expressed by words, and

1. एकस्य च प्रहेन्यायदोषाभावादनिश्चयः । Vide infra.

some are to be understood by the force of the sense (of the sentence), it is एकदेशविवर्ति, so called because it literally is 'that which is peculiar in one (of) its parts), i.e in which one of the subordinate metaphors is expressed by a word'

It is exemplified in जस्ते etc. verse 31.

Here, अन्तःपुर, the object superimposed on रण is expressed, but नायिका and प्रतिनायिका, the objects superimposed on मण्डलग्रलता and रिंगेना, respectively, are not expressed, but understood (only) from the force of the superimposition (of अन्तःपुर on रण) i.e (only) when we consider that, नायिका and प्रतिनायिका being fit persons to live in a harem, unless¹ their superimposition on मण्डलग्रलता and रिंगेना is understood, the superimposition of अन्तःपुर on रण becomes unintelligible.

Kā. viii. c :—This (is called) an Entire Metaphor.

This i.e. this Metaphor with the two divisions (समस्तवस्तु-विषय and एकदेशविवर्ति) mentioned above, is (called) a Metaphor with parts. It is so called, because in it, there are various metaphors, among which one is principal and the others subordinate or (to put the same thing in other words), because, in it, the principal object is metaphorically represented together with all the other objects that are subordinate to it. The word अंग here means a cause. Thus, संग means that where one metaphor is the cause of another metaphor.

Kā. viii. c :—But a Partless Metaphor is (1) Single.

Here, only one object being metaphorically represented, relation of principal and subordinate does not exist.

B (1) शुद्ध is instanced in कुरुंगी etc. verse 32.

Here, there is only one superimposition, *vis.* that of लता on प्रेम. No other superimposition, that may be the cause of this one, is present in the verse.

1. अन्यथेति । नायिकात्वारोपं विना तस्याः पुरत्वारोपत्वस्य अपर्यवसानात् । अनुपपञ्चत्वादित्यर्थः । प्रभा

Kā. viii. d :—And (2) Serial as before

A Serial metaphor is a second variety of a निरंग metaphor. The word सांगस्यैव in Pradipa is a mis-reading for निरंगम्यैव; Piabhbā,¹ however, appears to read अथासांगस्यैव for अथ सांगस्यैव and understands असांगस्य as शुद्धस्य. The word पूर्ववत् means 'like comparison' which is described before. As in a serial Comparison (or what is called the Garland of Comparisons,) one and the same objects (उपमेय) is successively compared to various other object (उपमान) so (in a serial Metaphor,) the natures of various (other objects) are (successively) attributed to one (object).

The word पूर्ववत्, in this Sūtra, shows that the author of the Kārikās and the author of the Vitti are one and the same person. For the word² पूर्ववत् refers to 'the Garland of Comparisons' which has been mentioned in the Vitti (*vide* page 20), and not in any of the previous Sūtras.

B (2) माला is instanced in सान्दर्भस्य etc. verse 33.

Here, many things such as a 'river etc.' are superimposed upon the 'beloved.' The Metaphor is Partless, because there is only one superimposition, i. e. that of the 'river etc.' on the 'beloved'.

C परम्परित. The consequential Metaphor.

KĀRIKĀ IX

Kā. ix. —The consequential (metaphor) is when there is a super-imposition of one thing (upon another), necessarily caused by the super-imposition (of a third thing upon a fourth, and occurs) when the expressive word is paronomastic or otherwise.

Some interpret the Kārikā thus.—परम्परित occurs when the superimposition of one thing which is subordinate, i. e.

1. असाङ्गस्यैव शुद्धस्यैव । प्रभा.
2. एतदेव सूत्रं सूत्रवृत्तिकृतोरेकत्वे ज्ञापकम् । मालोपमायाः सूत्रानुकाय वृत्तावैव कथनादित्याहुः । प्रभा.

which is not the matter in hand, upon a second, is the cause of the superimposition (*i.e.* of the apprehension of the identity), of a third thing, which is principal *i.e.* which is the matter in hand, upon a fourth.' But this interpretation is wrong; for, according to it, the definition of परम्परित will not extend to the verse आलानं जयकुञ्जस्य etc. (which is an example of परम्परित, *vide* page 37), where the superimposition of कुञ्ज on जय which is the matter in hand is the cause of the superimposition of आलान on राज who is also the matter in hand.

(Really speaking, परम्परित is where one superimposition is necessarily the cause of another, *viz.*, where one superimposition is impossible without the other. The term परम्परित literally means.—that in which there is a series of superimpositions or metaphors standing in the relation of cause and effect. This परम्परित is of two kinds.—(1) When the word expressive of the subject of superimposition and of the object superimposed, in the metaphor that is the cause, is paronomastic, and (2) when it is not paronomastic.

Of these the first is instanced in विद्वन्मानस etc. verse 34.

Here, मानस (*the mind*) itself is मानस (*the lake* मानस). कमलासंकोच (*loss of wealth*) itself is कमल-असंकोच (*opening of lotuses*) दूर्ग-अमारण (*not seeking of forts*) itself is दुर्गामारण (*following पार्वती*). समित्स्वीकार (*readiness to fight*) itself is समित्स्वीकार (*readiness to eat fuel*) सत्य-प्रीति (*love of truth*) itself is सती-अप्रीति (*hatred of पार्वती*). विजय (*defeat of the enemy*) itself is विजय (*Arjuna*). Thus, these superimpositions of मानस (*the mind*) etc. on मानस (*the lake* मानस) etc. are the causes of the superimpositions of हंस etc. on राजन्.

The words मानस etc. are paronomastic, *i.e.* they are capable of yielding two meanings each. These words, however, being restricted to the significations of 'the mind' etc. by the context (which is the description of the King who is the matter in hand), the senses of 'the lake मानस etc.' are

apprehended from them, through suggestion originating in the power of denotation of the words मानस etc. Thus, the word वाचक in the Kārikā does not mean ‘expressive’ but ‘conveying the sense of’ simply,

The superimposition of the lake मानस on the ‘mind’ is founded in this common property that the words meaning the ‘mind’ and the ‘lake मानस’ are the same. And it has been pointed out in the 9th Ullāsa, that the sameness of words may also serve as a common property for Comparison or Metaphor. In other words, these figures may also be founded on a mere verbal resemblance.

Although this i. e. the Consequential Metaphor founded on a paronomasia, has been declared, by the Ancients, (or according to Prabhā, in the 9th Ullāsa)¹ and will (also) be declared by us at the end of this Ullāsa), to be a figure belonging to both a word and a sense, inasmuch as certain words like हस्त here are capable of enduring an exchange with other words, and certain others like मानस are not, and therefore, although it does not deserve to be treated here, since here only अर्थालिंकार are treated, still, it has been treated here among the figures of sense, in obedience to (the) practice of such ancient rhetoricians as the author of अलंकारसर्वस्व² who hold that a सेष sets aside a रूपक (and an अर्थालिंकार alone will set aside an अर्थालिंकार), and who regard all सेष to be but an अर्थालिंकार. Others³ like Udbhaṭa declare⁴ this to be an एकदेशविवर्तिरूपक, which it cannot be unless it is admitted as a figure of sense.

1 उक्तम् । नवमे इत्यर्थः । प्रभा.

2. In अलंकारसर्वस्व—This verse is quoted as an example of अन्यष्टशब्दमालापरम्परितम् (P. 33).

3. अन्यैरिति । उद्धटार्यः परम्परितमेव एकदेशाग्रुहिताम्ना ऊचे । San.

The ground on which this is called by them एकदेशविवर्ति is this :—just as when the ‘harem’ is superimposed on the ‘battlefield’, it cannot be properly connected with the ‘sword,’ and so implies the superimposition of the ‘heroine’ on the ‘sword’; so when the ‘swan’ is superimposed on the ‘king’, it cannot be properly connected with the ‘mind’ and so implies the superimposition of the ‘lake Mānasa’ upon the ‘mind’.

According to the modern view, however, this is not एकदेशविवर्ति मानस; for, here, (according to Prabhā¹) superimposition of the ‘lake मानस’ on the ‘mind’ is by suggestion; whilst, in एकदेशविवर्ति, the superimposition of नायिका on मण्डलाग्रता is by implication or (according to Udyota) here, one superimposition i. e. that of the ‘lake मानस’ on the ‘mind’, is a necessary cause of the other i. e. that of हङ्स on the ‘king’. Such is not the case in यस्य रणन्ति पुरे etc.

The second is instanced in आलानं जय etc.

Here, upon जय etc., there are the superimpositions of जय कुञ्जर &c. which are expressed by distinct words. Thus, the वाचक is not लिप्त here; the superimpositions of आलान etc. upon सुज are proper, (only) when there are superimpositions of कुञ्जर etc., which are expressed by distinct words, on जय etc. Thus, here one superimposition is necessarily the cause of the other. In both these divisions of परम्परिति, we have got a Garland of Metaphors. In विद्वन्मानस etc., one and the same object i. e. the king, is identified with various other objects such as हङ्स etc. So also, in आलानं जय etc., one and the same object, i. e. सुज, is successively identified with various other objects such as आलान etc.

These divisions are possible even when there is no Garland of Metaphors. Thus, the first division is instanced

-
1. अथधामूलव्यजनोपस्थितस्य सरप्रसृतेमनःप्रभृतौ व्यंजनयैवारोपः, अन्यत्र तु खड्डलतादावार्थिक इति विशेषः । प्रभा.

in अलोकिक etc. verse 56. Here, the word वैश् is paronomastic, admitting of the two meanings of a 'family' and a 'bamboo'; the attribution of the nature of a 'bamboo' to the 'king's family' is a necessary cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the 'King'. There is only one identification here, that of the 'King' with a 'pearl' and no other. Thus, there is no Garland of Metaphors.

The adjective अलोकिक etc. is no cause of the attribution of the nature of a 'pearl' to the King; for, it is impossible that the three **worlds** should be illumined by the lustre of a pearl. It simply shows that the King is more excellent than the pearl.

The second division is instanced in निरवधि च etc. verse 37. Here, वस्त्रि—**the object superimposed**, is expressed by the word वस्त्रि, which is distinct from the word लोक which expresses the subject of superimposition. Thus, the वाचक is not here स्थित. The attribution of the nature of a वस्त्रि to लोक is the cause of the attribution of the nature of a कन्द्र to the 'King'. There is no other attribution than this in the verse. Thus, *it should be understood that the two-fold Consequential Single is also possible* like the two-fold Consequential Serial.

Although in अलोकिक etc., the superimposition of प्रकाशित-जगत्त्रयत्व is also the cause of the superimposition of मुक्ता on the King, and although in निरवधि etc., the superimposition of निरवधिस्थितत्व is also the cause of the superimposition of कूर्म on Viṣṇu still the Metaphor is not मालापरम्परित; for, in each of the verses the series of Metaphors is only one, whilst a मालापरम्परित occurs only when there are many series of Metaphors.

Although, in a सावयव and a परम्परितरूपक where Metaphors are dependent upon one another, there are various subjects of superimposition, and various objects superimposed, still, inasmuch as all these collectively produce but one beauty,

the figure (*i. e.* Metaphor) is but one and not many. In a माला and a रशनारूपक also, although the various Metaphors are independent of each other in their natures, still, they are dependent on each other as far as the peculiar beauty which is produced from each of them is concerned.

A Girdle of Metaphors, where each object superimposed is successively turned into the subject of superimposition, is also possible, as instanced in किसलय etc. verse 38.

It is not, however, defined by us as it is not possessed of any peculiar beauty as रशनोपमा is.

In a रशनारूपक, we compare one thing to certain other things, in order to bring out the excellence of that one thing. Now, when we compare these other things to a third set of things, the result is that the excellence of the first thing becomes overshadowed. Thus, our primary object is frustrated.

7. CONCEALMENT (अपहृति)

KĀRIKĀ X

Kā. x. a b :—Concealment is when the matter in hand is denied and another is affirmed (in its stead).

When (*the matter in hand, i. e.*) the उपमेय, is denied, *i. e.* is established as unreal, and another, *i. e.* what is not the matter in hand, *i. e.* the उपमान, is affirmed, *i. e.* is established (*as real*), that is Concealment.

The words प्रकृत्ये चिपिद्य exclude रूपक where the matter in hand is not denied. The words अन्यत् साथ्ये exclude आक्षेप where, although one thing is denied, no other thing is affirmed. The word उपमेय in the Vṛtti should not be understood in its strict sense of 'the thing compared,' but should be understood in the sense of 'some thing' only.

-
1. अन्यत्साध्ये इयेतावदुक्तौ रूपकातिव्यासेः प्रकृतमित्युक्तम् । तन्मात्रोक्तौ च निषेधालंकारे वक्ष्यमाणेऽतिव्यासिरत उभयोपादानम् । प्रभा.

अपहृति is of two kinds :—(A) Expressed and (B) Implied. Of these the first is instanced in अवासः प्रागलभ्यं etc. verse 39. Here, the unreality of the spot on the Moon is expressed by the words कलंको नैवायम्.

An Implied अपहृति is of various kinds. Sometimes, concealment is brought out by words expressive of a pretence; as instanced in बत सखि etc. verse 40. Here, in virtue of the word छल we apprehend that these are no 'mango-flowers with bees on them' but 'poisoned arrows' thus, the unreality of the bees is obtained by implication, being brought out by the word छल expressive of a 'pretence'.

Sometimes, concealment is brought out by words expressive of 'transformation,' as instanced in अमुष्मिन् &c. verse 41. Here, in virtue of the word परिणमति, we apprehend that this is not a 'line of hair' but a 'line of smoke.' Thus, the unreality of the line of hair is brought out by the word परिणमति expressive of 'transformation.' Similarly, it should be understood that this variety (i. e आर्थी अपहृति) is possible in various other ways.

Thus, in इदं ते केनोक्तं etc. the denial is implied, being brought out by the words इदं ते केनोक्तं. Sometimes, the denial is brought out by suggestion as in अंके केऽपि शशकिरे etc.

1. इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेत्स्मिन्हेम्नः कटकमिति धर्त्ये खलु धियम् ।
इदं तद्वासाधाकमणपरमाख्यं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥
2. अङ्कं केऽपि शशकिरे, जलनिधेः पंकं परे मेनिरे;
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिते, भूवद्यायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्विलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दशीदृश्यते
तत्सां निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्षमहे ।

8. PARONOMASIA (परिवृत्तिसंहा॒र)

Kā. x. c d.—When, in one sentence, words have more than one sense (each), it is Paronomasia

Paronomasia (of sense) occurs, when only such words as bear only one (general) signification, or, in other words, as are capable of enduring an exchange with other words convey more than one (particular) sense (each). Such words convey more than one (particular) sense, on account of the absence of any restriction as that of context etc. The word परिवृत्तिसंहा॒र excludes a शब्दस्मैष where words do not endure an exchange with other words. The word सैन्धव, for instance, cannot be exchanged with अथ, one of its synonyms; for, the latter word has not got the two senses of a 'horse' and 'salt', which the former has got.

The figure is instanced in उदय etc. verse 42. Here, the sentences उदयमयते etc. convey two senses, each, one applicable to a particular king named Vibhākara and the other to the sun.

The words उदय etc. bear only one general signification of 'rise' etc. They are here said to convey two particular senses, each, inasmuch as they may each be taken here (literally) as the physical rise (of the sun), or (metaphorically) as the prosperity of the king.

The second sense cannot be said to be suggested by the sentence; for such circumstances as 'association,' 'context,' etc. being absent, the power of denotation of the words उदय etc. is not here restricted. Hence both (the senses, that applicable to) the Sun and (that applicable to) the (particular) king (Vibhākara) also, are (here) expressed. Suggestion is possible only when we can determine that one sense relates to

1. अत्रार्थश्लेषस्थैवार्यालंकारत्वेन लक्ष्यत्वाच्छब्देशप्रव्या—
वृत्त्यर्थमाह—परिवृत्तीति । प्रभा.

the matter in hand, and the other to what is not the matter in hand. It is impossible here, because such a determination is here absent.

The word विभाकर only does not endure an exchange with another word, and is, therefore,, an example of शब्दस्त्रेषु. The words उदय etc. enduring an exchange with other words are, however, many, and therefore the वर्से is given as an example of अर्थस्त्रेषु. Some, however, hold विभाकर, too, as exemplifying अर्थस्त्रेषु by taking विभाकर to denote customarily the 'sun' and etymologically the ' king' (one who elevates his country by good government), and in this way holding it as enduring an exchange with such other words as प्रभाकर etc.

9. A SPEECH OF BREVITY (समासोक्ति)

Kā. xi. .—The description of another thing by paronomastic adjectives is (termed) a Speech of Brevity.

'Another' means 'a thing which is not the matter in hand.' Paronomastic means 'yielding many senses,' each. Thus, when a sentence describing (*a thing which is*) the subject under description, suggests (*another*) thing which is not the subject under description, in virtue of paronomastic attributes (only) but not of a paronomastic subject also, it is (termed) a Speech of Brevity, because it states two things briefly. The अप्रकृति is here suggested, not expressed, because, the power of expression of the words in the verse is restricted to the प्रकृति by the context. The word 'only' in Pradipa's definition excludes स्त्रेषु where the subject also is paronomastic.

In समासोक्ति the behaviour (व्यवहार) of what is not the matter in hand is attributed to the behaviour of what is the matter in hand. In रूपक the nature (रूप) of the object not

under description is attributed to the nature of the object under description.

The figure is instanced in लहिङ्ण etc. verse 43. *Here, the word जयलक्ष्मी expressive of जयलक्ष्मी which is the subject of the verse, alone does not express (a second sense i. e. the sense of कान्ता,—a sense connected with the thing which is not the matter in hand. The words लङ्घवा तव आहुस्पर्शे etc., expressive of the attributes of the subject, however, convey two senses, each—one relating to the ‘king’ who is the matter in hand. It should be noted, however that here the adjective बळास alone is paronomastic. The other adjective i. e. बाहुस्पर्श, is simply common (to the king and the lover).*

The adjectives¹ need not be necessarily paronomastic. They may (1) simply express attributes which are common to the प्रकृत and the अप्रकृत, or, they may simply (2) imply Comparison.

The first is instanced in विलिखति etc. where the attributes कुचविलेखन etc. although not paronomastic are common i. e. are equally applicable, to the खदिर and the नायक.

The second is instanced in दन्तप्रभा etc. here the adjective दन्तप्रभा etc. express attributes of the नायिका, when the compounds are solved as दन्तप्रभा: पुष्पाणीव etc. When the com-

1. औपम्योति । आदिपदेन साधारणविशेषणसंग्रहः । तत्र साधारणविशेषण-वशाद्यथ—चिलिखति कुचावृच्छार्गङ्ग करोति कवग्रहं लिखति ललिते ववत्रे पत्रा-वर्णम् समजासाम् । क्षेत्रिप खदिरः श्रोणीविम्बाद्विकर्षति चांशुकं मरुभुवि हठाच-इयन्तानां तवारिमृगीदशाम् ॥ अत्र कुचविलेखनकल्प्रहादिविशेषणानां शब्दाभ्यं विना स्वत एव साधारण्याचायकवृत्तान्तस्फूर्तिर्वति समासोक्तिः । औपम्यगर्भविशेष-षणाद्यथा—‘ दन्तप्रभापुष्पचित्ता पाणिपङ्कवशोभिनी । केशपाशालिङ्गदेन सुवेपा हरिणे-क्षणा ॥ ’ अत्र नायिकाविशेषणत्वस्य दन्तप्रभा पुष्पाणीवेत्याद्युपमितसमासेन सिद्धौ, दन्तप्रभासदृशौ: पुष्पैरिति समासान्तराश्रयेण लतावृत्तान्तस्य समासोक्तिः । प्रभा.

pounds are however, solved as इन्तप्रभासदृशः गुणः, the adjectives become applicable to a 'creeper.' Thus, the account of a 'creeper' is suggested in virtue of adjectives implying comparison.

Here, some men say : "the word पर in परोक्ति means simply 'another thing ;' whether that thing is the matter in hand or not is not the point. Thus, समासोक्ति occurs even when the matter in hand is suggested in virtue of adjectives expressive of attributes of what is not the matter in hand. For from this variety also, a peculiar beauty is apprehended, and besides, this variety cannot be included under any other figure." 'These men are not right' we reply—'for this variety is the province of a distinct figure named अप्रस्तुतप्रशंसा instanced in येनास्यभ्यु etc. verse 53. For the meaning of the word समासोक्ति occurring in the figure अप्रस्तुतप्रशंसा vide Notes, Infra.

10. ILLUSTRATION (निर्दर्शना)

Kā. xi. c d.—When an impossible connection of things implies a comparison, it is (termed) Illustration.

When a connection between two things (which are either (A) two senses of sentences or (B) two senses of words) which is impossible, i. e. which cannot be conceived by simply reading or hearing a verse), terminates in the implication of a comparison (between these two things) it is one kind of Illustration. 'Illustration' (means) 'citing of an instance.' This kind of Illustration has further two varieties.—when the sentences are (1) different or (2) not different.

The first variety (A1) is instanced in क मर्यप्रभवो etc. verse 44. Here, the connection between the 'description of the

1. समासोक्तिपदभिति । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः—अषेषः समासोक्ति: सादृश्यं चेति ग्रंथे वद्यमाणमित्यर्थः । प्रभा.

Solar race by means of my feeble intellect 'and the 'crossing of the ocean by means of a raft'—which are the meanings of the two sentences here—is impossible. *This impossibility terminates in (the implication of) a comparison, namely that 'the description of the Solar race by my intellect' is as (impossible as) 'the crossing of the ocean by a raft.'*

Thus, we must suppose a comparison in order to account for the identity between सागरतरण and सूर्यवंशवर्णन that is apprehended from the verse. Thus, the Illustration is implied (आर्थि.)

In the present figure, we have not the apprehension of the sense of the verse apart from the intimation of the relation of resemblance. Whilst, in द्रुष्टान्त, we apprehend the relation of resemblance in virtue of the sense of the sentence that is apprehended. Others, however, say that in द्रुष्टान्त, the two sentences are independent of each other, but that, here, they are dependent.

The second variety (A2) is instanced in उदयति etc. verse 45. Here, (*the impossibility by the Raivata Mountain bearing the loveliness of the elephant*)—for, how can one thing bear the loveliness of another?—terminates in (implying) a comparison, (namely, that the Raivata Mountain bears) a loveliness similar to that (borne by the elephant).

Pradīpa has given one distinction between this example and the former (i. e. क सूर्यप्रभवो etc.) Another distinction¹ is that in the first, the उपमान i. e. the crossing of the ocean by a raft, is obscure; whilst, in the second, the उपमान i. e. the loveliness of the elephant, is well-known.

Others say that this is an example of पदार्थनिष्ठर्णना on the ground that here there is apprehension of identity between 'loveliness' which is an attribute of the उपमान i. e. the ele-

1. अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उड्डेन सागरतरणरूपसुपमानमप्रसिद्धम्, द्वितीये तु वारणन्द्रलीलारूपं तत्प्रसिद्धमित्यविभेदो दृष्टव्यः । प्रभा.

phant, and 'loveliness' which is an attribute of the उपमेय i.e. the Raiwata Mount. They further distinguish this example from the previous example (क सूर्य etc.) on the ground that in क सूर्य etc., comparison is implied by the sense of the sentence; whilst, here, by the sense of a word simply. But these men are wrong; for, here also, Comparison is implied not by the sense of the word¹ लीला simply, but by the sense of the sentence—'the mountain's bearing that loveliness'.

It should be noted that a Garland of Illustrations is also possible, as instanced in शोभ्याम् etc. verse 46. Here, the उपमेय—गुणगणनाद्यम—has got many उपभानस—सामरतरण etc.

Kā. xii. a b:—Intimation of a connection between (a thing) itself and its cause by an action itself is another (Illustration).

When a connection (i.e. that of cause and effect) between a thing itself (i.e. an effect) and its cause, is intimated by means of 'an action' itself (belonging to that thing), that is another (kind of) illustration.

This kind is instanced in उत्तम् etc. verse 47. *Here, the connection (i.e. that of cause and effect) between the effect, i.e. 'the act of falling' which is expressed by the verb पत्ति, and (the cause) i.e. 'the obtainment of an elevated position by a worthless man,' is intimated by the act of 'falling,' which is expressed by the verb पत्ति.*

'The obtainment of an elevated position by a worthless man' is the cause of his 'fall,' as the obtainment of a high situation by a stony particle is the cause of its fall. Thus, inasmuch as we get an illustration (i.e. that) of a stony particle the figure is Illustration.

1. लीलापदार्थमात्रक्षेति । कि तु तद्वहनरूपवाक्यार्थस्यत्यर्थस्येत्यर्थः ।
प्रभा.

The word एव¹ in कियैवेव excludes intimation of the connection by mere words; for, in the example, it is the action of falling itself that is said to intimate the relation of cause and effect. Thus, inasmuch as the connection is intimated by an action and not by mere words, this kind of निर्दर्शना is निर्दर्शना under a possible connection of things. The connection is possible inasmuch as the stony particle by its own example is capable of intimating the fact that the obtainment of an elevated post by a worthless man is the cause of his fall. Thus, this kind is distinguished from the first kind where there is Illustration under an impossible connection of things.

Appaya Dikṣita says that this kind of निर्दर्शना is possible even when the connection between any two objects, not connected with each other as cause and effect, is intimated by an action of one of them. Thus² चूडामणिपदे etc is an example of this figure; for, in this verse, उदयाचल by its own example intimates to the house-holders the fact that they should hospitably receive good men, coming to their houses as guests.

11 INDIRECT DESCRIPTION (अप्रस्तुतप्रशंसा)

Kā. xii. c d.—Description of what is not the matter in hand, leading to the implication of the matter in hand, (is termed) nothing but Indirect Description.

When the matter in hand is implied by the description of what is not the matter in hand, it is अप्रस्तुतप्रशंसा.

The adjective प्रस्तुताभ्या prevents the definition from extending to समासोक्ति where it is the matter in hand that

1. कियैवेवकारेण शब्दव्यवच्छेदः । ब्रुवन्पतीति पातकियाया एव हेतु-हेतुमद्रावगमकत्वस्योक्तेः । प्रभा.

2. अन्ये तु 'स्वहेत्वव्ययस्य' इयुपलक्षणं स्वकियया किञ्चिदर्थबोधनस्य । एवं च 'चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्योत्तिथेर्याति वोधयन्नह-मेघिनः ॥' इत्यादावयेयैवेत्याहुः । Udyota.

leads to the implication of what is not the matter in hand. Thus, the distinction between अप्रस्तुतप्रशंसा and समानोक्ति is, that in the former, what is not the matter in hand implies the matter in hand, whilst, in the latter the matter in hand implies what is not the matter in hand.

The author now divides अप्रस्तुतप्रशंसा :—

Kā. xiii. a b c d :—It is five-fold: when the matters in hand are (1) an effect; (2) a cause; (3) the general; (4) the particular and (5) a similar thing, and the descriptions are of what are different from these, or of a similar thing.

'These' mean the first four things mentioned above. 'What are different from these' (mean) a cause etc., i.e. a cause, an effect, the particular, and the general.

Thus, the figure occurs when (1) an effect from a cause, or (2) a cause from an effect, or (3) the general from the particular or (4) the particular from the general, or (5) a thing similar from what resembles it is understood, each of the former being the matter in hand, and each of the latter not so.

Examples (follow) in order:—

The description of a cause when an effect is in question (1) is instanced in याताः किं etc. verse 48. Here the cause—his wife's delight at the prospect of his death—is mentioned when the effect—what? hast thou abandoned thy journey—is asked. Here, किं signifies a question, not a cause. Thus, a cause is not the matter in hand here; इति is useless.

This is not the figure उत्तर; for although here there is inference of a question from an answer, still, the beauty does not consist in such an inference, but in the fact that the prevention of his departure which is implied by the prospect of his death prominently brings out the deep affection which the husband entertains for his wife.

The description of an effect when a cause is in question (2) is instanced in राजन् राजसुता etc. verse 49. *Here the effect—‘the speech of the parrot released by a traveller’—is mentioned, when the cause—your enemies have fled suddenly, learning; that you are ready to march—is a question.* The cause is suggested by the effect that is described. This is no Suggestive Poetry; for, here the expressed meaning is more beautiful than the suggested one.

The description of the particular when the general is in question (3) is instanced in एतत्स्य etc. verse 50. *Here the particular—the improper attachment of a particular fool—is spoken of, when the general—that the attachments of fools are improper—is in question.*

The description of the general when the particular is in question (4) is instanced in सुदृढयु इति वर्षे 51. *Here, the general—the eulogy of those who destroy of their enemies—is spoken of, when the particular—the eulogy Śālva expressed in the form.—if you will remove the grief of the wives of the Demon Naraka by killing Kṛṣṇa, you alone (in the world) will deserve praise—is in question.*

Description of a similar thing, when what resembles it, is in question (5) has three sub-varieties:—(a) when a लेप, i. e. the fact that the subject and its attributes are expressed by paronomastic words, is the cause, why one (similar) thing suggests another, resembling it; or (b) when a समासोक्ति, i. e. the fact that only the attributes of the subject are expressed by paronomastic words, (is that cause); or (c) when mere resemblance, even though there is no paronomasia (is that cause)

The words लेप and समासोक्ति in the Vṛtti mean, respectively, paronomastic words expressive of the subject as well as of attributes, and paronomastic words expressive of attributes only. They do not mean the figure लेप and the

figure समाशोक्ति; for, in the former figure, both the senses are either in question or not in question, and in the latter, the behaviour of what is not the matter in hand is attributed to the matter in hand; whilst, in these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा, the matter in hand is suggested by what is not the matter in hand.

Examples in order:—

The first sub-variety (5a) is instanced in पुरुष्वादपि etc. verse 52. Here, in consequence of the paronomastic nature of the subject पुरुषोत्तम and of the attributes पुरुष etc., the account of a 'good man'—who is the matter in hand and who is similar to Visnu—is understood. This is not लेप; for, here the customary sense, i. e. विष्णु of पुरुषोत्तम overpowers its etymological sense, i. e. 'a good man'. This, Visnu—the matter not in hand being the customary sense of पुरुषोत्तम, is first apprehended. Then the account of a good-man—the matter in hand, and the etymological sense of पुरुषोत्तम—is obtained by implication itself.

If it be said, "the etymological sense assisted by the context is as powerful as the customary sense, and thus पुरुषोत्तम expresses, not implies a 'good man.'" Thus, inasmuch as there is no implication, this is but लेप, not अप्रस्तुतप्रशंसा" We reply:—No, for although here both the, senses may be looked upon as it expressed, still, the customary sense even though it is अप्रस्तुत is first apprehended; the etymological sense being dependent upon the context, is apprehended afterwards. Thus there is अप्रस्तुतप्रशंसा, not लेप here.

Really speaking,¹ the poet here principally intends to impart knowledge of the matter in hand by describing what is not the matter in hand. लेप is subordinate inasmuch as

1. वस्तुतस्त्वत्राप्रकृतदृष्टान्तेन प्रकृतावबोधनं मुख्यं कवेस्तात्पर्यविषयः ।
लेपस्तुतदृग्मितया गुण इति प्रधानैव व्यपदेशो युक्त श्रुति ज्ञेयम् । Pr.

it simply helps the fulfilment of this intimation. This being the case, the figure should be termed after what is principal i. e. अप्रस्तुतप्रशंसा, and not after what is subordinate, i. e. अप्र.

The second sub-variety (5b) is instanced in यन् etc. verse 53. Here, the subject 'moon' is not paronomastic only the attributes are so. In virtue of these, paronomastic attributes, the account of a rich and a poor man is implied.

The third sub-variety (5c) is instanced in आदाय चरि etc.² verse 54. Here a 'bad lord squandering his ill-gotten wealth' is in question, 'the ocean salting the water gathered from the rivers and thus resembling that lord' is, however, described.

विष्णु and सत्यरूप are here said to resemble each other, because they possess a common property consisting in the fact that both the things are expressed by one and the same word पुरुषोत्तमः,

Thus, here a 'bad lord' is implied in virtue of simple resemblance between him and the 'ocean,' although there is no paronomasia.

✓This sub-variety is again instanced by Pradipa in कामित्वय etc. page 38. Here, a warning to a poet in the company of a bad king is conveyed through the description of a woman associated with a bad husband.

This third sub-variety, sometimes, occurs, only when the suggested sense—which is the manner in hand—is not superimposed upon the expressed sense:—as instanced in अध्येरम्भः etc. verse 55. Here, the fact—that the prosperity of a bad and fierce master is better than his adversity, for,

2. This verse is ascribed to इन्दुराज by क्षेमल्ल in his औचित्यविचारचर्चा (काव्यमाला, गुच्छक 1, p. 139). According to शार्ङ्गधरपद्धति it belongs to श्रीशुक or रीशुक See Subhasitvali, Notes 891.

in the latter state he becomes more fierce,—is the matter in hand. This fact is here suggested by the description of the ‘ocean’ through mere resemblance. Here, all the adjectives mentioned in the verse are applicable to the ocean as well as to a bad master. Thus, the superimposition of a ‘bad lord’—the suggested sense—upon the ‘ocean’ the expressed sense—is not necessary; for, the verse is intelligible even without it.

Here, the suggested sense is subordinate, and therefore this is no Suggestive Poetry. The ‘ocean’ is not the matter in hand and therefore its description is quite irrelevant here. This description, in order to make itself relevant, forcibly brings in the suggested sense. Thus, the suggested sense, inasmuch as it helps the expressed sense, is subordinate to it. Thus the verse is not an example of Suggestive Poetry.

Sometimes (this sub-variety occurs), only when the suggested sense is superimposed (upon the expressed sense): as instances in कस्त्रं भोः etc. verse 56. Here, the dialogue of a traveller and the inanimate शाखोदक tree is impossible unless we superimpose upon the शाखोदक—the expressed sense—the character intended, i. e. that of a low caste man disappointed at the rejection of his hospitality by a good man—which is the suggested sense.

This is not Metaphor, for there the superimposition is upon the matter in hand; here it is upon what is not the matter in hand. Nor is this अतिशयोक्ति consisting in the उपमान (i. e. a good and a bad man) being expressed by the same words as the उपमेय (i. e. शाखोदक and वट); for, in अतिशयोक्ति, the objects superimposed (i. e. शाखोदक and वट) being prominent, an address to them would be impossible.

Sometimes (this sub-variety occurs), when the subjected sense is partially superimposed on the expressed sense, as instanced in सोऽपूर्वी etc. verse 57. Here, रसनाविपर्यास (reversion of the tongue), शृण्यकरत्व (hollowness of the trunk) and मद् (rut) are (really) no causes why the bee—the expressed sense—should not serve (the elephant), although they ought to be stated by the poet as such.

But when we superimpose the characters of a ‘repulsive master’ and a ‘devoted servant’, upon the ‘elephant’ and the ‘bee’, then रसनाविपर्यास (inconsistency of speech), शृण्यकरत्व (poverty) and मद् (arrogance) become fit causes why the bee (by which a ‘devoted servant’ is to be understood) should not serve the elephant (by which a ‘repulsive master’ is to be understood). Thus, superimposition is necessary in order to render these adjectives intelligible.

The incessant movements of the elephant’s ears’ are, however, a (fit) cause why the bee should not serve the elephant. Hence, superimposition is not necessary in this case; for, the attribute कर्णचापल् is intelligible without it. मद् (rut) on the contrary, is a cause why the bee should (and not why it should not) serve (the elephant). But when we have recourse to the superimposition mentioned above, मद् (arrogance) becomes a fit cause why the bee (i. e. the devoted servant) should not serve the elephant (i. e. the repulsive master). Hence, superimposition is necessary in this case. Thus, there is here superimposition in some parts and absence of superimposition in the other parts of the verse.

Thus, the account of the ‘master’ and the ‘servant’ is suggested by the description of the ‘elephant’ and the ‘bee’ in virtue of the presence of paronomastic words (in the verse) which alone constitute the common property between the expressed sense and the suggested sense.

12. HYPERBOL (अतिशयोक्ति)

KĀRIKĀ XIV and XV

Kā. xiv and xv, abc:—(1) When a subject under discourse is ascertained as (identical with another) being swallowed up (or altogether taken in) by it; (2) when a subject under discourse is ascertained as something other (than ordinary); (3) when there is a supposition under a condition introduced by 'if', and (4) when the sequence of cause and effect is inverted, that should be understood as (the figure) Hyperbole.

That is one (kind of Hyperbole), when the उपमेय is ascertained as (identical with) the उपमान, (being) swallowed up (or completely taken in by it), i. e. not being expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Thus, this kind is based upon गौणी साध्यवसाना लक्षणा.

Instanced in कमलमनम् etc. verse 58. Here, the face etc. (of the heroine), obtained from the context, are ascertained as identical with a lotus etc. By this ascertainment, the pre-eminent excellence of the face is brought out.

This kind is again instanced by Pradipa in कलशे etc. in page 42. Here, the breasts etc. of a woman are apprehended as identical with a jar etc.

When a thing (belonging² to one kind) is ascertained as (belonging to a) different (kind that is superior), that is the second (kind of Hyperbole). Instanced in अन्यत् सौकृपार्ये etc. verse 59. Here, the beauty of a woman is ascertained as belonging to a superior kind of beauty. Thus, a distinction is here apprehended when there is really an identity;

1. उपमेयस्येति । उपमानेन निर्गीर्यं पृथगनिर्दिश्य अध्यवसानं स्वरूपेण
निश्चयः । Pr.

2. भेदकातिशयोक्तिः सा तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । Ku. तस्यैव तजातीयस्यैव ।
अन्यत्ववर्णनं तजातीभिन्नत्वेन वर्णनम् । Chan.

and is thus distinguished from the first kind where an identity is apprehended when there is really a distinction.

A supposition, of course, of an impossible thing, under a condition introduced by the word यदि or चेत् is the third (kind of Hyperbole). The thing here is impossible, of course, because it is said here to be supposed. Instanced in राक्षसी etc. verse 60. Here, According to चक्रवर्ति^१, the likeness of the 'face' of the 'moon' is not real but supposed. This supposition brings out prominently the excessive beauty of the 'face.' According to उद्योगत, however, in the first half, the connection between the 'full moon' and 'spotlessness,' which does not really exist, is supposed to exist. In the latter half, the word पराभव shows that the relation of resemblance which really exists between मुख and चंद्र^२ is supposed not to exist. Thus this kind has two varieties:—(Supposition of) a connection when there is no connection, and supposition of no connection when there is a connection.

The fourth (kind) is when the effect is mentioned before the cause), in order to bring out the speedy action of the cause. Inversion of the sequence of cause and effect is two-fold:—The effect may be supposed (1) to precede the cause or (2) to co-exist with it. The first sub-variety (1) is instanced in इश्य etc. verse 61. Here, the effect, i. e. the taking hold of Malati's heart by Cupid, is mentioned before the cause, i. e. the entrance of the king into her heart.

The second sub-variety (2) may be instanced in such a verse as समसेव समाक्रान्तं etc. Raghu IV 4. Here, both the causes, i. e. 'seating himself on his father's throne,' and the effect i. e. 'conquest of the kingdoms of other kings', are described as occurring simultaneously.

1. अर्थादिति । कल्पनपदसामर्यादित्यर्थः । Pr.

2. अत्र चन्द्रेण सह सुखस्य साम्यं तर्कितमेव न तु वस्तुतः, तेन सुख-
स्यातिशयः प्रतीयते इति ग्रन्थातिशयोक्तिरियमिति । Chakra.

13 THE PARALLEL (प्रतिवस्तूपमा)

KĀRIKĀS XV & XVI

Kā. xv, d & xxvi, ab:—When one common property stands twice in two sentences that is (termed) the Parallel.

When a common property is expressed by (two) different words, [for, Repetition of a word has been (already i. e. in the seventh Ullāsa) declared to be a fault], in the sentence expressive of the उपमान, that is प्रतिवस्तूपमा ; (so called) because, it (literally) is 'that where the उपमान is a thing in the form of the sense of a sentence' or, more correctly, 'that where the common property is (differently expressed) in every different sentence.'

'Two' means not 'two' only but 'many.' and 'twice' means 'many times.' The word एकस्य in the Kārikā excludes निरर्थना and इत्यन्तः where the common properties standing as the type (विम्ब) and the prototype (प्रतिविम्ब) are necessarily two.

The resemblance intended here is implied; thus the figure differs from वाक्यार्थेषमा instance in 'दिवि भाति यथा' etc. where the resemblance is expressed (by the word इत्य).

This figure is of two kinds:—Single and Serial. Of these, Single प्रतिवस्तूपमा is instance in देवीभावं गमितो etc. Verse 62.

According to some, this is an example, because the properties 'being treated like an ordinary woman' and 'fitness of being enjoyed' are identical. According to others,² this is an example, because one and the same property, i. e. 'unfitness' is expressed by different expressions कथं भजति and न खलु. The former view is not right, because the

1. 'दिवि भाति यथा मातृस्तथा त्वं भाजसे भुवि' । प्रभा.

2. अथवा अनौचित्यस्य एकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति मतान्तर-माह—कथमिति । Pr.

common property expressed by परिवारपदत्व and परिभोगयोग्यत्व is not the common property that is stated in the two sentences. Here, the figure is based upon similarity. It may also be based upon dissimilarity between the two sentences; as instanced in वंशभवे etc and चकोर्य¹ etc.

Serial प्रतिवस्तुपमा should (also) be understood (as possible); as instanced in यदि दहति etc. verse 63. Here, the common property 'absence of wonderfulness' is expressed by four different expressions किमद्गुतं, किं ततः etc. in four different sentences. The last sentence here expresses the उपमेय, 'the fortitude of good men' being the subject under discourse. The same (i. e. माला) should be understood (as possible) elsewhere, i. e. in other figures also, as in व्यतिरेक² 'instanced in हरयन् etc. ~'

14. EXEMPLIFICATION (दृष्टान्त)

Kā xvi. c d:—Exemplification again is the reflective representation of all these.

'Of these' (means) 'of a common property,' ('the thing compared,' and 'the thing compared to'). This is not उपमा; for, such words as यथा, इति etc. are here absent. Nor is this अर्थात्तरन्यास; for, here the relation of the general and the particular does not exist.

The term दृष्टान्त etymologically (*means*) 'that in which the ascertainment of the matter in hand is observed,' i. e. made with authority. In other words, it is that in which the authoritativeness of the matter in hand is ascertained by means of induction from the example given in the verse.

1. चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदशो रत्कर्मणि S. D.

2. यथा हरयन् विषमदृष्टिरित्यादै व्यतिरेके व्यतिरेकमाला । San.

कृष्णत् is two fold—being founded upon Similarity or Contrast.

The first kind is instanced in त्वयि दुष्ट etc. verse 64. Here, the common properties निर्वाण and विकसन, although different, correspond to each other in virtue of resemblance between the two sentences.

Thus, this figure is not प्रतिवस्तुपमा where the common properties are identical.

Nor is this निर्दर्शना also: (1) for, there the common properties are not stated. (2) Again, there the sentences are dependent upon each other for their meanings; here they are independent. (3) Again, there resemblance is supposed in virtue of impossibility of connection between the two sentences, whilst, here it is supposed in virtue of the correspondence of properties mentioned in the two sentences.

This is कृष्णत् under Similarity.

कृष्णत् under Contrast, however, is instanced in तवाहै etc. verse 65. Here, by reversing this contrast between the two sentences, we get resemblance between them thus:—‘warriors fled from the battle-field, when you simply wished to take hold of your sword, as particles of dust fly about when there is a whirlwind.’

15 ILLUMINATOR (दीपक).

KĀRIKĀ XVII

Kā. xvii :—(I) When the matter in hand and that which is not the matter in hand have got an attribute mentioned only once, or, (II) when a case-noun (occurs only once) in connection with more than one verb, it is (termed) the Illuminator.

When the property such as an ‘action’ etc., of the matter in hand and of what is not the matter in hand, i. e. (of course) of (the things becoming) the उपसेप and the उपमान, is employed only

once, that is one kind of शीपक; (so called) because it (literally) is 'that which residing in one (sentence) connects itself with all the other sentences (of the verse),' just as a lamp standing in the house illuminates the street also. The force of the word अर्थात्¹ in the *Vṛtti* is that the property which resides in both the matter in hand and what is not the matter in hand, itself, becomes the common property between them. Thus, in virtue of that common property, they necessarily become the उपमेय and the उपमान.✓

Here, the comparison is suggested, such words as इव etc. expressing comparison being absent. Thus this is not उपमा. The suggested comparison is again here subordinate to the expressed sense of the verse. Thus this is not Suggestive Poetry. This is again neither प्रतिवस्तुपमा nor दृष्टान्त; for, the common property, although one, is mentioned here only once, and besides, the sentences are not here two.

The first variety is instanced in कृपणानि etc. verse 66. Here, the common property 'cannot be touched' is an 'action' and is mentioned only once. 'The breasts of noble women' are the उपमेय and 'the wealth of misers etc. are the उपमान.

In इयामला प्रावृष्णयां etc., the common property 'darkness' is a quality.

When a case-noun occurs (only) once in connection with a plurality of verbs that is (the second kind of) शीपक; as instanced in स्विद्यति etc. verse 67. Here, वृः—a noun in the nominative case and शयने—a noun in the locative case are mentioned only once in connection with many verbs स्विद्यति, कृणति etc.

No resemblance is apprehended in this kind which is thus distinct from the first where there is an apprehension of resemblance.

1. यस्य धर्मस्य प्राकराणिकाप्राकरणिकोभयद्वित्तित्वम्, तसेव साधारणधर्मसाक्षित्य तयोरुपमानोपमेयभावः प्राप्नोतीत्यर्थादित्युक्तम् । Viv.

This very fact distinguishes this kind from तुल्यघोगिता where also there is an apprehension of resemblance.

Again, the condition required for the first kind, namely that in it, certain things must be प्रकृत and certain others अप्रकृत is here absent. All the actions here may be (1) प्रकृत or (2) अप्रकृत or (3) some प्रकृत and others अप्रकृत. Thus, this kind has three varieties. The first is instanced in विद्यति etc. Here, all the actions are प्रकृत. The second may be instanced in दूरीकरोति¹ etc. Here, all the actions are अप्रकृत. And the third may be instanced in वसु दातुं² etc., अत्रवृतिहीनस्य कस्यचिर्णनस्य वचन वसुशनस्ववाणलक्षणयोः किमयोः प्रकृतयोः, अरिमर्दनस्य चाप्रकृतस्य सावारण्कर्तुकारकम् ।

KĀRIKĀ XVIII

Kā. xviii. a b :—When each preceding object successively helps the succeeding one, it is (termed) the Serial Illuminator.

The Vṛtti here is simple.

This variety is instanced in संधामाङ्गण etc. verse 68. Here, the ‘bow’ obliges the ‘arrows’ by enabling them to ‘reach the heads of the enemy’; the ‘arrows’ also oblige the enemy’s ‘heads’ by assisting them to reach the ‘ground’ etc

One and the same action of आसाइन being everywhere connected, it is called the Illuminator.

This example is criticised by Jagannātha who considers it to be a variety of एकावली, because in this verse the two important factors which go to make up the दीपकालंकार, viz., साहश्य and प्रकृताप्रकृतात्मकत्व are absent.

1. दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति, चेतश्चिरन्तनमधं चुल्कीकरोति ।

भूतेषु किं च करणां बहुलीकरोति, संगः स्तां किमु न मंगलमातनोति । R.G.

2. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

त्रातुं च माहशान् राजन्तीव निषुणो भवान् ॥ R. G.

माणेपम् etc. are not separately defined, because they possess no other peculiarity than this, that one and the same उपमेय is connected with many उपमान.

मालादीपक is, however, separately defined, because of the additional peculiarity found in this figure, i. e. that there many things, helping each other, and the virtue of this mutual connection, forming a series, are described as connected with one attribute only.

16. EQUAL PAIRING (तुल्ययोगिता)

Kā. xvii. c d :—When the (common) property of either only the matters in hand, or only what are not the matters in hand, is (mentioned) only once, it is (termed) Equal Pairing.

The Vṛtti here is simple.

The common property is either an ‘action’ or a ‘quality’. In दीपक, the common property of both the matter in hand and what is not the matter in hand is expressed only once; here, of either the one or the other, not of both. Similarity is here implied as in व्यतिरेक. It is, however, distinguished from व्यतिरेक by the fact that there strikingness lies in the superiority of the उपमेय over the उपमान, and not in the apprehension of resemblance as here. The word मकृत् shows that the figure does not occur in the verses मुखं¹ विकसित etc. and in दधि मधुरं² etc.; for, in the first of these, different properties are expressed as connected with different objects, and in the second, one property is expressed many times.

1. मुखं विकसितस्मितं वशितवक्तिम् प्रेक्षितं,
समुच्छलिताविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था सतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवन्धोदुरं,
बतेन्दुवदनातनौ तसणिमोद्दमेमोदते ॥ K. P. 11.
2. दधि मधुरं मधुरं द्राक्षा गधुरा सुधाऽपि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ प्रभा.

The first variety is instanced in पाण्डु शार्म etc. verse 69. Here the property 'announcement', is mentioned as the property of the 'face etc. (of a woman under separation)' which are here the matters in hand, and not as that of the 'disease' which is the matter not in hand here.

The second variety is instanced in कुमुदमल etc. verse 70. Here, in the first half, the property 'contempt' suggested by the word का is mentioned as that of the 'lotus etc.' only, which are not the matters in hand, they being the things to which the eyes of the women are compared. In the same way in the second half, only one property 'conquest' is mentioned as connected with 'nectar etc.' only, which are not the matters in hand, the face being compared to them. कुमुद, कमल etc., and अमृत, चन्द्र, etc. are apprehended as similar to each other, through the properties of 'being contemned' and 'being conquered' respectively.

This is not an Implied Comparison; for, strikingness here does not lie in the apprehension of resemblance only, but in the connection of many things with one property also.

Jagannāth observes that दीपक does not deserve to be a figure distinct from तुल्ययोगिता. For, the strikingness due to the connection of one attribute with many things is the same in both. It is true that a distinction exists between the two figures, i. e. that in दीपक the things are both प्रकृत and अप्रकृत whilst in तुल्ययोगिता they are either प्रकृत or अप्रकृत. Still, this distinction, being a minor one, is not sufficient to make दीपक and तुल्ययोगिता two distinct figures. For, if such a distinction be allowed to be sufficient for justifying the distinction of one figure from another, the two divisions of तुल्ययोगिता would also have to be made two distinct figures; for, in these divisions also there is a distinction, i. e. that in one, the things are purely अप्रकृत. We should, therefore, admit one figure only, i. e. तुल्ययोगिता, defining it as

'connection of one attribute with many things' and dividing it into the three kinds, viz (1) when the things are प्रकृत, (2) when they are अप्रकृत and (3) when they are both प्रकृत and अप्रकृत.

Again, a separate definition of कारकशीपक is unnecessary. For, the definition given in the first line of the Kārikā applies to both the divisions of दीपक. A कारक may also be looked upon as a धर्म. Thus, सकृदवृत्तिर्धर्मस्य, which is the definition of the first दीपक, is applicable to कारकशीपक also.

Again, the verse स्विद्यति कूणति etc. is not a good example of कारकदीपक. For, the essence of दीपक and तुल्ययोगिता is a suggested resemblance. Here, the various actions स्वेदन, कूणन etc.. although connected with one कारक, are not yet intended to possess resemblance. Even though it be persisted that there is a resemblance among the various actions mentioned in the verse, still, inasmuch as well these actions are purely प्रकृत, the verse deserves to be an example of कारकतुल्ययोगिता, where all the things are allowed to be either प्रकृत or अप्रकृत. It is true that Mammata does not admit कारकतुल्ययोगिता as a division of तुल्ययोगिता. But, there is no reason why the principle on which दीपक is distinguished from तुल्ययोगिता should not be accepted in admitting कारकतुल्ययोगिता, as distinct from कारकदीपक. But, inasmuch as we have now made दीपक and तुल्ययोगिता, one कारकदीपक should be made a sub-division of तुल्ययोगिता. Thus, तुल्ययोगिता should be divided into two kinds :—(1) where the धर्म is a कारक and (2) where the धर्म is other than a कारक. Each of these two kinds should again be sub-divided into the above mentioned three kinds, i.e (a) where the things are प्रकृत (b) where they are अप्रकृत (c) where they are both प्रकृत and अप्रकृत.

If it be held that no resemblance is required for division (1), then Mammata's example स्विद्यति कूणति etc. would do. If it, however, be held that resemblance is necessary

for it, then the verse वसु शुद्धि¹ etc. looked upon as containing the eulogy of a king should be regarded as an example of it.

17. EXCELLENCE (व्यतिरेक)

KĀRIKĀ XIX

Kā. xix ab:—The superiority over the thing compared to, of what is different from it, alone² is Excellence.

'Of what is different from it,' (means) 'of the thing compared.' The term व्यतिरेक etymologically (means) 'superiority due to the possession of superior attributes prominently brought out.'

The word उपमानात् shows that कुमुदादतिरिच्छयते is no example of this figure ; for, कुमुद is not known to be an object to which the face is compared, but is an object to which the eyes are compared. Thus, कुमुद is not an उपमान here. The word विशेषण³ shows that सुखमिव चंद्रः also, is no example, for although there the excellence of the उपमेय consisting in the fact that it is made the उपमान is suggested, still, there is no word there which brings out that excellence prominently. Such a word is however, present in व्यतिरेक As for what is said by some one (i. e. Rudrata, vii-89-90; Ruyyaka, p. 78 T s s edn.):—“व्यतिरेक should be defined as the ‘superiority of the उपमान over the उपमेय or of the उपमेय over the उपमान’ How otherwise, can व्यतिरेक be instanced in क्षीण etc.; where is described the superiority of the उपमान—‘the moon’ consisting in the fact that she waxes again even though she has

1. वसु दातुं यशो धातुं विधातुमरिमर्दनम् । त्रातुं च सकलां पृथ्वीमतीव निपुणो भवान् ॥ अत्र राज्ञः स्तावकवाक्ये प्रकृताना क्रियाणामेकेन कर्त्रा साधारणेन धर्मेणापम्यम् । R. G.

2. स एवेति । न तु उपमेयादुपमानभ्ये व्यतिरेकोऽपील्यर्थः । प्रभा ।
3. विशेषेणेति । तेन सुखमिव चन्द्र इति प्रतीपे उपमानीकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषतस्तद्वेधकशब्दाभावानातिव्याप्तिः । प्रभा.

waned, over the उपमेय—‘youth’—which when once gone does not come back again?” *it is not right for*, the things that are contrasted here are not the ‘moon’ and ‘youth,’ but their ‘declines.’ The ‘decline’ of the moon is inferior inasmuch as it is again superseded by ‘increase.’ The ‘decline’ of youth is however, superior inasmuch as it is not again superseded by ‘growth.’ Thus, *here the superiority of the instability of ‘youth’ (over that of the ‘moon’) is what is intended (by the poet).* Hence, Rudraṭa’s statement that व्यतिरेक occurs (even) when the उपमान is superior to the उपमेय is meaningless.

Ruyyak and, Kuvalayānanda however, say that the verse रक्तस्त्वं etc. is an example of that kind of Excellence where the उपमेय falls short of the उपमान. But they are not right. For, the Excellence intended in the verse is that of the king whose grief indicates that he has ‘sentience’ and ‘feeling’—attributes not possessed by the Aśoka tree. ‘Excellence’ here means possession of an attribute favourable to the sense of the sentence that is the matter in hand.’ The ‘state of separation from his beloved’ is the matter in hand.’ To this the ‘sentience which renders ‘grief under separation’ possible is favourable. Thus, Excellence must be recognized as a distinct figure: the strikingness is positive, not merely negative as held by the author of the Dhvani who says that what is striking here is the absence of the figure Comparison. See रसग्रन्थाचार, pp 353–355 where this point is examined in detail.

So also in the verse हनुमदायैर्यशसा etc., dejection of Nala through self-disagreement is the matter in hand, which is contributed to, by ‘the inferiority of the office of a messenger.’

He now states all the divisions of the figure:—

Kā. xix. ab & xx cd:—In the mention of the (two) grounds in the three cases of the non-mention (of these);

when (the idea of) resemblance is conveyed by a word or by (its) sense or when it is suggested; so many when the word is paronomastic. Thus, three times eight.

The grounds of Excellence are (two)—The ground of superiority residing in the उपमेय and the ground of inferiority residing in the उपमान. When both of these are mentioned, there is one variety and when any one of these (i. e. either the first or the second) or even both are not mentioned, there are three varieties of Non-mention. These four varieties (occur when the relation of the thing compared and the thing compared to is (directly) conveyed by such words as इति etc., in virtue of the power possessed by these words. Only four varieties mentioned above (occur when that relation is conveyed) in an indirect mode, i. e. by such words as तुल्य etc. in virtue of the power possessed by the senses of these words; and so many (i.e. four) only, (occur) when resemblance is suggested. Thus, we get twelve (varieties) (All) these varieties (occur) in (the presence of) a paronomasia also, as in the absence of a paronomasia. Thus, we get twenty-four varieties.

Examples in order :—

The first variety is instanced in असिमात्र etc. verse 72. Here, both the grounds, of व्यतिरेक, i. e. 'great fortitude' belonging to the king—the उपमेय—and 'worthlessness' belonging to an ordinary man—the उपमान—are mentioned. The 'absence of pride in the king' constitutes the point of his superiority over an ordinary man.

In this very example again, by leaving out the words तुच्छ and महायुति, either successively or simultaneously, and by reading the second line as नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महायुते, अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽहय महीपते; and नूनमन्यजनस्येव न स्मयोऽस्य महीपते;, respectively, the next three varieties (are obtained). The same, i. e. three varieties should

be understood in the other (varieties also of this figure.) Here the word इव being present, resemblance is expressed.

The fifth variety is instanced in असिमात्र etc. verse 73. Here owing to (the employment of the affix) वत् in the sense of तुल्य resemblance is implied. The grounds of superiority and inferiority are both mentioned. The next three varieties can be obtained in this example also, as in the former, by reading the second line as नूने नैवान्यजनवत् सगर्वोऽय महायुतिः, नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽय महीपति:, and नूनं नैवान्यजनवत् सगर्वोऽय महीपति:, respectively.

The ninth variety is instanced in इयं सुनपना etc. verse 74. Here, in the absence of the words इव etc. and तुल्य etc., resemblance is but suggested by the expression 'triumph over the stained moon.' The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'Spottlessness' and 'Spottedness' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as आननेन मनोज्ञेन जयतीन्दु कलंकिनम्, आननेनाकलंकन जयत्यमृतदीपितिम्, आननेन मनोज्ञेन जयत्यमृतदीपितिम्, respectively.

If it be said that the eight divisions of आक्षिप्रव्यतिरेक (both paronomastic and un-paronomastic) are possible in a व्यंगोपमा also; for the words जयति, हसति, विडम्बयति, निनदति, etc. which suggest व्यतिरेक also suggest Comparison; we reply:— No, for, although these words suggest Comparison, yet inasmuch as they are quite necessary to bring out superiority, the examples in which these words occur should be withdrawn from the province of व्यंगोपमा, and should be considered as those of व्यतिरेक only.

In all these 12 varieties Paronomasia is absent.

The 13th variety occurring in a Paronomasia is instanced in जितेन्द्रियतया etc. verse 75. Here, resemblance is expressed (owing to the employment of) the affix वत् in the sense of इव. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'extreme

closeness of connection' and 'fragility' are both mentioned, and the word शुण meaning a 'quality' and a 'fibre' is paronomastic.

The other three varieties can be obtained in this example also, by reading the second line as सत्कर्मनिरतस्यास्य नादजवद्रुगुण शुणः, अतिगाढशुणस्यास्य न तामरसवद्गुणः, सत्कर्मनिरतस्यास्य न तामरसवद्गुणः, respectively.

The 17th variety is instanced in अखण्डमण्डल etc. verse 76. Here, resemblance is implied owing to the employment of वत् in the sense of तृत्य. The word कला, is paronomastic meaning either an 'art' or 'phase'. The grounds of superiority and inferiority, i. e. 'disappearance of कला (phases) and 'non-disappearance of कला (arts)' are both mentioned.

The next three varieties can be obtained in this example also, by reading the verse as

चहुलारिगतोऽप्येप श्रीमानुद्धतविक्रमः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥
अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पुथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधारिषः ॥
and चहुलारिगतोऽप्येप श्रीमानुद्धतविक्रमः ।
न निशाकरवज्जातु दृश्यतां वसुधारिषः ॥

respectively. In the first the word कला is paronomastic, in the second, अखण्डमण्डल, and in the third, चहुल (meaning either कृष्णपक्ष or विषुल).

Pradipa, however, says that the third variety (where the grounds of superiority and inferiority are omitted simultaneously) is impossible here, because कलावैकल्य and कलावैकल्याभाव being the grounds of superiority and inferiority here if these are not mentioned, Paronomasia will be without a resting place; whilst, the varieties based on a paronomasia occur only when a word (such as कलावैकल्य) expressive of a property which becomes the ground of superiority or inferiority (such as शुण in जितेन्द्रियतया etc.), or a word expressive of a thing

possessed of such a property is paronomastic. Thus, according to him, व्यतिरेक has only 23 varieties.

Serial व्यतिरेक is also possible like Serial प्रतिवस्तुपमा Its varieties also should be understood similarly (i. e. in the above mentioned manner). One only we may exemplify in हस्तवत् etc. verse 77, in order to show the way in which others may occur.

Here, वत् is (used) in the sense of तुल्य. Thus, resemblance is आर्थ. The words विषम etc. are paronomastic. हर, हरि, रवि etc. are the उपमानs. Here, विषमद्वयित्वं the ground of inferiority is mentioned, समद्वयित्वं the ground of superiority is not mentioned.

The 21st variety is instanced in नित्योदिते etc., verse 78. Here, in the absence of such words as इव etc. and तुल्य etc., resemblance is *lūt implied*. The word भास्वत् is paronomastic; so also प्रत्याप. The grounds of superiority, and inferiority i.e. 'नित्योदितत्व' and 'रात्रं गतप्रभत्व' respectively, are both mentioned in the first half of the verse.

The next three varieties can be obtained in this example also by reading the first line as समरासकमनसा वियामामीष्टिप्रभ., नित्योदितप्रतापेन पंकजावलिनन्दनः, and समरासकमनसा पंकजावलिनन्दन., respectively. Upon this Udyota,¹ however, remarks that in the paronomastic divisions of व्यतिरेक, the word expressing the contrasting property itself should be paronomastic and not any word in the verse, as Mammaṭa appears to think. Thus, in this way the three varieties in which both the grounds are simultaneously omitted are impossible. The three varieties are:—Expressed, Implied, and suggested. Thus, according to him, व्यतिरेक has 21 varieties only. Prabhā² wrongly says

1. अत्रेदं चिन्तयम् । उपात्तैधर्म्यादौ श्लेषणैव व्यतिरेकस्य श्लेषमूलकत्वमुचितम् । न तु यत्र कुत्रापि श्लेषणैति छृतभेदत्रयं चिन्तयमव ।

2. अत्रानुपादानेति । श्लेषस्यलेऽनुपादानत्रयमित्यर्थः । साम्यस्य श्रौतत्वे आर्थत्वे आक्षित्वे सति कथमुभयानुपादानम् । वैधर्म्यानुकूलौ श्लेषस्य निरालम्बनत्वापत्तेरिल्याशयः । प्रभा.

that this very opinion is expressed by Pradīpa in अश्रुपादानवर्यं चिन्त्यम्.

This variety is also possible where, even in the absence of such words as निर्जित्, जयति etc., the resemblance is suggested by paronomastic adjectives; as in इवारमता etc verse 79. Here, even though such words as इव etc. and कुल्य etc (and जयति etc. also) are absent, still resemblance is apprehended as suggested in virtue of Paronomastic adjectives such as इवार्या etc.

Thus other varieties also similar to these are possible, when two separate words capable of being substituted by one paronomastic word are employed, one as an adjective¹ to the उपमेय, and the other as an adjective to the उपमान. They, too, should be understood in this very manner. Thus, for instance in अमृतसमृते etc., 'extreme sweetness' is connected separately with the उपमेय, i. e. 'the lips;' and the उपमानs, i. e. 'nectar, etc.' by two separate words स्वादु and अमृत etc.; so also in या॒ शैशिरी श्री॑; the word तपस् capable of yielding the two senses of माधमास and कृच्छ्रद्विषि is substituted by two words तपस् (meaning माधमास) and तपस् (meaning कृच्छ्रद्विषि). In all these examples, the form of excellence—'this is superior to that'—is implied. It is however expressed in इदोः पदाचाविकं मे प्रियाया वदनं मतम्। विलासैर्द्युगचैश्च, etc.

1. पृथगुपादानेपीडति ।

उपमानोपमेययोर्विशेषणत्वेन पृथगुपादानेऽपील्यर्थः यथा—

‘ अमृतसमृतं कः संदहो मधूनश्च नान्यथा,

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविजज्ञनो,

वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनछदात् ॥—

अत्र उपमानभूतेषु अमृतादिषु उपमेये चाधरे

अतिमधुरत्वं पृथगुपात्तम् । प्रभा.

2. या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विभृता ।

तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विद्यतीमधः ॥ San.

18. PARALEPSIS (आद्या॑).

Kā. xx. c d, & xxI. a b —The denial of what is (really) intended to be said, with a view to intimate something in particular, is considered Paralepsis; (and is) two-fold: as pertaining to (1) what is about to be said and to (2) what has been said.

*The denial, i. e. the pretended denial of what is intended to be said, i. e. of what, being the matter in hand, cannot be left unsaid, for the purpose of intimating something in particular, which is (in the case of what is about to be said (*impossibility of speaking (further)*), or (in the case of what has been said) 'well-knownness,' is (termed) Paralepsis; (and it is) of two kinds:—(1) pertaining to what is about to be said and (2) pertaining to what has been said.* The denial being merely verbal implies that the thing which is pretended to be denied is really intended to be affirmed.

Some say that the figure occurs even when something intended to be done is foregone; as instanced in तां सुंदरीं वर्णयितुं न मे वाणी प्रवर्तते. Here, the foregoing of the act of description displays the indescribability of the object under description.

Examples in order:—

The first variety is instanced in ए एहि etc. verse 80. Here, the fact of 'the excessive misery of the heroine brought on by separation,'—which is really intended to be conveyed by the speaker who is the friend of the heroine—is suppressed by her, in order to suggest that she is unable to describe it in detail. The fact of 'excessive misery' which is suppressed, is not told but is to be told, and therefore, the figure is वक्ष्यमाणविषय.

The second variety is instanced in ज्योतस्ता etc. verse 81. Here, the fact that 'moonlight and other such cool substances torment the heroine under separation'—which is really intended to be conveyed—is denied in order to sug-

gest that the fact is well known. The tact of 'torment' being already told, the figure is उक्तविषय.

19. PECCULAR CAUSATION (विभावना).

Kā. xvi, c d.—The manifestation of an effect, even though a cause is denied, is termed Peculiar Causation.

According to the grammarians, an action alone is a cause. Hence the word क्रिया in the Kārikā is used in its etymological sense of 'that by which anything is effected,' i. e. a 'cause.' Thus, विभावना (occurs) when, even in the absence of an action which is a cause there is the manifestation of its effect. But¹ such a thing as आत्मा etc also may be a cause. Therefore, really speaking, विभावना should be defined as that where, although a cause (that is well-known) is absent, the effect is said to be present. The production of an effect without a cause is not inconsistent, for the denial of a well-known cause supposes that the effect is produced in virtue of its peculiar nature or by some other cause (which is hidden).

In न कठोरम्² etc., there is विभावना inasmuch as the effect, i. e. 'conquest,' has been represented as produced in the absence of its cause i. e. 'sharp weapons.' अतिशयोक्ति is subordinate there, not principal. This figure is not विरोध, although there is apparent contradiction in the production of an effect without a cause, and its removal by the supposition of the presence of another obscure cause. For, in विरोध, two equally powerful things are apprehended as opposing each other; whilst here, only the effect is apprehended as opposed

1. आत्मादेवपि हेतुत्वादाह—वस्तुतस्त्विति । प्रभा.

2. This verse—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदसुना भ्रुवनन्त्रयम् ॥

is an example of गुणवैकल्यवती विशेषोक्ति according to दण्डिन् (काव्यादर्श II, 324.) and भौज (सरस्वतीकण्ठाभरण, p. 431. निर्णय, edn.)

by the absence of the cause, but the absence of the cause is not apprehended as opposed by the effect. For, here the effect¹ is fancied and the absence of the cause is real. Now what is fancied is opposed by the real, but the real cannot be opposed by what is fancied.

The figure is instanced in कुसुमित etc. verse 82. Here, in the absence of the causes, 'beating by the creepers etc.,' the effects, 'pain etc.' are produced owing to the state of separation of the Heroine. Here, although the pain produced from the obscure cause, i. e. 'separation,' is different from that produced from the 'beating by the creepers,' yet it is identified with it. This identification is at the bottom of this figure.² It is of the nature of an अतिशयोक्ति in the present verse; in the verse निरपादान संभारमधिकवेन तन्वते । जगचिंतं नमस्तस्मै कलापद्याय शूलिने ॥ it is of the nature of a रूप.

In अप्यलाक्षारमा सिर्कं रक्तं तचरणद्रुष्यम् the apparent contradiction involved in 'red feet without lac' is due to the redness of the feet being natural. By 'the absence of the cause' is to be understood the presence of a counteracting agent also. Thus, the figure occurs in सातपत्रं इहत्याशु प्रताप-दहनस्तव also, inasmuch as the effect 'burning' is there produced even in the presence of an 'umbrella' the counteracting agency.

The term विभावना etymologically means 'that which supposes another cause (of course, obscure).' Thus, those men are wrong who say that the production of a cause from an effect is also विभावना.

The figure is of two kinds:—(1) where the obscure cause is not mentioned and (2) where it is mentioned. "The first kind is instanced in कुसुमित etc.

The second kind may be instanced in यदवधि³ etc. Here, 'youth' the obscure cause of 'tormenting' is mentioned.

1. कार्याशः कारणाभावरूपावरोधिनो बाधतयैव स्थितः, न बाधकतया । कार्याशस्य कलिपतत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ R. G.

2. यदवधि विलासभवनं यौवनसुदियाय चंद्रवदनायाः ।
दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दक्ष्यन्ते ॥

20. PECULIAR ALLEGATION (विशेषोक्तिः)

KĀRIKĀ XXII

Kā. xxii, a b:—The non-mention of the effect in the presence of entire causes is (termed) Peculiar Allegation.

विशेषोक्ति (occurs) when even though all the (well-known) causes are (said to be) present, the effect is said to be absent.

The plural of कारणे॒षु has no particular significance here. The representation of the absence of the effect in the presence of its cause implies that the absence of the effect is due to some cause that is hidden. Thus, there is no inconsistency.

The term विशेषोक्ति literally means ‘mention to intimate some thing in particular.’

The absence of the effect is said to be due to some cause; now विशेषोक्ति is three-fold: according as (this) cause is (a) not mentioned, (b) mentioned and (c) inconceivable,

Examples in order:—

The first variety (a) is instanced in निदा etc. verse 83. Here, ‘the removal of drowsiness,’ ‘the rising of the Sun,’ and other like causes (that are well-known) are present, and yet their effect, ‘the loosening of her clasp’ is represented as absent. This is due to ‘the excess of her affection for her lover’. This cause, however, although capable of being clearly mentioned, is not mentioned here. According to Cakravarti,¹ the cause is ‘inability to move owing to the exhaustion caused by sexual intercourse.’

The second variety is mentioned in कर्तृर इव etc. verse 84. Here, the cause, ‘burning of the body’ which is well-known, is present, and yet the effect, ‘the loss of power,’ is

1. अत्र सुरतश्चमादक्षमत्वं निमित्तमतुक्तं चिन्तनीयमिति । Chakra.

absent. 'This is due to Cupid's irresistible power. This cause is mentioned here.'

According to Bhāskara, Cupid resembles 'camphor' only in the point of 'being burnt', and not in the point of 'being powerful' also. According to Pradīpa, he resembles 'camphor' in the point of 'powerfulness' itself; 'for', says he 'when camphor is slightly burnt, it produces great fragrance, as described in the verse भूम्याम् etc.'

The third variety is instanced in स एकः etc. verse 85

Here, 'the destruction of the body' is the well-known cause of 'the loss of power.' That cause is present, and yet the effect is absent. The cause of the absence of this effect cannot be clearly stated, and hence it is inconceivable.

Although here the cause is not mentioned, as in the first variety, yet this variety is distinguished from it by the fact that there the cause which is not mentioned is such that it can be known from the context etc. whilst here it cannot be so known.

21. RELATIVE ORDER (यथासंख्य)

Kā. xxii, c d :—An orderly connection of objects successively mentioned is (termed) Relative Order.

When two or more sets of objects, mentioned in order are connected with each other in the same order in which they are mentioned, it is यथासंख्य.

The figure is instanced in एकजिया etc. verse 86. Here the set of objects—द्विषः विद्वांसः, and मृगीद्रुशः—is, connected with another set of objects ताप, रस, and रति,—and with the third set of objects—शोष्योष्मा, विनय, and लीला,—in the same order in which these sets are mentioned.

Although this does not deserve to be called a figure, inasmuch as in it the element of poetic imagination that constitutes the very essence of a figure, is completely wanting, yet the respective connection of many objects in one verse constitutes a strikingness, and thus it is recognized as a figure.

22. CORROBORATION (अर्थान्तरन्यास)

KĀRIKĀ XXIII

Kā xxiii:—When a general or a particular is strengthened by its opposite either under a resemblance or its opposite, that is (termed) Corroboration.

When a general is corroborated by a particular, or a particular by a general, either under a resemblance or a contrast, it is अर्थान्तरन्यास.

The term अर्थान्तरन्यास literally means ‘the adducing of an example to establish either a general or a particular proposition the truth of which appears to be improbable.’

This figure is distinguished from दृष्टान्त by the fact that there the strengthening is of the general by the general, and of the particular by the particular; from अनुमान by the fact that the invariable concomitance between the हेतु and the साध्य is not directly expressed here; and also by the fact that inference is here drawn by the hearer, and not as in अनुमान by the poet through the mouth of another speaker; and from काव्यलिंग by the fact that there the relation of the general and the particular is absent. In प्रतिवस्तूपमा, according to सारचेष्ठिनी,¹ it is resemblance that is intended; but here corroboration. In प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त, according to प्रभा,² the particular is strengthened by the particular.

Examples in order :—

The first variety where a general is confirmed by a particular under a resemblance is instance in निजदोषावृत्त etc. verse 87. Here, the general proposition stated in the first

1. प्रतिवस्तूपमायासुपमानोपमेयभावो विवक्षितः, अत्र तु समर्थ्यसमर्थकसं विवक्षितमिति ततोऽस्य भेदः । Sār. ^३

2. दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोस्तु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः । प्रभा.

half of the verse is confirmed by the particular illustration of a 'man afflicted with bile.'

The second variety where the particular is confirmed by the general under a resemblance is instanced in शास्ति etc. verse 88. Here, the particular auspiciousness of the king is justified by his universal auspiciousness.

The third variety where the general is corroborated by the particular under a contrast is instanced in गुणानामत्र etc. verse 89. Here, the general—that a competent man is appointed to the responsible post etc.—is strengthened by the particular illustration of 'a bad bull.' The contrast is simple.

The fourth variety where the particular is justified by the general under a contrast is instanced in अहो हि मे etc. verse 90. Here, the particular misfortune of Yudhisthīra is strengthened by the good fortune of friends in general. Here, in the presence of the words यत्, यत्, etc., the corroboration is Expressed, in their absence, it is Implied.

23. ANTITHESIS (विरोध)

KĀRIKĀ XXIV

Kā. xxiv, a b—The representation (of two things) as incongruous, although there is no incongruity (between them), is termed Antithesis.

When (two things) are represented as if they are incongruous, even though there is really no incongruity between them, it is विरोध. In fact, विरोध occurs when two things known to occupy two different places are represented as occupying one place; or, when two things that are known to occupy one place represented as occupying two different places. Although inconsistency is apprehended as soon as the general meaning of the words is understood, still, when we look to the fact that the words have a different purpose, the inconsistency disappears. Hence, this figure is also

styled 'Semblance of विरोध'. The contradiction here must be such as can be explained, for, it is such a contradiction that constitutes a figure, contradictions of a different character being considered faulty.

He now divides Antithesis:—

KĀRIKĀ XXIV & XXV

Kā xxiv c d, xxv a b.—**A Universal incongruous with (the) four (things)** a Universal etc.; a Quality with three (things); an Action with two, and a Substance with a Substance alone; thus, they are ten.

'A Universal etc.' means a Universal, a Quality, an Action, and a Substance. With three, i. e. with a Quality, an Action, and a Substance; with two, i. c. with an Action and a Substance. Although incongruity of a Quality with a Universal is possible, still, inasmuch as it is included under the incongruity of a Universal with a Quality, only three varieties of the incongruity of a Quality are mentioned. Thus, the incongruity of a Universal is four-fold; of a Quality three-fold; of an Action two-fold; and of a Substance, single. Thus, in all, there are ten varieties. Rudrata, however, says that as जाति always resides on द्रव्य, there can be no विरोध between जाति and द्रव्य. Therefore, there are only 9 varieties of विरोध. संकेत does not accept this view. For, जाति resides on गुण also. So, if there can be a विरोध between जाति and गुण, then why should it not exist between जाति and द्रव्य?

Examples in order:—

The first variety where a Universal is incongruous with a Universal is instanced in अभिनव etc. verse 91. Here, the Universals नलिनीत्व, किसलयत्व etc. are represented as opposed to the Universal द्वदहरत्व. This opposition is apparent only, for नलिनी, किसलय etc., inasmuch as they tend to enhance the grief produced by separation, are only meta-

phonically said to be द्वयहन्. Here, the attribution of identity between अहनत्व and विलिनीत्व etc. is sub-ordinate. The poet wants to describe the sad condition of a woman under separation; and therefore it is opposition, that is here striking, not identity. In सुखे चंद्रः etc. it is identity that is striking; for, what the poet there intends to convey is that the face is possessed of all the attributes of the moon.

The second variety where a Universal is incongruous with a Quality is instanced in गिरयोऽस्य etc. verse 92. Here, the Universals गिरित्व etc. are represented as incongruous with the Qualities अनुच्छातत्व etc. This incongruity is explained by the fact that the poet wants to convey the idea of extreme nobility on the part of the individual under description. विष्णुभरात्यतिलङ्: is not an example of this variety; for, विष्णुभग् is not a Universal (the earth being single is but a Substance). From the rule¹ of Patañjali that words denote only four things, viz. जाति, गुण, क्रिया and द्रव्य, it follows that a गुण is that which is not a Universal, an Action, or a Substance. Thus, अभाव also is a गुण. Hence although अनुच्छाति, अचलत्व etc. are अभाव, still, this is an example of जातिगुणविरोध. If अभाव be taken as separate from द्रव्य, गुण etc., Mammata's divisions of विरोध would be incomplete, inasmuch as he has not mentioned those varieties where the विरोध is between अभाव on the one hand, and द्रव्य, गुण, जाति, or क्रिया on the other. This shows that it is not necessary to take the negative particle in this verse in the sense of 'smallness' as is done by Udyota, Chakravarti and others. In this variety, words are used paronomastically.

The third variety where a Universal is incongruous with an Action is instanced in येषां कण्ठ etc. verse 93. Here, the

1. 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इत्ति नये जातिकियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव गुणपदेनोपादानात् । अन्यथा अभावादिविरोधस्य असंग्रहेण विभागन्यूनत्वापत्तेरिति । एतेन अभावस्य गुणत्वाभावात् अत्याये न इति व्याख्यानमपास्तम् । Cham.

Universal वाराधरत्व is incongruous with the Actions of अनुराग and स्लेहप्राप्ति. This incongruity is removed when we take these words in the senses of 'tedness' and 'greasiness caused by contact with blood'. Similarly, the Universal पांसुत्व is incongruous with the Action of अलङ्करण. This incongruity is removed when we take this word in the sense of "cutting off the head."

As for those who say that here तीक्ष्णत्व is incongruous with अनुराग, they are wrong; for, according to this view, this would not be an example of जातिक्रियाविरोध: since तीक्ष्णत्व is not a जाति but a गुण and besides, even a cruel man being sometimes seen to be affectionate, तीक्ष्णत्व is not invariably opposed to अनुराग.

The fourth variety where a Universal is incongruous with a Substance is instanced in मृजति च etc. verse 94. Here, the Substance जनार्दन and the Universal शफरत्व are opposed to each other. The opposition is explained by the fact that जनार्दन being a god may do anything, and may therefore, assume in sport the body of a fish. जनार्दन is a Substance, because जनार्दन is परमात्मा, and आत्मा is regarded by the Vaishikas as a Substance.

The fifth variety where a Quality is incongruous with a Quality is instanced in सततं etc. verse 95. Here, 'softness' and 'hardness' are opposed to each other. The opposition is to be removed as follows:—By your giving them wealth, they may give up domestic work, and thus their hands which were hitherto hard, may now become soft.

The sixth variety where a Quality is incongruous with an Action is instanced in पेशलमपि etc. verse 96. Here, the Qualities of 'softness' and 'hardness' are opposed to the Actions of 'burning' and 'delighting.' The opposition is to be removed by taking the words पेशल and परुष in the senses

of 'pleasantness' and 'unpleasantness,' and the word दुःहति in the sense of 'paining'.

The same variety is again instanced by प्रदीप in सर्वते, etc.

Here, the actions दूर्जन and गमन are opposed to the qualities गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव, respectively. It has been shown already how गमनाभाव and भुजभाजनत्वाभाव are qualities

The seventh variety where a Quality is opposed to a Substance is instanced in कौञ्चादि etc. verse 97. Here, the Quality 'softness' is opposed to the Substance—the कौञ्च mountain. The inconsistency is to be removed by taking अभिजात in the sense of 'capable of being easily pierced owing to the prowess of Bhārgava.'

The eighth variety where an Action is opposed to an Action is instanced in परिच्छेदातीत etc. verse 98. Here, the Actions of 'cooling' and 'heating' are opposed to each other. The opposition is to be removed by supposing the two actions to be the wonderful effects of the 'state of separation' produced at different times.

The ninth variety where an Action is opposed to a Substance is instanced in अथ वारामेको etc. verse 99. Here, the Action 'drinking' is opposed to the Substance अगस्त्य, the subject of the verb 'drinking,' and to the Substance 'ocean,' the object of the verb 'drinking.' The inconsistency is removed by the fact that every thing is possible in the case of Agastya owing to the greatness of his penance. Although, there being a plurality of oceans, जलनियि is a Universal, and thus this verse does not, in this respect, deserve to be an example of द्रव्यक्रियाविरोध, still, the example may be shown to be appropriate by taking the various oceans as one reservoir of salt-water.

The tenth variety where a Substance is opposed to a Substance is instanced in समदमुतंगज etc. verse 100. Here, the two Substances गंगा and यमुना are opposed to each other. The inconsistency is to be removed by taking कालिन्दी in the sense of 'dark-lusted' only.

24. DESCRIPTION OF NATURE (स्वभावोक्ति)

Kā. xxv. c d :—The Description of Nature is the description of the peculiar action or appearance of (an object such as) a boy and the like.

स्व (means) belonging to an object, and to that object only i. e. peculiar to it. Thus, the description of a property, that is not peculiar, but common to others also, is not स्वभावोक्ति.

रूप (means) color, and arrangement of limbs or posture.

The action or appearance must be striking i. e. such as is perceived by the poet alone. Hence, such a verse as गोरपत्यम् etc. is no example of this figure. Another name of this figure is जाति.

The figure is instanced in पश्चादेशी etc. verse 101. Here, the peculiar posture and action of a horse are described by the poet, in such words as पश्चात् etc. and धारयास etc., respectively. The description of a peculiar color is exemplified in प्रथमः¹ etc. where the color of the moon is described by the poet.

25. ARTFUL PRAISE (व्याजस्तुतिः)

KĀRIKĀ XXVI

Kā. xxvi. a b :—When in the beginning there is blame or praise, and the ultimate result is otherwise, it is (termed) Artful Praise.

'Otherwise' means praise or blame.

व्याजस्तुति is of two kinds:—(1) when apparent blame ultimately results in real praise and (2) when apparent praise ultimately results in real blame. In the first kind, the compound व्याजस्तुति is to be solved and interpreted as व्याजेन स्तुतिः praise by means of an artifice, i. e. by means of a pretended

1. वर्णस्वभावोक्ति:

‘प्रथमस्मरणच्छायस्तावलतः कनकशुतिः;

तदनु विरहोत्ताप्यतन्वीकोलतलप्रभः ।

उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदमुखे,

सरसविशिनीकन्दच्छेदच्छविमूर्गलांछनः’ इत्यादी बोध्या । प्रभा.

blame. And in the second kind, the compound is to be solved and interpreted as व्याजङ्गपा स्तुतिः *praise consisting in an artifice* in other words, a pretended praise.

Examples in order:—

The first variety is instanced in हित्वा त्वं etc. verse 102. Here, the apparent blame of the 'king' consists in representing him as denying shelter to those who seek it; whilst, the praise that is really intended is that he is wealthy, although so charitable.

The second is instanced in हे हेत्यजित् etc. verse 103. Here, the apparent praise of the 'ocean' consists in representing him as a very obliging person. The blame that is really intended is that he is unobliging, inasmuch as he does not satisfy the thirst of travellers. This is not अप्रस्तुतप्रशंसा; for, here there is a particular strikingness, consisting in either blame or praise: besides, it cannot fall under any of the five divisions into which अप्रस्तुतप्रशंसा has been divided.

26. A SPEECH 'WITH' (सहोक्ति:)

Kā. xxvi. c d:—When a single (expression), by the force of the meaning of 'with', conveys two meanings, it is (termed) a Speech with 'With.'

When a word, conveying in virtue of the power of denotation possessed by it, a meaning connected with one thing, also conveys a meaning connected with both the things, by the force of the meaning of 'with,' it is सहोक्ति. सह denotes 'conjunction of two actions, that are of one and the same sort, and are simultaneous in time,' as in पुत्रेण सहगतः पिता. Here, the word आगतः signifies an act of coming, that is connected with both the father and the son. The idea conveyed is that of the father coming at the same time as the son. The noun in the nominative case is principal, that in the instrumental case is subordinate. The connection, therefore, with the former is expressed, with the latter, implied. In

समुच्चय, instanced in चेत्रमेत्रौ गच्छत्, both the words चेत्र and भेत्र are principal, and the connection with both is expressed. The figure is striking only when it is based upon a Hyperbole. Thus, उत्तेण सह etc is no example of this figure.

The figure is instanced in सह दिवसनिशाभः etc. verse 104. Here दीर्घत्व etc. of आसदेह are (*understood from words whose connection is*) expressed, of दिवसनिशा etc., however, are understood by the force of the meaning of the word सह. The figure is based upon a complete identification between the दीर्घत्व of आसदेह and the दीर्घत्व of दिवसनिशा. The figure¹ is possible in a series also; as in उत्क्षितं सह etc.

27. A SPEECH WITH 'WITHOUT' (विनोक्ति.)

KĀRIKĀ XXVII

Kā. xxvii. a b :—When a thing, in the absence of another is not agreeable or is not otherwise, it is termed a Speech with 'Without.'

'Not agreeable' means disagreeable, 'not otherwise' means not disagreeable i. e. agreeable. Thus, विनोक्ति occurs when one thing is represented as *sometimes disagreeable*, (or) *sometimes agreeable*, in the absence of another, and is thus two-fold.

Here, only the sense of the word विना is required. Hence any other word bearing that sense (such as ऋते, रहित etc.) may do.

Examples in order:—

The first variety is instanced in अरुचि etc. verse 105. Here, the 'Moon etc.' without the 'night etc.' are apprehended as disagreeable.

1. इयं मालारूपाऽपि संभवते । यथा—

‘उत्क्षितं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं, ’

भूपानां जनकस्य संशयाद्यियाऽसाकं समास्फालितम् ।

वैदेह्या मनसा समं तदधुना कृष्टं ततो भारग्वं

प्रीढाद्वक्तिकन्दलेन च समं भ्रमं तदैशं धनुः ॥ इति ॥ S. T.

The second variety is instanced in मृगलोचनया etc. verse 106. Here, the 'prince' without his 'wicked friend' and the 'deer-eyed lady' appears to advantage, inasmuch as without the former he is described as being pure-minded, and without the latter as expert in business.

¹ Although the ultimate meaning of the phrase न अशोभनः is 'agreeable,' yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness, is intended to import that the apparent disagreeableness or loss of beauty of the object, under description, is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair.

28. THE BARTER (परिवृत्ति).

Kā. xxvii c d —The Barter is the exchange of things for what are (a) equal or (b) unequal.

(The word) परिवृत्ति is (*the designation of*) the figure to be defined, as known from the practice of ancient rhetoricians. Thus, there is no room for a doubt as to whether परिवृत्ति is here the thing to be defined or the definition. The word समासमैः gives us the two varieties of this figure.

Two things are said to be 'equal', when both of them are to be received. When one of them however is fit to be received, and the other unfit, they are said to be 'unequal.' The unequal is either the 'lesser' or the 'greater.' Thus, this variety is two-fold. The plural of अर्थानाम् is insignificant. According to Udyota, exchange is (1) the receiving of one thing for another given, or (2) the giving of one thing for another received. The giver and the receiver must be different persons. Hence किमित्यपास्याभरणानि यौवने धूतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलं is no example, the giver and the receiver being there

1. 'शोभन' इति वक्तव्ये 'अशोभनो न' इत्यभावमुखेनाभिधानस्यायमभि, प्रायः, यत् वर्णनीयवस्तुनोऽशोभनत्वं प्रतीयते, तत् परसचिदिदेषविजृम्भितमेव-वर्णनीयस्य वस्तुनः पुनः स्वाभाविकमेव शोभनत्वमिति दर्पणाभिप्रायः । Viv.

identical. The exchange here is not real but fancied by the poet. Thus, क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्दराण्यपि नालिकाः । is no example

The first two varieties are instanced in उत्तममेता etc., verse 107. *Here, in the first half, one thing, viz. dancing, (is exchanged) for another, its equal, viz. fragrance. In the second, the 'eyes'—the greater (are exchanged) for a 'multitude of miseries'—the lesser.* The exchange is fancied, since 'dancing of creepers' is observed as owing to contact with the wind, and the 'miseries of travellers' as owing to the sight of creepers.

The third variety is instanced in नानाविष्य etc. verse 108. *Here, 'blows'—the lesser (are exchanged) for 'earth'—the greater.*

Mammaṭa appears to admit both the meanings of विनिमय given above, in conformity with the examples cited by him. Thus, in the second example, for instance, he takes विनिमय in the second sense. Hence his Vṛtti on this part of the verse is उत्तमेन न्यूनस्य which means: giving the lesser (i. e. आधिक्याधिः) for the greater (i. e. दृढ़्य) received. Pradīpa, however, admits only the first meaning, and takes उत्तमस्वध्वन्यानाम् etc., as an example of न्यूनेन उत्तमस्य¹—receiving the greater—दृढ़्य for the lesser—आधिक्याधिः given. The language of his comment on this part of the verse, however, is inconsistent with his meaning of विनिमय, and his order of examples. It would be more appropriate to write द्वितीयार्थे अनुपादेयतया न्यूनः आधिक्याधिः उपादेयतया उत्तमाया दृढ़्यः विनिमयः for what he has written.

Some² hold that two things may be said to be 'equal,' even when both of them are unfit to be received; as in अस्थिमाला etc. Thus, according to these men, विनिमय is not three-fold but four-fold.

-
1. न्यूनेन उत्तमस्येति । न्यूनेन दत्तेन उत्तमस्य आदानमित्यर्थः । प्रभा.
 2. अत्र समेन समस्येत्यनुपादेयत्वेन समत्वविवक्षया चतुर्थोऽपि भेदः कैश्चिद्दु-
दाहृतः । यथा—‘अस्थिमालामर्गी दत्त्वा सुण्डमालामर्गी तनुम् ।
- गृह्णतां त्वत्पुरस्थानां को लाभः स्मरशासनं ॥ इति । प्रभा.

29. THE VISION (भाविक)

KĀRIKĀ XXVIII

Kā. xxviii. a b c.—When things past and future are represented as if they were present, it is (termed) the Vision.

भूतभाविनः is a *Dvandva compound* (भूताश्च भाविनथ) meaning 'past and future.' Had it been कर्मधारय (भूता एव भाविनः), it would have meant 'past things which are future'—which involves an obvious contradiction. The figure is called भाविक, because there is in it an intention of the poet (to represent past or future things as perceptible to the senses). This is not the figure ज्ञानितमात्र, for, what is past or future is here mentioned as nothing but past or future. The employment of the past tense serves the purpose of bringing out the excellent beauty of the eyes, even though devoid of collyrium. Nor is this स्वभावोक्ति; for, there the natural characteristic of an object is what is striking, here, it is the intention of the poet or of the speaker introduced by him that is striking.

Both the varieties are instanced in आसीद्धु इति etc. verse 109.

Here, in the first (half) the past (object), viz. 'collyrium,' and in the second (half) the future (object), viz. 'ornaments' are (represented as if they were) present before our eyes. What is suggested here is. "your body in virtue of its peculiar nature appears beautiful even without 'collyrium' and 'ornaments.' These things are, therefore, useless." Here actual words (i. e. आसीत् etc.) are employed to show that the things, that are represented as if they were present, are really past or future. Sometimes, such words are not employed; as in अहं विलोकयेऽथापि मुद्यते त्रि सुरासुराः ।

Udyota says that this figure really comes under the third kind of Hyperbole, inasmuch as here a thing is represented as connected with the present time, although it is not really so connected.

30. THE POLITICAL REASON (काव्यलिंग)

Kā. xxviii. d:—The Poetical Reason is (the statement of) a reason in the form of the meaning (a) of a sentence or (b) of a word or (c) of words.

Here, by making the necessary distinction, we should understand the word वेतु alone as giving us the definition, and वाक्यपदार्थता as giving us the divisions of काव्यलिंग. The reason stated here is such as accounts for a fact, which, by itself, is unintelligible.

The first variety (a) is instanced in वृःप्राद् etc. verse 110. Here, the fact—I never saluted you before—and the fact—I will never salute you even in the future—constitute the reason for the sins committed. The two facts are expressed by two sentences. Thus, the reason is in the form of the sense of a sentence. Although ‘non-salutation’ itself is the अपराध, and thus the relation of cause and effect does not hold good between them, still by ‘अपराध’ we should understand here ‘Sin,’ and ‘क्षमण’ should by Indication mean ‘destruction.’ Thus, ‘non-salutation’ becomes the reason of the sins committed.

The next two varieties may be instanced in this very example as follows:—The fact of ‘non-assumption of the body’—which is expressed by one word only, viz. अत्सुः—is the reason for ‘non-salutation’ in the future; and the fact of ‘final release,’ the result of salutation—which is expressed by two words नमन् मुक्त— is the reason for ‘non-assumption of the body in the future.’

The third variety (c) is instanced in प्रणयि etc. verse 111. Here, the fact of the ‘discharge of the weapon,’ expressed by the words शब्दमुपक्षिपतः is the reason for the ‘fall of the arm.’ Neither the words शब्दमुपक्षिपतः nor the words तत्र वज्रे वधाय शब्दमुपक्षिपतः constitute a sentence; for, they are adje-

tives, and do not express a complete thought without the noun तत् which they qualify.

The second variety (b) is instanced in भस्मो etc. verse 112. Here, सुखालोकोन्धेदित्व constitutes the reason for the 'great darkness of final emancipation' शुष्प्रत्सपर्यासुखालोकोन्धेदिति, being a compound, is but one word.

Thus, in these (three examples), 'non-salutation in previous and future births,' 'discharge of the weapon,' and 'deprivation of the light of happiness,' constitute reasons of the above-mentioned characters for 'the two sins,' for 'the fall of the arm,' and for 'the great darkness (of final emancipation),' respectively.

According to Pradipa, the distinction between अधृतरस्यास and this figure is that in the former, the second statement is made independently of, i. e. as unconnected with the first statement, and is ultimately apprehended as the reason for (corroborating) the first statement. Whilst here one statement is directly mentioned as a reason for the other, by the employment of a noun or pronoun in the ablative or any other case showing reason.

Upon this Prabhā observes that Pradipa's word हेतुविभक्त्यादिना¹ is wrong; for, in the example here given, a word showing reason is absent. Besides, if the reason be expressed by a word in the ablative case, then such verses as अलमति etc., and प्रजानां विनया etc. would be examples of काव्यलिंग which they are not. Again, it is only a reason which is implied and not expressed by a word in the ablative case, that has been regarded by the ancients as pleasing, and as such has been admitted by them as constituting काव्यलिंग. Hence it is that

1. 'हेतुविभक्त्यादिना' इत्यसंगतम्। उक्तोदाहरणे तदभावात्। प्रत्युत पंचम्या हेत्वभिधाने 'अलमतिचपलत्वात्,' 'प्रजानां विनयाधानात्' इत्यादौ काव्यलिंगस्यानिष्टत्वात्। प्रभा.

in व्युःप्रादुर्भावाद्युभितम् (the first part of the first line) there is no काव्यलिंग. Udyota regards the word हेतुविभक्ष्यादिना as but a mis-reading.

This figure is not अनुमान, for, the हेतु is not here stated as invariably associated with the साध्य, and as connected with the पक्ष, as it is in अनुमान. According to others, in अनुमान, the poet composes his verse in such a manner, (*i. e.* by stating the हेतु as possessed of व्याप्ति and पश्चर्मता), that his intention is that the reader should know from the peculiar structure of the verse, that an inference has been drawn by the poet himself. Whilst in काव्यलिंग, the poet's intention is that the inference should be drawn by the reader himself, and not simply known by him as drawn by the poet.

According to प्रभा, काव्यलिंग¹ is when a कारकहेतु is implied by words, directly or indirectly. A कारकहेतु is an efficient cause—a cause that produces something, as दण्ड, चक्र etc. produce a घट. अनुमान is when a ज्ञापकहेतु is mentioned. A ज्ञापकहेतु is an indicatory reason—a mark—which enables us to infer something as a lamp enables us to see a घट. अर्थान्तरन्यास is when a proposition is put forth to corroborate another proposition. In निजस्थोपावृत्त etc. for instance, the particular is not the कारकहेतु of the general. Hence the verse is not an example of काव्यलिंग. In परिकर² the sense suggested through the force of the sense of the sentence or of a word or words, contributes to the expressed sense; here the sense of the sentence or of the word itself constitutes the reason.

1. साक्षात्परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत्काव्यलिंगम् । उत्कार्थ-दृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यासं तत्रार्थान्तरन्यासः । निजदेषेत्यादौ...विशेषरूपोऽर्थो न सामान्यार्थे कारकहेतुरिति न काव्यलिङ्गतेति । अनुमाने तु ज्ञापकहेतुपन्यासः अस्मादिदं गम्यते इति । प्रभा.

2. परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात् प्रतीयमानोऽर्थे वाच्योपकारतां भजते, काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजत इति । Sud.

31. PERIPHRAESIS (पर्याप्ति)

KĀRIKĀ XXIX

Kā. xxix. ab:—The statement (of a fact) without the relation of the expressed and the expresser (between that fact and the words which bring it out) is (termed) Periphrasis.

When a fact (that is intended to be expressed) is conveyed through the power of suggestion which is different from the relation of the expressed and the expresser (i. e. from the power of Denotation of the words), it is पर्याप्ति, (so called) because the (intended) fact is stated in a different manner. In other words, पर्याप्ति is when a fact which is intended to be expressed is conveyed by words which do not express it but by words which suggest it. This figure is distinguished from Suggestive Poetry by the fact that in the former, the expressed sense is identical with the suggested sense, whilst, in the latter, it is different from it, or, according to Udyota, by the fact that in the former, the suggested sense is quite plain and is not more striking than the expressed sense; whilst, in the latter, it is not so.

The figure is instanced in ये प्रेक्ष्य चिर etc. verse 113. Here मोचन and निवासप्रीतित्याग—the suggested and expressed senses of the verse, respectively, are ultimately identical with each other. One and the same sense is, therefore, conveyed by the verse through the power of Suggestion in the form: ऐरावणशक्तौ मदमानविमुक्तौ जातौ, and through the power of Expression in the form: मदमानाभ्यां तयोरथिकरणयेनिवास-प्रीतिरुज्जिताः. In other words, (*the sense*) ऐरावणशक्तौ मदमानमुक्तौ जातौ, although suggested, is yet expressed by (*the*) words (of the verse). *Thus, what is expressed is what is suggested.*

If it be said that the knowledge of a thing which is already known being useless, there is no need of one and the same sense being conveyed by means of the two powers of a word,

i. e. the power of Expression and the power of Suggestion, we reply:—True that one and the same sense is expressed and suggested by the verse, but the form in which that sense is suggested is not the same as that in which it is expressed. The thing may be the same and yet modes may be different, as in the following example:—When a ‘white walking cow’ is perceived, there is the determination that it is a white walking cow. Thus, what one perceives, is what one determines, but one does not determine it in the manner in which one perceives it; for, one perceives (a white walking cow) as (a cow) undistinguished and unconnected; whilst, one determines it to be (a cow) possessed of distinction and connection.

रसन and विकल्प mentioned by Mammāta in his Vṛtti here mean निर्विकल्पकप्रत्यक्ष and सविकल्पकप्रत्यक्ष, respectively.

According to the Naiyāyikas in a निर्विकल्पकप्रत्यक्ष, an object is perceived as unconnected with such attributes as class (जाति), quality (गुण), action (क्रिया) etc. A गो, for instance, is perceived as unconnected with गोत्व, शुक्रत्व, चलन etc. All the things, i. e. the object, गोत्व, शुक्रत्व, चलन etc. are here perceived as independent of, and unconnected with, one another.

In common language we may say that we perceive a गो here, but we do not recognise to ourselves what that गो is; that is we do not know to which class of beasts it belongs, by which name it is called, whether it is white or black, walking or not etc. In fact, we perceive it as something (इदं किंचित्).

In a सविकल्पकप्रत्यक्ष on the other hand, an object is perceived as connected with such attributes as class, quality etc. A गो, for instance, is perceived as connected with गोत्व, शुक्रत्व etc. All the things. i. e. the object, गोत्व, शुक्रत्व etc. are here perceived as connected with one another. In ordinary language we may say that here we perceive a गो and recognize it for what it is. In other words, we know that it

belongs to the class of गोः, that it is white, that it is walking etc.

According to the Bauddhas, in a निर्विकल्पक, an object is perceived as undistinguished, whilst, in a सविकल्पक, as distinguished, from others of a different class. For instance, a गोः is perceived in the former as not different from others that are not—गोः; whilst, it is perceived in the latter as different from others that are not—गोः. These two kinds of Perception, Indeterminate (*निर्विकल्पक*) and Determinate (*सविकल्पक*) are referred to here by Mammata under the words Perception (*पर्याप्त*) and Determination (*विकल्प*). The dual भेदसंमर्गभ्याम् shows that Mammata here combines the Naiyāyika and the Buddhist view into one.

Thus, just as the object of both the kinds of Perception is one and the same, and yet the modes of perceiving it are different—one Indeterminate, the other Determinate: so the sense to be conveyed in पर्याप्तोत्तम् is one and the same, and yet the modes of conveying it are different—one of Expression and the other of Suggestion.

32. THE EXALTED (उदात्)

Kū. xxix. c:—(A description of) the prosperity of a thing is (termed) the Exalted.

'Prosperity (of a thing)' means 'connection of that thing with the plenty of anything.' It does not mean¹ 'abundance' of that thing itself. For, if it would mean that, the definition would extend to such a verse as बद्रा etc. which is an instance of पर्याप्त.

The figure is instanced in सुक्तः etc. verse 114. Here the houses of the learned are described as connected with

1. 'बद्रामलकाम्रदाढिमानामपहृत्य श्रियमुक्तां क्रमेण ।

अधुना हरणे कुचौ यतेते दथिते ते 'करिशावकुम्भलक्ष्म्याः ॥'

BV. Sr. 8. इत्यादै पर्यायालंकारभेदेऽतिप्रसंगादिति भावः । प्रभा.

the abundance of wealth in the form of pearls etc. From this, the excessive prosperity of king Bhoja--the object under description, is apprehended.

Kā. xxix. d:—Also the subordination to the great is (termed the Exalted).

The subordination (of the great), i. e., the representation (of the great) as collateral, of course, to the subject in hand, is also (termed) the Exalted.

The figure is instanced in तदिदमरण्यम् etc verse 115. Here, the great Rāma is represented collaterally to the Dandaka forest—the matter under description, in order that the representation may bring out the great importance of that forest.

If it be said:—Here, strikingness is due to Rāma's great energy itself which is here principal. No other point of strikingness exists in the verse. Thus, this does not deserve to be called a figure, but Suggestive Poetry ; we reply:—*The Heroic Flavour is not here (principal), because it serves to glorify Rāma who is here subordinated (to the Dandaka forest).* Here Rāma, who is the basis of वीरस, is Subordinate. Therefore, there can be no talk of रस being predominant. If it be said—well, as रस is subordinate here we shall call it रस, वद्वालक्ष्मी; we reply—No. The figure उदात्त supersedes it. If it were not so, then there would be no room for उदात्तालक्ष्मी.

33. THE CONJUNCTION (समुच्चय).

KĀRIKĀ XXX.

Kā. xxx. a b:—When, one cause of the production of an effect being present, others (are said to) produce that (effect), it is (termed) the Conjunction.

When, one cause capable of producing the effect in question being present, other causes are (represented to be) present, it is समुच्चय.

The singular number of अन्यत्र is insignificant here.

In समाधि, the causes are of unequal power; the effect which is to be brought about by one cause, becomes simply easy through the accidental operation of another cause. Here, all the causes are equally powerful. They jointly operate in the production of the effect, just as pigeons alight together upon a threshing-floor. The facilitation of the effect is here absent.

In काव्यलिङ्ग, the causes only are intended; whether they are one or many, or whether one of them is principal and the others subordinate, is not the object under consideration. Here, whilst one cause able to produce an effect is engaged in its production, others only help it.

The figure is instanced in दुर्वासा: etc. verse 116. Here, the (irresistible) arrows of Cupid, themselves, make the 'state of separation' insupportable; over and above these (such causes as) the 'lover's being at a distance etc.' are mentioned as doing the same.

Rudraṭa¹ has divided this figure into three kinds, i. e. Combination (1) of good things, (2) of bad things, and (3) of good and bad things, and defined them separately. But, *inasmuch as this very (figure, i. e.) Conjunction holds good in all these kinds, that is, where the combination is of good things, where the combination is of bad things, and where the combination is of good and bad things, we have not defined these separately.*

1. सतोर्योगः—सामोदे मधु कुसुमे जननयनानन्दने सुधा चन्द्रे ।

कचिदपि रूपवति गुणा जगति सुनीतं विधातुरिदम् ॥

असतोर्योगः—आर्लिगिताः करीरैः शम्यस्तसोषपांसुनिचयैन ।

मरुतोऽतिखरा ग्रीष्मे किमतोऽन्युदमद्रमस्तु मरौ ॥

सद्दस्तोर्योगः—कमलवनेषु तुषारो रूपविलासादिशालिनीषु जरा ।

रमणीष्वपि दुश्चरितं धातुर्लक्ष्मीश्च नीचेषु ॥ रुद्रट VII. 24-26.

The first kind is instanced in कुलममिन् etc. verse 117. Here, notwithstanding the existence of one cause, i.e. 'pure family' capable of producing the effects, i.e. 'pride' and the 'absense of it,' other causes such as 'a handsome figure etc.' are mentioned. All these causes being good things (since the things are naturally agreeable), the Conjunction here is of good things.

But in the example (first) mentioned, i.e. in दुर्वीरा: etc., the Conjunction is of such bad things as 'the arrows of Cupid etc.' These things are bad, because they cause pain to a 'woman under separation' who is the subject under discourse.

The third kind is instanced in शशि दिवसधूसर. etc. verse 118. *Here, the 'moon dimmed (by day)' is alone sufficient to become a sore affliction (to my heart); yet other sore afflictions (are mentioned).* Thus, inasmuch as a 'wicked person' is bad, and the 'moon' good, there is (here) a Conjunction of both good and bad things.

'This requires consideration,'¹ says Pradipa. 'For, just as in the previous example (viz. दुर्वीरा: etc.), the love, although naturally good, becomes bad in virtue of his being at a distance, so here also, the moon although naturally good, becomes bad in virtue of his being dimmed by day. Thus, this verse also, like दुर्वीरा: etc., deserves to be an example of असद्योग and not of सद्यसद्योग as said by Mammata'

Pradipa takes सद्यसद्योग as a द्वंद्व Compound and interprets it as 'Conjunction of good and bad things.' But this interpretation is wrong. For, firstly, if we accept it, the verse becomes open to the fault of सद्यचरभिन्नत्व (Dissimilarity of the

1. चिन्त्यत्वे हेतुमाह-पूर्वमिति । दुर्वीरा इत्युदाहरणे इत्यर्थः । विशेषणेनास-
म्यकत्वमित्यन्वयः । तत्रापि हि प्रियतमस्य सत्त्वमेव, दूरस्थितिविशेषणेन परम-
सत्त्वम् । इहापि स्वतः सुन्दरस्य शशिनो दिवसधूसरत्वेनेत्यसद्योग एवेत्यर्थः । प्रभा.

associated), inasmuch as it contains the association of good and bad things which are opposed to each other. And secondly, according to this interpretation, the example, as Pradīpa himself says, becomes identical with the example दुर्वारा: etc.

We should, therefore, take सदसयोग as a कर्मनारम् Compound (संतश्च ते असन्तश्च, तेषां योगः) and interpret it as 'Conjunction of things that are both good and bad.' Now, the fault of सहचरभिन्नत्व vanishes, for, each of the things combined in the verse being both good and bad—good by itself, and bad in a particular state,—the combination is not unequal. The example also may be different from दुर्वारा: etc. thus—In दुर्वारा¹ etc. although a 'lover etc.' are naturally good things, still they are intended by the poet to appear as simply bad to the woman under separation. Whilst, here the 'moon etc.' are intended to appear as both good and bad—good in virtue of their beauty and bad in virtue of their distressing the mind etc. Or thus.—In दुर्वारा: etc., although one thing, i. e. the 'lover' is good naturally, but bad when he is at a distance, still, all the other things mentioned in the verse, i. e. मार्गण, वयः, वस्त �etc., are painful to the woman under separation even naturally,

Thus, inasmuch as all the things in the verse (दुर्वारा: etc.) except प्रियतम् are bad, the verse is nothing but an example of असयोग. But, here all the things are both good and bad—good naturally but bad in virtue of the attributes धूसरत्व etc.; therefore, this is an example of सदसयोग. Everywhere in the verse the विशेष्यs such as शशी etc. are good, and the विशेषणs such as धूसर etc. are bad. This uniformity is, however, violated in नृपांगणगतः खलः where the विशेष्य, i. e. खल is

1. दुर्वारा: शशीत्यनयोः कथं मेद इति, चेत, इत्यम्—दुर्वारा इत्यन विरहासहिष्णुतया प्रियतमादीनां सतामप्यसत्येन विवक्षा, इह तु शोभनश्य सतो धूसरत्वादिन अशोभनत्वमपीति विवक्षा । प्रभा.

bad, but the विशेषण, i. e. नृपांगण is good. But, inasmuch¹ as here also we get a thing, i. e. खल that is both good and bad (whether the विशेषण is good or the विशेषण is good is here significant), the whole verse is a good example of सदस्योग.

Some,² however, say that inasmuch as the verse contains भग्नप्रकमत्व, it is unfit to become an example of this figure. They, therefore, regard the first three lines only of the verse as an example of सदस्योग. Udyota wishes to avoid the fault altogether by proposing to read नृपांगणमसत्युतम् for नृपांगणगतः खलः.

Kā. xxx. d:—That is another (kind of Conjunction) where Qualities and Actions are simultaneous.

The Compound गुणक्रिया may be solved, according to some, as गुणी च क्रिये च = गुणक्रियाः, गुणश क्रिया च = गुणक्रिये, and then by एकशेष, गुणक्रियाश गुणक्रिये च = गुणक्रिया.. Here, the number of the things conjoined is not the point. Hence, the dual number of गुणी and क्रिये is insignificant. Thus, those men³ are not right who suppose that the dual number is significant as showing that the things combined, must be

1. इदं तु बोध्यम्, 'शरी दिवसधूसरः' इत्यादौ विशेषं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमिति असत्। 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र तु विशेषणं काम्यमिति सत्, विशेषणं निन्द्यमिति असत्, नैतावता विशिष्टेषु शब्देषु भेदोऽस्ति । Sudh.

2. 'नृपांगणगतः खलः' इत्यत्र नृपांगणगत्वेन शोभनत्वं खलत्वेन चाशोभनत्वमिति समर्थनेऽपि (भग्नप्रकमत्वात्) तदंशमुवेक्ष्यैव अलंकारोदाहरणता । Chan.

3. अन्ये तु गुणात्वं क्रियाश्चेति द्वंद्वे बहूनामेव समुच्चयः स्थादतो गुणी च क्रिये चेति द्विद्वोत्तरं गुणक्रियात्वं गुणक्रिये चेति गुणक्रियाः इत्येकशेषात् द्वयोर्द्वयोरेव समुच्चय इति त्रिविधः समुच्चयोऽयमित्याहुः । एतन्मते द्विवचनांतेनोत्सर्गतः समासाभावात्कल्पनक्लेशः द्वयोरेव समुच्चय इत्यप्ययुक्तम् । बहूनामपि गुणानां बहोनामपि क्रियाणां च समुच्चयस्येष्टत्वात् । प्रभा.

two and two only. For, it is a general rule that the number of the words that are compounded with others is always singular. The supposition, therefore, that the number of युग्म and क्रिया is dual here is far-fetched. Or the Compound may be solved (according to Pradipa) as युग्म क्रियाश्. Here also, neither number nor homogeneity of the simultaneous things is the point. Hence simultaneity of heterogeneous things (or of homogeneous things more than two) is also included under this figure.

We thus get three Varieties here:—Simultaneity (1) of two or (or many) Qualities, (2) of two (or many) Actions, and (3) of a Quality and an Action. The word 'Simultaneous' distinguishes this figure from श्रीपक् where the many Actions are not simultaneous, but successive.

Examples in order.—

The Simultaneity of two Qualities (1) is instanced in विद्विति etc (सूत्र VIII. 28) verse 119. Here, the simultaneity is of two Qualities, i. e. brightness and darkness.

Simultaneity of many Qualities is instanced in प्रादुर्भवति¹ etc

The Simultaneity of two Actions is instanced in अयमेक etc. verse 120. Here, the Simultaneity is of two Actions, i. e. arriving and becoming.

The Simultaneity of many Actions is instanced in उदितं² etc.

The Simultaneity of a Quality and Action is instanced in कल्पुं च etc. vorse 121. Here, the Quality 'turbidity' and the Action 'falling' are simultaneous.

1. प्रादुर्भवति पथोदे कञ्जलमलिनं बभूव नभः ।

रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली भृगीदृशः पाण्डुः ॥ प्रभा.

2. उदितं मंडलमिन्दोषदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥ प्रभा.

It should not be said, as Rudrata does, that (this Conjunction is possible only) when the abodes (of the simultaneous things) are different, nor (should it be said that it is possible only) when the abode is one and the same; for, (such verses as) उनेति etc. and कृपाणपाणि. etc. are found, in the former of which, the Action उनेति and तनोति are simultaneous, although their abode is one and the same, and in the latter, the Actions पाणा कृपाणकरण and साधुवादकरण are simultaneous, although their abodes are different. All these¹ varieties of Conjunction are as a rule founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of cause and effect. Thus, Hyperbole is not the figure here, but Conjunction, Hyperbole being only subordinate to it.

34. THE SEQUENCE (पर्याय)

KĀRIKĀ XXXI

Kā. xxxi. a :—One (thing) in many (places) successively is (termed) the Sequence.

When a thing (intended as) one (1) is, or (2) is made to be in many (places), in succession, that is पर्याय.

The words 'in succession' exclude समूच्य and the second kind of विशेष in both of which there is Simultaneity. The word भवति in the Vitti does not denote 'natural existence'; for, कालकृष्ट does not naturally exist on the throat of Siva; thus, if भवति would mean 'natural existence', the verse नन्वाश्यस्थिति etc. would not be an example of भवति. So करोति also does not denote 'artificial existence'. These words mean here 'non-mention and mention of a causal agency,' respectively.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in नन्वाश्यस्थिति etc. verse 122. Here, कालकृष्ट, which is really one, is said to reside

1. अत्र कार्यकारणयोरेककालात्मकविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलं न तु स एवालङ्घरस्तस्येहांगत्वात्। Viv.

in places that are several. No cause, however, as to why it resides in many places is mentioned. Here, the unity of कालकृति is real; sometimes it may be due to a fancied identity; as in विम्बोष्ट etc., verse 123. Here also no cause as to why one thing, i. e. राग resides in two places, i. e. ओऽप्त and हृष्ण, is mentioned. Although राग (residing in the lips, in the shape of 'redness') is really different from राग (residing in the heart, in the shape of 'love') still inasmuch as (the two रागs) are ascertained as identical with each other, the unity (intended in the Kārtikā) is not (here) contradicted.

The second variety (2) is instanced in तत्त्वां etc. verse 124. Here, one and the same 'heart' is made to reside in two places, i. e. विष्णु and विम्बाधर. The causal agency, i. e. 'Cupid' is mentioned.

The verse औणभागः etc. commented upon by Udyota, is found in some books of the Kāvyaprakāśa. Many commentators such as Māṇikya-Candra and others regard it as an example of the first variety of पर्याय, inasmuch¹ as in the first line of it, one thing, i. e. तत्त्वत्वं is said to reside in the two places औणभाग and मध्यभाग, and in the second line, one thing, i. e. तरलगतिः is said to reside in the two places पाद and लोचन. In this example, one thing resides in two places; in the next नन्वाश्रय etc., one thing resides in many places. This, according to Saṅketa, is the distinction between the two examples. But Sudhāsāgara and others regard this verse as an interpolation, probably on the ground that this example is unnecessary and also on the ground that this does not become an example of पर्याय since the word विनिमय in the verse shows that पर्याय is not intended by the poet.

1. अत्र एकस्य तत्त्वादेवद्वये वृत्तिः । पूर्वार्द्धमत्रादाहरणम् । नन्वाश्रयेत्यत्र एकस्य बहुषु वृत्तिः । San.

Kā. xxxi. b :—The reverse of that is another (Sequence).

The reverse of the former is the second kind of पर्याय, in other words, when many (things) (1) are, or (2) are made to be, in one (place), in succession, that is another पर्याय. Here also the words 'in succession' exclude समृच्छय.

Examples in order:—

The first variety (1) is instanced in भूरिम etc. verse 125.

Here, 'the manifestation of nectar' and 'the announcement of poison' are successively on the part of one and the same thing i. e. 'the words of the wicked.' The causal agency is not mentioned.

The second variety (2) is instanced in तद्रेह etc. verse 126. Here, the 'house' and the 'palace,' are successively made to belong to one and the same person i. e. 'this Brāhmaṇ.' The causal agency, i. e. 'days' is mentioned.

Here (i. e. in both the varieties of this figure), there is no Barter. For, although¹ in the first variety of this figure the fact that one and the same thing should be abandoned by one person and received by another is intended as in Barter, still, the additional fact that one and the same (person) should abandon (one thing) and receive (another), is not intended as it is in Barter.

Thus, for instance, in नन्वाशय etc., verse 122, although the fact that कालकूट should be abandoned by अर्णव and received by शंकर is intended as in Barter, still, the additional fact that अर्णव should abandon कालकूट and receive something else, or that शंकर should receive कालकूट and abandon something else, is not intended as it is in Barter.

1. ननु द्विविधोऽत्र पर्यायः परिवृत्त्यभिन्न एव । पूर्वत्र खक्षप्रहणरूपत्वेन परत्रैकवस्तुत्यागानन्तरापरवस्तुप्रहणरूपत्वेन परिवृत्तिसम्भवात् । D. V.

Although¹ आलकृट is abandoned by अर्णव, still, something else is not received by him ; so also although कालकृट is received by शकर, still, something else is not abandoned by him.

Similarly, in the second variety of this figure, although the fact that one and the same person should abandon one thing and receive another is intended as in Barter, still, the additional fact that *one and the same (thing) should be abandoned (by one person) and received (by another) is not intended* as it is in Barter.

Thus, for instance, in तद्रेहै etc. verse 126, although the fact that द्विज should abandon गेह and receive मन्दिर is intended as in Barter, still, the additional fact that गेह should be abandoned by द्विज and received by द्विवस, or that मन्दिर should be received by द्विज and abandoned by द्विवस, is not intended as it is in Barter.

Although गेह is abandoned by द्विज still it is not intended to be received by द्विवस ; so also although मन्दिर is received by द्विज still it is not intended to be abandoned by द्विवस.

In परिवृत्ति there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, and एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान also. In the first variety of पर्याय, although there is एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान, still there is no एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान. Similarly, in the second variety of पर्याय, although there is एककर्तृकभिन्नकर्मक हानोपादान, still there is no एककर्मकभिन्नकर्तृक हानोपादान. This is the distinction between पर्याय and पारस्त्रिति.

Pradipa, however, simply says :—

This is not Barter, since ‘abandoning’ and ‘receiving’ (although present) are not (yet) intended here (by the poet).

1. अत्र गेहादि ल्यज्यते एव, न तु केनापि स्वीकियते । परिवृत्तौ तु यदेकेन ल्यज्यते तदन्येन गृह्यते । San.

35. INFERENCE (अनुमान).

Kā. xxxi. c d:—The statement of a (logical) Reason and a Conclusion is said to be Inference.

साधन is that which proves the existence of one thing upon another, as in the stock example पर्वतो वहिमाद् धूमात्, धूम is the साधन, because it proves the existence of वहि on the mountain. साध्य is that whose existence is to be proved by means of the साधन. As in the above example, 'fire' is the साध्य, because its existence is to be proved on the 'mountain' by means of the साधन 'smoke'. पक्ष is a धर्मी, i. e. that which has the साध्य for its attribute, that is, that on which the existence of the साध्य is proved; as 'mountain' is the पक्ष, because on it the existence of 'fire' is proved.

For a true Inference, the देतु ought to be invariably accompanied by the साध्य. As in the true inference पर्वतो वहिमाद् धूमात्, धूम—the देतु is invariably accompanied by वहि-the साध्य. Hence the देतु is called the व्याप्ति and the साध्य the व्याप्क.

The (logical) Reason (साधन) is a mark possessed of the three qualifications पक्षधर्मत्व, अन्वयित्व and व्यतिरेकित्व.

The mark must have (1) पक्षधर्मत्व, i. e. must be an attribute of the पक्ष, i. e. must be connected with the पक्ष. It must have (2) अन्वयित्व, i. e. सपक्षवृत्तित्व, i. e. must be found to exist in similar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained to exist. As 'smoke' is सपक्षवृत्ति, because it is found to exist in such instances as a 'kitchen-house etc.' where 'fire' is ascertained to exist.

Again, the mark must have (3) व्यतिरेकित्व i. e. विपक्षवृत्तित्व, i. e. must not be found to exist in dissimilar instances, i. e. in those instances where the साध्य is ascertained not to exist. As 'smoke' is विपक्षवृत्ति, because it is not found to exist in such instances as a 'lake etc.' where 'fire' is ascertained not to exist.

The Conclusion (साध्य) is a¹ necessary connection of the माध्य (which invariably accompanies the वैद्य), with the पक्ष.

A poetical representation of both the Reason and the Conclusion, of the character described above, is Inference.

The figure is instanced in यश्चैतः etc. verse 127. Here, in the first half, the Reason, and in the second half, the Conclusion, are stated. The argument may be put in the following form:—

The conclusion:—

These women (पक्ष) have Cupid always running before them, furnished with a bent bow etc. (साध्य).

The Reason:—Because they direct arrows in the form of the movements of their eye-brows towards a young man. (हेतु) —a fact which is invariably accompanied by another fact, i. e. 'Cupid always running before them.' (स्थापित).

If it be said: the Conclusion may also be stated first, as in मध्यतिष्ठति etc., just as it is stated afterwards, in the present verse. Why has the Inference been treated generally instead of being described particularly,² i. e. as possessed of two kinds. Besides,³ the reversed order of the Reason and the Conclusion should also be admitted (as it has been admitted by Rudraṭa) as a figure; as the reversed order of Cause and Effect has been recognized as a figure (i. e. Hyperbole).

We reply that in Hyperbole where the order of cause and effect is reversed, there is a strikingness consisting in the apprehension of the instantaneous production of the effect by the cause, owing to the reversed position of cause

1. अयोगव्यवच्छेदोऽवर्यं संबंधः । प्रभा.

2. विशेषत इति । उत्क्रपकारद्वयवत्त्या इत्यर्थः । प्रभा.

3. तथा च अतिशयोक्तौ कार्यकारणयोः पौर्वपर्यविपर्यवत् अत्रापि साध्ययोः पौर्वपर्यविपर्ययोऽपि वक्तव्यः, उक्तस्य रूपेण । Vide. Cha. & San.

and effect. There is no such strikingness (however), in the inversion of the sequence of the Reason and the Conclusion. Therefore, Inference is not (here specifically) declared as (possessed) of this kind. The termination त्युद् or अत्युमान denotes an act, not an instrument, of inference. Thus, an inference, the result of an inferential process, is the figure here.

When such words as मन्ये, शक्ति etc. occur in a verse, Inference is Expressed ; these words intimate an inference only when a Reason and a Conclusion are stated. They intimate Poetical Probability, when simply the reason such as resemblance etc. is present. When such words as वक्ति etc. occur, Inference is indicated. When both the kinds of words are not expressed and the inference is suggested by the statement of a Reason and a Conclusion, Inference is suggested.

36. THE SIGNIFICANT (परिकर).

Kā. xxxii. a b :—A description with significant epithets is (termed) the significant.

'Significant' means 'suggestive.' The description is, of course, of the subject, instanced in महीजस्त्रो etc. verse 128.

Here, the epithets महीजस्त्रव् etc. suggest that the warriors are irresistible etc.

If it be said: A 'Non-Significant' word has been declared to be a fault, i. e. अपुष्टार्थत्व; from this, it, of course, follows that an epithet must be significant. Thus, the Significant is simply the absence of the fault 'अपुष्टार्थत्व' 'and does not deserve to be a distinct figure. The Traditionalists reply;— Although a non-significant epithet being declared to be a fault, its rejection leads to the (tacit) admission that an epithet must be significant, still, the employment of many (significant) epithets in connection with one and the same (subject as in the present verse) has a (peculiar) strikingness which is known

to all, and is not simply the absence of a fault. *Hence, the Significant has been ranked in (the class of) figures.* According to these men, the plural विशेषणैः is significant as showing that a plurality of significant epithets is required for this figure.

On this Pradīpa:—The figure occurs even when only one significant epithet is employed ; as in अयि लावण्य etc. Absence of the fault 'अप्रार्थ' is possible not only when a significant epithet is employed, but even when no epithet is employed. Thus, the fact that an epithet is not अर्थ does not necessarily imply that it is significant. Although¹ in some cases, as in the present verse, absence of the fault अप्रार्थत्वं and the presence of the figure परिकर may both be found together, still, the grounds why the fault is absent and the figure is present are distinct. The fault is absent, because diminution of (the) pleasure (derived from a verse), which constitutes the very essence of a fault, is here absent. The figure is present, because it invests the verse with a peculiar charm. The peculiar charm or strikingness of a significant epithet is experienced by all and cannot, therefore, be denied ; as in शुद्धे सधनि² etc.

The author³ of Nidarśana says that up to this point, the Kāvyaprakāśa is composed by Mammata ; what follows afterwards is the composition of another man named Allaṭa.

1. दोषाभावरूपस्यापि पुष्टार्थत्वस्य चमत्कृतिविशेषजनकत्वरूपमलङ्घारत्वे उपधेयसङ्करेऽपि उपाधेरसंकरान्तिर्बाधमिति भावः । प्रभा. *Vide R. G. also.*

1. ' शुद्धे सधनि पल्लविन्युपवने वाप्या नवाम्भोरुहि ॥
कीडाद्री च सशाद्गुले विवलितश्रीर्विमुक्ता दशः ॥ ' । प्रभा.
2. एतत्पर्यन्तं मम्मटाचार्याणा कृतिः ।
' कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यः परिकरावधिः ।
प्रबंधः पूरितः शेषो विधायाल्लटसूरिणा ॥ '
अतः परमलटाचार्यस्य कृतिः । *Nid.*

37. THE DISSEMBLER (व्याजोक्ति)

Kā. xxxii. c d:—The artful concealment of the nature of an object, though discovered, is (termed) the Dissembler.

When, the nature of an object which, even though hidden is discovered somehow or other, is concealed under some pretence, that is व्याजोक्ति.

This is not अपहृति for, resemblance between both the प्रकृति and the अप्रकृति, which is present in अपहृति is here impossible. Although resemblance is present here, still, it¹ is between रेति and शैत्य of the Himālaya, which are both प्रकृति here.

If it be said: In व्याजोक्ति, there is the concealment of a thing that is first hidden and is afterwards discovered; thus, inasmuch as the circumstances only of a thing concealed are here different, व्याजोक्ति is different from अपहृति. We reply that even in these cases (where the circumstances are different), there will be nothing but अपहृति if resemblance is possible in them, as in सीत्कार² etc.

If it again be said that where resemblance is stated for the sake of concealment, there is व्याजोक्ति; but where concealment is stated for the sake of resemblance, there is अपहृति; we reply that in both³ the cases, there is nothing but अपहृति, because in both, there is resemblance; whether concealment is predominant or subordinate is not the point.

1. अपहृतौ किल उभयनिष्ठं साम्यम्, अत्र तु प्रकृतस्थैव सङ्घावात् प्रकृत-
निष्ठमेव साम्यमिति भावः । प्रभा.

2. यथा—‘सीत्कारं विक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किं
मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥’ इत्यादौ शुभस्य नायकस्य सीत्कारेत्या-
शुक्तिः व्यक्तस्य नहीत्यादिनाऽपहृतवेऽप्यपहृतिरेवेत्यर्थः । Pr. and Kuv.

3. उभयत्रेति । अपहृतप्राधान्येऽज्ञते च सति साम्ये इत्यर्थः । प्रभा.

The same is the opinion¹ of the followers of Udbhaṭa and others.

According to Udyota, in अपहृति, the affirmation of the उपमान is accompanied by the denial of the उपमेय. Here, nothing is denied, but something is made known as brought about by some other cause.

The figure is instanced in श्वलेन्द्र etc. verse 129. Here, horripilation (श्वलक) and tremor (वैषषु) manifest themselves (on the body of S'iva) as the Involuntary Indication (of his love for Pārvatī); their natures, however, are concealed by their being represented as proceeding from cold.

Pradīpa remarks,² however, that 'horripilation' and 'tremor' are not first hidden, so that they cannot be said to be afterwards discovered. Thus, the example would be inconsistent with the Vṛtu of Mammāṭa explaining the definition of व्याजोक्ति. He, therefore, says that here the love for Pārvatī that was hidden is discovered by the Involuntary Indications of love, i. e. horripilation and tremor; it is then concealed under the pretence that these Indications proceed from cold.

38. SPECIAL MENTION (परिसंख्या)

Kā. xxxiii. :—When the mention of something, with or without a query, results in the exclusion of something else, similar to it, it is considered to be Special Mention.

If it be said :—How can the mention of one thing result in the rejection of another? It is replied that *when a thing, although known from another means of proof, is yet made the subject of a special assertion, it terminates in the exclusion, of*

1. यदाहुरिति । उद्घटादिमतानुसारिण इत्यर्थः ।

2. तत्र कम्परोमाङ्गयोः पूर्वेगूढत्वाभावादुद्धिष्ठेत्यस्या संगतैः स्वयं उदाहरणं संगमयति—वयं त्विति । प्रभा.

another thing, similar to it, there being no other purpose which it can serve. Thus the mention of such a thing is परिसंख्या.

The words वृषभां च give us the divisions of परिसंख्या—
The (Special) Mention here is sometimes (a) seen to be preceded by a question, and sometimes, (b) seen to be otherwise, i. e. not preceded by a question. Thus, we get two divisions. Similarly, in both these places, the thing to be excluded is (sometimes) (1) Implied and (sometimes) (2) Expressed. Thus, we get four divisions.

The word परिसंख्या¹ literally means 'knowledge (संख्या) of exclusion (परि)'.

Examples in order :—

(a) 1 is instanced in किमासेव्यं etc. verse 130. Here, the fact that the banks of the Ganges should be resorted to, is well-known. It is made the subject of a special assertion here, for the purpose of intimating that the banks of other rivers should not be resorted to. 'The vicinity of another river than the Ganges etc.' are thus the things to be excluded; and they are here implied.

(a) 2 is instanced in किं भृष्णां etc. verse 131. Here, the things to be denied are 'the jewel's being an ornament etc.,' and they are here expressed.

(b) 1 is instanced in कौटिल्यं etc. verse 132. Here, what are denied are 'the crookedness residing in any thing other than a woman's hair, etc.'

(b) 2 is instanced in भक्तिभवे etc. verse 133. Here, the things to be denied are 'devotion's being entertained for wealth, etc.'

The figure occurs, only when the exclusion of another is imagined by the poet. Thus, पञ्च पञ्चनवा भक्ष्याः which is an example of परिसंख्या is not an example of this figure.

1. परिसंख्येति । परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । प्रभा.

परिसंख्या^१ is a kind of विधि which, according to the Pūrva-Mimāṃsakas, means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things both of which are possible.' As the sentence, 'The five five-nailed animals should be eaten,' lays down an injunction that a man should eat five-nailed animals only, in exclusion of those that are not five-nailed, although by his natural appetite he is impelled to the eating of both.

नियम is another kind of विधि which means 'Restriction to one in exclusion of the other, out of two things either of which is possible.' As the sentence समे देशे यजेत lays down an injunction that a man should sacrifice in an even place, when either alternative, i. e. sacrificing in an even place or sacrificing in an odd place was possible to him.

Inasmuch as, however, in both these kinds of विधि, इतरव्याख्याति is the same, the definition of the figure परिसंख्या applies to both. Thus,^२ परिसंख्या and नियम are regarded as identical in the Science of Rhetoric, in disregard of the minor distinctions of पादिकप्राप्ति and युगपत्प्राप्ति between them. The figure is, sometimes, found as based upon a Paronomasia also, as in चित्रेषु वर्णसंकराः etc., which means: 'the mixture of वर्ण (colours) was to be found in paintings (but the mixture of वर्ण (castes) was not to be found among the subjects etc.).'

39. THE GARLAND OF CAUSES (कारणमाला)

Kā, xxxiv. a b c :—When each preceding object is (spoken of as) the cause of each succeeding object, it is (termed) the Garland of causes.

The word यथा in यथोत्तर denotes 'repetition.' Thus यथोत्तर (means) each succeeding (object).

1. विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पादिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति योग्यते ॥ *Vide. R. G.*

2. नियमोऽपि...परिसंख्यैव । पादिकप्राप्तियुगपत्प्राप्तिरूपस्य अवान्तरविशेषस्याविवक्षणात् । *R. G.*

The figure occurs, also when something mentioned afterwards is successively spoken of as the cause of what precedes; as in भवन्ति नरकाः etc.¹ In मालादीपक,² although each preceding thing is the cause of the succeeding, still, all the things are connected with one action. Here, they are not so connected. Thus the two figures are distinct.

The figure is instanced in जितेदियत्वे etc. verse 134. Here जितेदियत्वे etc. are successively spoken of as the causes of विनय etc. The verse is not a good example of this figure; for it is open to the fault of भग्नप्रकमत्वं. When it is learnt that जितेदियत्वे is the cause of विनय, an expectation arises that विनय too must be the cause of something else. Now, this expectation is, no doubt, fulfilled by what is said in the second line of the verse. But, inasmuch as it is there fulfilled indirectly, i. e. by saying शुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते, instead of directly, i. e. by saying विनयो शुणप्रकर्षस्य कारणम्, uniformity, is said to be violated here.

The figure (called) 'the Cause' which Udbhaṭa has (defined) as "that which occurs when a cause is represented as identical with an effect" has not been here defined by us, although we are treating here of such figures as are based upon the relation of cause and effect: for, this (हेतु) whose form is आयुर्वृत्तम् etc. does not at all deserve to be (recognised as) a figure, inasmuch as no (particular) beauty is (apprehended) from the employment of (a word denoting) an effect to express a cause, as (the employment of the word आयुः to denote वृत्तम्) in the expression आयुर्वृत्तम्.

1. भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसंभवम् ।
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्वानपरो भव ॥

2. मालादीपके उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वार्थस्य हेतुत्वेऽपि सर्वेषामेककियान्वयः-
अत्र तु न तथा इति ततो भेदः । Vām.

If it be said—'The verse 135 अविरल etc. is an example of 'the Cause'.' Now, if this figure be not admitted, there would be no figure in this verse, and thus the verse would cease to be a poem, inasmuch as it is wanting in a figure. But this would be inconsistent with the recognition of it as a poem by the ancient rhetoricians such as भास्क इत्यादि etc. We reply that the verse अविरल etc. was declared (by them) to be a poem, in virtue of its possessing an Alliteration of soft letters (and of two other figures, i. e. पर्यायोक्त and अतिशयोक्त) only, and not because they thought that it contained the figure हेतु.

Thus, हेतु is but (another name of) काव्यलिंग itself, which has been described before.

Sārabodhini¹ says, however, that a distinct beauty is apprehended from the verse अविरल etc., and that the opinion of Udbhaṭa who admits हेतु as a distinct figure, is thus right.²

40. THE RECIPROCAL (अन्योन्य)

Kā. xxxiv. d, xxxv a :—When two things produce each other through an act, is (termed) the Reciprocal. The Vṛtti here is simple.

The reciprocal relation of cause and effect is not possible between two things; for, two things cannot exist before and after themselves. Therefore, the words 'through an act' are employed. 'Through an act' means 'through the production of identical acts.' An object existing³ without beauty, is as though it does not exist. Thus, two objects are metaphorically said to produce each other, when, really speaking, they produce identical acts causing each other's excellence.

1. वस्तुतस्तु 'अविरलकमलविलासः' इत्यादिषु वैचित्र्यमनुभवसिद्धमेवेति उपटादिमतं समीचीनमेवेति नवीनाः। Sār.

2. See my Sanskrit: Commentary on this point. It is a mistake to ascribe the quotation "हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः" to Udbhaṭa. H. Sharma.

3. अविशिष्टम्। शोभारहितमित्यर्थः। प्रभा.

The figure is instanced in वैसानोः etc. verse 136. Here the 'lake' is the cause of the 'swans possessed of a peculiar beauty,' and the 'swans' are the cause of the 'lake possessed of a peculiar beauty.' Thus, *here, both (the lake and the swans are said to) produce each other, through their effecting the heightening of each other's beauty.* The strikingness consists in the apprehension of the mutual obligation of two things through mutual acts.

41. THE REPLY (उत्तर)

Kā. xxxv. bcd, xxxvi. ab:—The Reply is (a) when a question is inferred from the mere hearing of an answer, or (b) when, to a number of questions, a number of incomprehensible answers is given

When, from the mere getting of an answer the preceding (interrogative) sentence is inferred, that is one (kind of) Reply.

The first kind is instanced in वाणिभव etc. verse 137. Here, from the answer given in this sentence (*i. e.* verse), the speech of the purchaser to the effect:—'I want elephants' teeth and tiger-skins, sell them to me,' is inferred.

The word प्रभ in the Kārikā means a 'preceding sentence' simply. Thus, although here no question is inferred, the verse is still regarded as an example of this figure; or, we may suppose that what is here inferred is a question, namely, 'Have you got elephants' teeth and tiger-skins?'

*This is not काव्यलिंग, although the answer is here the cause of the question; for, the (figure) Reply is not identical with that (figure, *i. e.* काव्यलिंग).* A reply is not indeed an efficient cause (कारकहेतु) of a question, but simply a mark (ज्ञापकहेतु) indicating the presence of it.

Nor is this अनुमान also, although it, too, contains an indicatory mark; for here the साध्य and the साधन are not stated as

1. न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोद्द्वयोर्निर्देशे एव तस्य अंगकारात् । S. D.

residing in one and the same घर, as they are in अतुमान. The साध्य—the question—belongs to the purchaser, and the साधन—the answer—belongs to the old hunter. Or, according to S. D., in an Inference, the साध्य and the साधन are both mentioned; but here the query is not mentioned.

Thus, the Reply deserves to be a distinct figure. Although काव्यलिंग is possible here, inasmuch as 'staying of the daughter-in-law in the house' may serve as an efficient cause of the absence of 'elephants' teeth etc., still, as strikingness consists in the inference of a question, it is this inference that constitutes the figure, although काव्यलिंग, no doubt, exists in the verse.

When, after a question (is asked), there is an answer which is incomprehensible, being beyond the reach of any other means of proof, that is another (kind of) Reply.

The word असकृत has been employed to show that the questions and the answers must be many in this variety; for, no strikingness is apprehended from the statement of a single question and a single answer. In the first kind of Reply where the question is inferred, even a single answer is striking.

असंभाव्य means, according to some, 'extra-ordinary,' but according to Pradipa, 'not known ordinarily, being beyond the reach of any other means of proof.' In प्रश्नपरिसंख्या, the answer, being well-known, aims at but the exclusion of another, there being no other purpose in its being given. Here, the answer stated in the verse, not being ordinarily known, rests but with itself i. e. aims at bringing out its own incomprehensibility. This is the distinction between the two (figures). The word¹ लोकातिकान्तगोचर in the Vṛtti means: 'beyond the

1. लोकातिकान्तगोचरतयेत्यस्य द्वृतिप्रथस्य प्रमाणान्तरविषयगोचरतया इत्येवार्थः, न तु लोकोत्तरचमत्कारितयेति । प्रश्नपरिसंख्यायामपि तत्सत्त्वेन भेदानपपत्तेरिति । प्रभा.

reach of any other means of proof,' and not 'remarkably striking.' For, if we accept the latter meaning, this figure would not be distinguished from प्रभपरिसंख्या where also an answer is remarkably striking.

The second kind is instanced in का विसमा etc. verse 13⁸ Here, 'the capriciousness of fate etc.' which are not known ordinarily, are brought out by the answers given in the verse.

According to the Moderns, the figure occurs, even if there is a single question and a single answer, both of them or even either of them being significant; as in किमिति etc.

The figure occurs even when the question is but one and the answers many; as in किं स्वर्गाद् etc.¹

So also it occurs when the same words express both a question and an answer (owing to Paronomasia); as in केदार etc.²

So also it occurs when two questions have only one answer as in के खेड़ाः etc.³

42. THE SUBTLE (सूक्ष्म)

Kā. xxxvi. *cd*, xxxvii. *ab* :—When a circumstance, even though delicate, is guessed some-how, and is intimated to another by some mark (indicative of it), it is termed the Subtle.

Somehow—From some (1) appearance or (2) gesture.

Delicate—That can be known (only) by a man of sharp understanding.

आकार= A change of expression etc.

1. किं स्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्पदितैः समं गोष्ठी ।

सौराज्यशुद्धवृत्तिः सत्काव्यरसामृतं स्वादु ॥

2. केदारपोषणरताः काशीतलवाहिनीरांगा ।

कंसं जघान कृष्णः कंबलवन्तं न वाधते शीतम् ॥

3. के खेड़ाः किं चलं वयः ।

The first kind is instanced in वक्त्रस्थिद् etc., verse 139. Here, the masculine action of a woman, guessed by looking at (her) appearance in the form of the 'mixing of the sashion with the drops of perspiration on the neck' is cleverly intimated to her and to other friends of hers by some one of her female friends, by drawing (on her hand the figure of) a sword. A sword is the characteristic mark of manliness; for men alone hold swords in their hands, they being fit persons to hold them. Here, although there is अनुमान, since the साधन i. e. कण्ठकुमभेद and the साध्य, i. e. प्रुणायित are both stated as connected with one and the same पक्ष, i. e. the woman, still, it is subordinate to the Subtle; for, strikingness consists here in the clever bringing out of a very delicate circumstance.

इग्रित—some particular motion of the limbs of the body.

The second kind is instanced in संकेत etc. verse 140. Here, the time of assignation, which (the lover) inquired for, is guessed from the gesture of his anxious look only, and is intimated (to him) by some (woman) sportively, by the closing of the lotus in her hand—(a mark) indicating the time of night

43. THE CLIMAX (सार).

Kā. xxxvii. cd :—An excellence (rising) successively (and) culminating in the end is (termed) the Climax.

The climax is an excellence whose utmost limit is (reached in) the last part of a prose or poetical passage. In other words, it is that where the last part is most excellent; for it is there only that the excellence rests after gradually rising in each preceding part.

The figure is instanced in राज्ये सारं etc. verse 141. Here each succeeding thing 'earth etc.' rises, gradually in excellence, until the last thing, i. e. 'a fair woman,' is declared to be the most excellent of all.

1. कुंकुमेन भेदो मिश्रणम् । प्रभा.

'This is not परिसंख्या'¹ because strikingness here consists not in the exclusion of another, but in the gradual rise of excellence.

In the above example, the rise is of the excellence of an object of a superior quality. The figure occurs also where the rise is of the excellence of an object of an inferior quality; as in वृणालुभुत्तरः etc.

44. DISCONNECTION (असंगति).

Kā. xxxvii :—When two things related to each other as cause and effect are represented as simultaneously residing in two totally different places, it is (termed) Disconnection.

In this (world), an effect such as, 'smoke etc.' is observed to be produced at the very place where the cause (such as 'fire etc.') is present. Where, however, things, although related to each other as cause and effect, are represented as simultaneously residing in two totally different places, owing to the peculiar excellence (of the cause), that is असंगति; (so called) because, in it the mutual association of cause and effect which is natural to them (or well-known) is abandoned.

Here, the word अत्यन्त although mentioned separately from भिन्नदेशतया is yet connected (as an adjective) with भिन्न, and shows that the places must be quite apart from each other. Thus, the definition does not extend to such an example² as दृष्टे भुजंगेन etc. where the eyes and feet are not completely different from each other in point of locality, they residing in one and the same body.

1. अत्र अन्यव्यपोहकृतचाहत्वमित्यर्थं परिसंख्यवेत्येके, तदस्त, सारत्वे व्यत्र विभान्तिर्नान्यव्यपोहे हति । San.

2. 'दृष्टे भुजंगेन पदेऽक्षिण धूर्णते' इत्यत्र नातिव्याप्तिः, देशस्य अत्यन्त-भिन्नत्वाभावात् । Vam.

युगपत् is not a part of the definition, but a description simply ; thus, the figure occurs in उद्दितमात्रे etc. also, although simultaneity of time is there absent. The representation of cause and effect as residing in two different places is due to the fact that the causes here have a peculiar excellence and are thus different from ordinary causes.

In a Hyperbole,¹ there is a reversion of the sequence of cause and effect ; here, a local difference between them.

Its instance is जस्ते अ etc. verse 142. Here, 'biting of the cheek by the teeth'—the cause, and 'pain'—the effect, are represented as residing in the 'wife' and the 'rival wives' of the Hero, in order to bring out the particular fact that the 'biting' gives acute pain to the rival wives of the Hero. Here,² identification between bodily and mental pain is at the bottom of this figure. In this verse, the use of a synonym क्षत, when the same word i. e. वण ought to be employed, makes the verse open to the fault of भग्नप्रक्रमत्व

If it be said :—The figure is nothing but Contradiction. For, just³ as the residence in one place सामानाधिकरण्य of two things which reside in two different places makes the two things contradictory of each other; so the residence in two different places (वैयधिकरण्य) of cause and effect which reside in one place makes them contradictory of each other. We reply—No. For, वैयधिकरण्य is Disconnection itself. Now Disconnection is not Contradiction. It simply indicates that there is a contradiction between two things; for, it is on account of this वैयधिकरण्य that the two things appear to be

1. अतिशयोक्ते: कार्यकारणयोः पौर्वपर्यविपर्ययो लक्षणम्, अस्यास्तु कार्य-कारणवैयधिकरण्यमिति भेदः । Cha.

2. अत्र शारीरमानसयोर्बेदनयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम् । प्रभा.

3. ननु व्यधिकरणत्वेन नियतयोः सामानाधिकरण्यवत् सामानाधिकरणत्वेन नियतयोर्वैयधिकरण्यस्यापि विशद्वत्वाद्विशद्वालङ्घार एवेति शंकते—नन्दिति । प्रभा.

contradictory of each other. Thus, Disconnection is quite distinct from Contradiction.

If it again be said :—Although¹ the two figures are distinct, still, inasmuch as no strikingness is here apparent, unless contradiction is brought out, let this contradiction itself be the figure, and not Dis-connection which simply indicates the presence of that contradiction. Nor should it be said that Contradiction is where there is सामान्यविकरण between two contradictory things, and not when there is वैयचिकरण between them; because the definition of Contradiction is very general and does not speak of this restriction.

We reply :—No. For, although the definition is given generally, still its scope becomes restricted in virtue of a rule that a general proposition covers all the ground except that covered by its exception. Now, Disconnection is an exception to the general figure Contradiction. Disconnection occurs where two things residing in one place are represented as residing in two different places. This is the ground which it occupies. Therefore, the general figure, i. e. Contradiction, must leave this ground and occupy the remaining ground. It thus occurs where two things residing in two different places are represented as residing in one and the same place. Hence, examples of Contradiction have been given by us before, in accordance with this restriction of province made here.

Vṛtti :—This is an exception to Contradiction, not Contradiction (itself). The opposition that appears here is due to the residence in two different places of two things which reside in one place; whilst, in Contradiction, the opposition is due to the residence in one place of two things which reside in two different places. Although (this is) not (actually) mentioned

1. विरोधस्फूतिं विना चमत्काराभावात् स एवालङ्घः समुचित इति पुनराशंकते नन्वेवमपीति । असंगतिविरोधयोर्मेदर्पात्यर्थः । प्रभा.

in the definition of Contradiction, still, *this follows in virtue of the fact that a general proposition establishes itself (i. e. occupies its 'ground') after leaving the ground covered by its exception. Hence, (Contradiction)¹ has been exemplified by us before, with a regard to this² very restriction of its scope laid down here.*

45. THE FACILITATION. (समाधि)

Kā. xxxix. ab :—When (the accomplishment of) an act becomes easy through the operation of another cause, it is (termed) the Facilitation.

When an act, which is begun, is accomplished without difficulty by an agent, being assisted by another (accidental) means, that is named समाधि.

The term समाधि etymologically means ‘Accomplishing³ a thing) well, i. e. easily.’

The figure is instanced in मानमत्यः etc. verse 143. Here, the effect, i. e. ‘quelling of anger’ which is being produced by the cause, i. e. ‘falling at her feet,’ is easily accomplished by the sudden operation of another cause, i. e. ‘the roaring of the clouds.’

This figure occurs, only when one cause is intended as principal and the other auxiliary; whilst, समुच्य occurs when both the causes are intended as principal.

46. THE EQUAL (सम).

Kā. xxxix. cd :—If a union is (found) somewhere (that may be) accepted (by all) as fit, it is (termed) the Equal.

Union is either Conjunction etc., or the relation of cause and effect. Thus, the figure सम (occurs) when there is an

1. उदाहृतं । विरोधालङ्कार इति शेषः । प्रभा.
2. तथैव । सामानाधिकरणेऽनेव । प्रभा.
3. सम्यगाधानं करणमित्यर्थः । प्रभा.

ascertainment of a connection as fit, expressed in the form:—This (union) of these two things is commendable. (The figure occurs) when a (fit) union exists between (1) two superior things or (2) two inferior things; but not when it exists between one superior and another inferior thing. In समुच्चय, there is a union of two good or bad causes; here, union is declared as fit even between two good or two bad things that are not causes.

The first variety is instanced in धारुः शिर्षा etc. verse 144. Here the union of the 'deer-eyed lady' and the 'king'—two superior things—is declared as fit.

The second variety is instanced in चिंत्रं etc. verse 145. Here the union of a 'Nimba tree' and 'crow'—two inferior things—is declared as fit.

Fitness of the connection called 'the relation of cause and effect' occurs when a cause produces an effect having qualities similar to those of itself, as in भूतार्पित etc.

The figure occurs, also when a thing produces a quality possessed by others, in virtue of its association with them; as in वृद्धवानल् etc.

Sometimes, it occurs when the desired object is obtained (verbally and not really) from that source which is resorted to for the accomplishment of that object; as an उच्चर्जैः etc.

47. THE UNEQUAL (विषम).

Kā. xl. & xli:—(1) When, in one place, connection is not found to be possible, owing to extreme incongruity; (2) when the endeavour of an agent becomes not only fruitless, but, on the contrary, brings an evil result to him; and (3) and (4) when the Qualities and Actions of a cause are respectively opposed to the Qualities and Actions of an effect; that is deemed the Unequal.

(1) *When a connection between two (things) is apprehended as but impossible, owing to extreme incongruity (between them), (2) when an agent who has begun to do some (act), sometimes, not only does not obtain the desired fruit of that (act), owing to that act being destroyed, (or, owing to the intervention of some powerful obstacle), but, on the contrary, obtains even an undesirable result (which is quite) unlooked for; similarly, (3) and (4) when although (as a rule) an effect resembles a cause in its nature, the Qualities and Actions of them are still opposed to each other; that is the four-fold Unequal, the opposite of the Equal.*

The first kind is instanced in शिरीषाद्यपि etc. verse 146. Here, incongruity consists in the nature and qualities of Cupid being opposed to the nature and qualities of the woman under discourse. The impropriety of the union is here suggested.

The second kind is instanced in सिंहिका etc. verse 147. Here, not only is self-protection not secured, but, on the contrary, the disaster of being devoured by Rāhu is met with.

The third kind is instanced in सथःकर etc. verse 148. Here, we have 'white fame' arising from the 'dark sword,' figured as the cause, in opposition to the general rule that the qualities of the effect conform to those of the cause. Here, there is incongruity between 'blackness' and 'whiteness' belonging to the cause and the effect, respectively.

The fourth kind is instanced in आनन्द etc. verse 149. *Here, the Action of 'delighting' belonging to 'the woman'—the cause, is opposed to the Action of 'tormenting the body' belonging to 'the state of separation'—the effect.*

The particle च in the second line of the fortieth Kārikā shows that the second variety of विष्म occurs not only (A) when there are both non-attainment of the desired object and the attainment of an undesired object, but also (B) when

there is mere non-attainment of the desired object, or (C) when there is mere attainment of an undesired object.

The division A has been instanced in विप्रिका etc. verse 147.

B may be instanced in प्रभात¹ etc. and C may be instanced in पद्मातपश्च² etc.

The Kārikās do not exhaust the divisions of the figure; thus, other divisions of Inequality which may be generally defined as 'Absence of compatibility between two things related to each other any how,' are also possible. Thus, for instance, Inequality between two things related to each other as part and whole may be instanced in विष्णुलेन etc. verse 150. Here, 'sleeping on the ocean' and 'devouring all the worlds with the ocean' are incompatible things and constitute one विप्रम. Similarly, that the whole Kṛṣṇa whose belly is able to drink all the worlds should be drunk by a part of a woman's body, i. e. the eyes, is also incompatible. This is another विप्रम.

Although पान (drinking) is different from पान (looking intently), still, the two पानs are here fancied as identical with each other. Thus, this verse becomes an example of the figure in question.

In this variety, the relation is that of part and whole, whilst, in the first, the relation is that of opposition. This is the distinction between the two varieties. S. D. however puts this example under the first variety.

Thus, in this and other (examples) also, Inequality should be understood (as possible) in this and various other ways, according to the particular circumstances of each case.

1. प्रभातसमयप्रभातं प्रणथिनि हुबना रसात्, असुध्य नयनाम्बुजं सपदि पाणि-
नाऽमीलयत्। अनेन खलु पद्मीपरिमलालिपाटच्छैः, समीरशिशुकैश्चरादनुभितो
दिनेशोदयः॥ R. G. p. 446.

2. पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य, कि वज्रमर्पयेतुभिन्नसि वापिकायाम्। कालः
कलिंगगदिदं न कृतज्ञमज्ञे, स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम्॥ Ku. p. 107.

In Contradiction, what is striking is the residence in one place of two things residing in two different places; in Disconnection, the residence in two different places of the cause and the effect residing in one place; but here, the connection of dissimilar Qualities and Actions belonging to the cause and the effect.

48. THE EXCEEDING (अधिक).

Kā. xlvi :—When the abode and the abider though smaller, are yet represented as greater than the abider and the abode, which are (themselves) great, that is (termed) the Exceeding.

The abider is the thing contained, the abode is its container. When the container and the contained, although smaller, are yet represented as greater than the contained and the container, respectively, although these (latter) are intended as (themselves) great, with a view to intimate the excellence of the object under description, that is अधिक which is thus two-fold.

Examples in order :—

The first kind is instanced in अहो etc. verse 151. Here, 'heap of fame'—the contained, is intended as great, being described as incapable of being contained.

'The triad of worlds', which is smaller, is represented as greater than 'the heap of fame', inasmuch as the former is described as containing the latter, in order to bring out the excellence of the latter (i. e. the heap of fame), which is the object under description.

The second kind is instanced in युगान्त etc. verse 152. Here, the container—the body of कृष्ण, is intended as great, being described as the substratum of the whole world. 'The joy at the arrival of Nārada,' which is smaller, is yet represented as greater than 'the body of Kṛṣṇa,' inasmuch as the former is described as incapable of being contained by

the latter, in order to intimate the excellence of the latter (i.e. the body of Kṛṣṇa), which is the object under description.

49. THE RIVALRY (प्रत्यनीक).

Kā. xliii :—When somebody unable to avenge himself on his enemy is represented as doing harm to one belonging to him, with a view to praise that very enemy, that is called the Rivalry.

When some one, unable to directly punish an enemy, although he has done him an injury, (is represented as) punishing (another who is) dependent on him, with a view to prove that very enemy's superiority, that is termed प्रत्यनीक ; so called because, it is like the ally of an army. Just as one attacks, instead of an army directly, another who is an ally (1) of that (army) foolishly, or (according to Pradipa's reading)¹ secretly, for fear of being killed by that army ; so here also, while an enemy is to be conquered, another (person) connected with him is conquered. The connection between the enemy and his friend may be (1) Direct or (2) Indirect. Thus, the figure is of two kinds.

The first is instanced in त्वं विनिर्जित् etc. verse 153. Here, Cupid unable to conquer the Hero, conquers the Heroine who is directly connected with the Hero i.e. as his wife.

The second is instanced in यस्य किञ्चित् etc. verse 154. Here, Rāhu unable to avenge himself on Kṛṣṇa for the cutting of his head, troubles, the Moon who is connected with him. *The connection of the Moon with Kṛṣṇa is here (Indirect), because (the Moon) has a connection (of resemblance) with the face which is connected with Kṛṣṇa by the relation of part and whole.*

1. तत्प्रतिनिधिभूतः तन्मन्त्रादिः सैन्यभयान्निगूडमभियुज्यते । पीड्यते इत्यर्थः । प्रभा.

50. THE LOST (मीलित).

Kā. xliv : When a thing is concealed by another, through a mark, either (1) natural or (2) even adventitious, and common to both, that is said to be the Lost.

If through some mark, which is natural or adventitious, and which is common (to both the thing to be concealed and the thing which conceals it), a thing is concealed by another by its very nature, on account of its superior power, that they call twofold मीलित.

Here, the disappearance (i. e. non-apprehension) of a thing is natural, on account of the thing being eclipsed by another thing which is similar to and more powerful than it. In व्याजोकि¹ and अपहृति², however, this disappearance is not natural.

The first kind is instanced in अपांग etc. verse 155. Here, the marks 'tremulousness of the eyes etc.' are natural to the body of the deer-eyed lady and they are common to the 'rise of intoxication', being found in that case also.

'Through these marks, the 'rise of intoxication' is concealed by 'youthfulness' on account of its inherent superiority of power.'

The second is instanced in ये कन्दराशु etc. verse 156. Here, the fact of cold, which is understood from the force of the fact that the enemies reside in the caves of the Himalaya mountain, is adventitious. Hence, (the marks) 'tremor' and 'horripilation', which are produced from that (cold) are also of an identical nature, i. e. adventitious; and they are common to, being found in the case of, fear also.

1. व्याजोक्तौ तिरोधानं न वस्तुस्वभावजनितं किंतु कथंचिदुद्भवं वस्तु कथित तिरोधातुं यतते इति विवक्षितम् । इह तु वस्तु नोद्दिक्षम्, तस्यापि च तिरोधानं वास्तविकतया विवक्षितमिति ततो भेदः ६ Vv.

2. वस्तुगत्यैवेति । एतच्च अपहृत्यलङ्घारब्यावृश्यर्थम् । तत्र वस्तुतस्तिरोधानाभावात् । प्रभा.

51. THE NECKLACE (एकावली).

Kā. xlv :—When each succeeding thing is (1) affirmed or (2) even denied as an attribute of each preceding thing, that is the twofold Necklace.

The Vṛtti is here simple.

The affirmation or denial of a thing as an attribute of another must be repeated in order to be striking.

According to some, the Kārikā means:—‘When a thing, which stands first as an attribute of another thing, is affirmed as possessed of its own nature by being afterwards made a subject and then by having another attribute affirmed of it; that is called एकावली’. As in स पण्डित् etc., the thing पण्डित्, which stands first as an attribute of another thing referred to by सः, is affirmed as possessed of its own nature, i. e. पण्डितत्वं, by being afterwards made a subject (referred to by यः) and then having another attribute, i. e. स्वहितार्थदर्शित्वं affirmed of it. Similarly, in न जलं etc., the thing जलं is denied as possessed of its own nature, i. e. जलत्वं, by being made subject (referred to by यत्) and then having another attribute, (i. e. सुचारुपंकर्जं denied of it).

This interpretation should, however, be rejected, because, it is opposed to Mamta's Vṛtti on this Kārikā;

1. कथित्विति । परमनन्तरं विशेष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विशेषणेन स्व-
धर्मविशिष्टमुपपाद्यते इत्यर्थः । अथवा अपोद्यते स्वव्यतिरेकेण विशेष्यात्वाच्छेदक-
निषेधयुद्धिविषयीक्रियते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—‘स पण्डितो यः स्वहितार्थदर्शित्वं
हितं न तद्यत्र परानपकिया । परे च ते ये श्रितसाधुभावाः, सा साधुता यत्र
चकास्ति केशवः’ ॥ अत्र तच्छब्दार्थं विशेषणं पण्डितः, पश्चात् स्वहितार्थदर्शित्वं
प्रति विशेष्यः, तेन विशेषणेन पण्डितत्वेनोपपाद्यते । द्वितीयभेदस्य तु ‘न
तज्जलम्’ इति वक्ष्यमाणम् । अत्र ‘हि सुचारुपियादिविशेषणेन स्वव्यतिरेकेण
विशेष्यात्वाच्छेदकजलत्वनिषेधयुद्धिरिति । अत्र ‘पुराणि यस्याम्’ इत्युदाहरणा-
व्याप्तिः सूत्राक्षराननुसारताचेति दोषः स्फुट एव । प्रभा.

because, according to it, the definition of this figure does not extend to such examples as पुराणि यस्यां etc., and because, it does not literally follow the wording of the Kālikā.

The first kind is instanced in पुराणि etc. verse 157, and the second in च तज्ज्ञः etc. verse 158. Here, in the former (example, each succeeding thing) is affirmed (of each preceding thing) in the following order — ‘women’ are affirmed of ‘houses’; of those (‘women’) ‘beauty’ (is affirmed), through its being said to be a means of the act of ‘decoration’ which is an attribute of their bodies; of that ‘beauty’, ‘sports’ (are affirmed); and of those (‘sports’ also, the ‘weapon of Cupid’ is affirmed). In the same manner, in the latter example, (each succeeding thing) should be understood as denied as an attribute (of each preceding thing). Thus of ‘water,’ ‘lotuses’ should be considered as denied; of ‘lotuses,’ ‘bees,’ of ‘bees,’ ‘humming’; and of ‘humming’ also, ‘charmingness.’

The figure occurs also when each succeeding thing is predicated as a subject to each preceding thing; as in धर्मेण शुद्धिः etc. Here, शुद्धिः etc. are successively predicated as subjects to what precedes, i. e. धर्मः etc.¹

If each preceding thing helps each succeeding thing in an uniform manner, then this very variety becomes what has been called by the Ancients मालादीपक्. मालादीपक्,² according to R. G. does not deserve to be दीपक्, because it does not contain ‘resemblance’ which constitutes the very essence of दीपक्, and besides, मालादीपक् does not contain प्रकृत and अप्रकृत things both of which are found in दीपक्.

1. धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा बुद्धया निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।

लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥ ३.

2. इह च शृंखलावयवानां पदार्थाना सादृश्यमेव नास्ति इति कथंकारं दीप-
कतावाचं श्रद्धीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च । R. G.

52. REMINISCENCE (स्मरण)

Kā xlvi. a b c :—The recollection of an object, in the form in which it is cognised, on the perception of another object similar to it, is (termed) Reminiscence.

In this Kārikā, the word, अर्थस्य स्मृतिः alone constitute the definition of स्मरण. The word यथानुभवम् indicates the form of Reminiscence, and the words दृष्टे तत्सदृशे indicate all the circumstances that revive the impression of a former experience which generates recollection. Thus, such circumstances¹ as Destiny, Contrast, Reflection, Association of ideas etc. are also included.

Or, the words दृष्टे तत्सदृशे may be taken as forming part of the definition of स्मरण and thus serving the purpose of excluding all other reminiscences² which are not based upon resemblance, and are not thus striking; thus स तथेति etc. is no example of this figure.

Thus, the definition of स्मरण is :—*When an object, which is once cognised (by any of the kinds of evidence) as possessed of a certain form, is afterwards recollected in the same form (in which it was cognised before), on the perception³ (by any of the senses) or even on the recollection⁴ of another object*

1. प्रणिधाननिवन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृशपरिहाश्रयाश्रितसंबंधानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्रासिलिंगवधानसुखदुःखेच्छाद्विषभयार्थित्वक्रियारागधर्मार्थमिनिमित्तेभ्यः—(स्मृतिः) । Nyāya III, 2. 44.

2. अन्यादशेति । सादृश्यामूलकेत्यर्थः । ‘ स तथेति प्रतिज्ञाय विसुज्य कथमप्युमाम् । कृषीज् ज्योतिर्मयान् सप्त सप्तमार स्मरशासनः ॥ ’ इत्यादी हि न स्मृतेश्चारुविमिति नालङ्घारत्वम् । प्रभा.

3. उपलब्धिमात्रे अत्र दशिरिति । San.

4. सदृशस्मरणादुद्बुद्धेन संस्कारेण जनिता स्मृतिरपि स्मरणालङ्कारः । यथा—“ सन्त्येवास्मिङ्गति बहवः पक्षिणो रम्यरूपास्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु । पैरस्यक्षैरथं लिजसखं नीरदं हमरयाङ्गिः स्मृत्यारुदं भवति किमपि ब्रह्मकृष्णाभिधानम् ॥ ” R. G.

which is similar to it and which is the cause of the awakening of Reminiscence, through the revival of the impression left on the mind by the former cognition.

The figure is two-fold:—When the object recollected is recognised (1) in this life or (2) in some former life.

The first kind is instanced in निम्ननाभि etc. verse 159. Here, the recollection is of an object experienced in this life.

The second is instanced in करञ्जुभि etc. verse 160. Here, on the perception of the 'breasts of यशोदा' the पांचजन्य is recollected by Kṛṣṇa who had known it in one of his former lives, owing to resemblance between the two objects.

Rāghavānanda,¹ however, would have this figure, even where the recollection arises from Contrast; as in शिरीषमूद्रि etc.

53. THE ERROR (भान्तिमान्).

Kā. xlvi. c d —The apprehension of (one thing as) another on the perception of (that thing) similar to that (another), is (termed) the Error.

Here also, the word अन्यसंवित् alone constitutes the definition. The word तत्त्वल्पदर्शने indicates the circumstances that produce Error. तत् refers to 'a thing not in question,' which is referred to by अन्यत् in अन्यसंवित्. What is तत्त्वल्प similar to that (thing not in question), must, therefore, of course, be taken here to be 'a thing in question.' When, on the perception of such 'a thing (in question,' i. e. of 'a thing in question' similar to a thing not in question), the apprehension (of that thing in question) as (identical with) that thing not in question arises, it is (called) the Error. In other words, when 'a thing in

1. राघवानन्दमहापत्रास्तु वैसाहश्यात् स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति ।
तत्रोदाहरणं तेषामेव । यथा—

“ शिरीषमूद्रि गिरिषु प्रपेदे यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदाश्याः सदनेषु सौख्यलक्षणाणि दध्यौ गलदश्यु रामः ॥ ” S. D.

question' is taken for 'a thing not in question' which is called to mind through the impression of it being revived by the sight of that thing in question similar to it, it is called the Error.

This is neither Metaphor nor the first (kind of) Hyperbole; for, although in those figures there is an apprehension of a false identity between two things, still, inasmuch as the apprehension of that false identity is there accompanied by the apprehension that it is false, Error is really absent. Here, however, Error is clearly¹ apprehended (to be present) as shown by the name (of the figure² नान्तिमत्) which comes into use by following its sense.

The natural sense of Error is 'an apprehension of a false identity which is not accompanied by the apprehension that it is false.'

The cognition of Error is here an ascertained one; thus, this figure is distinguished from the Doubt instanced in कान्ते तत्र etc. The matter in hand here is cognised as identical with what is not the matter in hand. In other words, the matter in hand is here not cognised at all. Thus मीलित, सामान्य, and तदृण are excluded; for in मीलित, the अप्राकरणिक itself is absent; in सामान्य, although no distinction is apprehended between the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक, still, both the प्राकरणिक and the अप्राकरणिक are cognised, and in तदृण, there is an identity of qualities only, but not of the objects (possessed of those qualities) which are cognised distinctly.

The delusive cognition must spring from the imagination of the poet. In other words, it must be striking. Thus रंगे रजतम् is no example of this figure.

1. तत्र वस्तुत इति । अनाहार्यतयेत्यर्थः । अध्यवसानमात्रेति । मात्रे-
त्यनाहार्यत्वयच्छेदः । प्रभा ॥

2. अर्थानुगमेनेति । अर्थश्च अनाहार्य एव उत्सर्गसिद्धोऽत्र संज्ञाघटक इति
भावः । प्रभा ॥

The figure is instanced in कृष्णे इति etc. verse 161. Here, the 'rays of the Moon' are mistaken for 'milk etc.' by the 'cat etc.' through resemblance between the 'rays' and 'milk etc.'

54. THE CONVERSE (प्रतीप).

Kā. xlvi:—(1) When the thing compared to is condemned, or (2) when it is itself fancied as (being) the thing compared, for the purpose of being condemned, it is (termed) the Converse.

When the उपमान is condemned (by saying):—‘what is the use of the उपमान, since the उपमेय itself is quite capable of bearing its yoke, i. e. of serving its purpose; also when the same (उपमान), (although) well-known as being an उपमान, is (yet) turned into an उपमेय, in order to show that it has got another उपमान in the उपमेय itself, i. e. to show that the उपमेय is superior to it and thus to condemn it in this manner; that is the twofold Converse, so called because (in it) the उपमेय becomes a rival of the उपमान.

The figure is instanced in लवण्यौकसि etc. verse 162. Here, the thing compared, i. e. the 'king' endowed with such various qualities as 'beauty etc.' is present; the various things compared to, i. e. the 'moon etc.' are, therefore, condemned as useless.

Here, although there is another figure called यथासंख्य, still, what is striking is not Relative Order but condemnation.

The second is instanced in ए एहि इति etc. verse 163. Here, the 'Moon', inasmuch as she is said to have the 'face' as an उपमान to her, is represented as inferior (to that 'face') in her qualities. The word वचनीय—the Sanskrit form of वआणिज्ञ, however, suggests that even this comparison cannot be established between the Moon and the face, on account of the former being considered to be far inferior to the latter. Thus, (the fact of) the non-establishment of comparison leads to the condemnation (of the Moon).

The figure is thus distinguished from व्यतिरेक where, although the उपमेय is superior to the उपमान as here, still, the fact of comparison is established between them.

Sometimes, however, an act of comparison (by being) but accomplished, leads to the condemnation (of the उपमान); as instanced in गर्वमसंवाद etc. verse 164. Here, the turning of the 'lotuses,' which are well-known as the उपमान, into the उपमेय itself constitutes their condemnation, because, turning them into the उपमेय is tantamount to showing that they are possessed of inferior qualities.

Here, although comparison is effected, still, the superiority of the उपमेय (i. e. मलिन) is not apprehended. Thus, this kind is distinguished from व्यतिरेक where that superiority is apprehended.

In this manner, (the figure) प्रतीप should be understood as occurring also when an object, which did not before experience the state of being the उपमान, owing to the possession of incomparable qualities, is made to assume that state; as in अहमेव शुरुः etc. verse 165. Here, (the fact of) हालाहल's (assuming) the position of the उपमान, (although hitherto regarded as) impossible, is (yet) declared (in the verse).

55. THE SAMENESS (सामान्य).

Kā xlviii.—When something in question is represented as appearing like something else, owing to its connection with it, in order to show a likeness of properties (between them), that is said to be the Sameness.

When (a thing in question), although dissimilar, becomes connected with (another)—a thing not in question,—and with its own qualities but not given up, is represented as having become undistinguishable from it, in order to show that (the thing in question) appears like (the thing not in question), it is (called) the Sameness; (so called) because, (in it) there is a connection of like properties.

The word अपरित्यक्तनिजगुण excludes तदृष्ण where the thing in question gives up its own qualities. Upon this, Prabhā¹ remarks that the word अपरित्यक्तनिजगुण is not necessary to exclude तदृष्ण; for, in a तदृष्ण, one thing assumes only the qualities of another; but the things themselves are not represented as undistinguishable from each other; nor are they understood as such. Thus, तदृष्ण is excluded by the word तदेकात्मतया itself. The word वध्यते does not mean 'is expressed' but simply 'is conveyed'; for the fact of the similarity of appearance is not 'expressed' but simply 'conveyed' by the words अविभाव्यतां गता. in the verse मल्यज etc.

In the मीलित, an object is not apprehended at all, being eclipsed by another of a superior quality similar to it; whilst, in the present figure, an object is apprehended, but it is apprehended as undistinguishable from another, on account of both the objects possessing like properties.

In भान्तिमात्र, the object that is superimposed upon another is one which is recollected. Here, it is one which is perceived. In Metaphor, the identity between the उपसेय and the उपमान is expressed by words, and not simply conveyed by them as here. In Hyperbole, the उपसेय is not expressed by a word different from that which expresses the उपमान. Here, both of them are expressed by distinct words.

The figure is instanced in मल्यज etc. verse 166. *Here, the 'whiteness' of the thing in question, being spoken of as neither more nor less than that of what is different from it, i. e. of the thing not in question, is the cause of the similarity of their appearance. Hence, they are not apprehended as distinct from each other.*

1. तदृष्णेति । तद्-गुणालङ्घारे अन्यगुणग्रहणमात्रं न तु धर्मिणोरभेदोप-
निवन्धः प्रतीतिर्वा । प्रभा.

Sometimes, an antecedent apprehension of identity between the thing in question and the thing not in question is inferred from the apprehension of difference between them; as in वेष्टत्वाच् etc. verse 167. Here, it is only after the 'bees' have fallen upon the 'cheeks,' that the difference between 'Campaka flowers' and 'cheeks' is apprehended; afterwards the antecedent apprehension of identity between them is inferred.

Here, the apprehension of difference due to another cause, i. e 'the fall of bees upon the cheeks', although subsequent cannot yet do away with antecedent apprehension of identity due to 'possession of a yellow colour by गृहि and चंपक'; for, it has been (already) effected; and an apprehension (that has been already effected) cannot be sublated.

56 THE EXTRAORDINARY (विशेष).

Kā xlix & l :—(1) When an object is (represented as) abiding without its well-known abode; (2) when one object is (spoken of as) being present in the same form in many places, simultaneously; and (3) when somebody, in doing one act, succeeds in doing another impossible act, by means of the same (effort); it is said to be the threefold Extraordinary

When an object is represented as existing in a peculiar (i. e. supportless) condition by leaving its well-known abode, that is the first (kind of) विशेष.

It is instanced in दिवमध्यु etc. verse 168. Here, the 'discourses of poets' are represented as delighting the world by existing without their well-known abodes, i. e. 'poets'. 'The well-known abode' is not simply the real abode, but one which is established by a poetic convention also. Thus the well-known abode referred to here is not 'ether,' which is the real abode of शिरः (sounds), but 'poets' who are the abode of शिरः as established by a 'poetic convention.'

This kind occurs, also when a thing is spoken of as residing in another abode; as in गतेऽपि सूर्ये etc.

When one and the same object resides in many places, in one and the same form, simultaneously, that is the second kind of विशेष.

It is instanced in सा वसइ etc. verse 169. Here, one 'rival wife' is represented as being present in many places, i. e. heart, eyes etc. in one and the same form, i. e. that of a rival wife, simultaneously.

The word एकात्मा excludes यथासंख्य where the forms possessed by an object are different; and the word युगपत् excludes पर्याप्ति where there is succession.

When an agent, hurriedly proceeding to do an act, succeeds in doing another impossible act also, by the same effort, that is another (i. e. the third kind of) विशेष.

The word रभसेन¹ shows that the agent has no intention of doing two acts by one and the same effort. The word तथैव excludes समुच्चय instanced in धुनोति etc. where the efforts are different. The sentence प्रन्यवति² etc. is no example of this kind of विशेष, impossibility of an act being there absent.

It is instanced in स्फुरदद्दुत् etc. verse 170. Here, Brahmā, in endeavouring to create a particular king has unexpectedly succeeded in creating other impossible things such as Cupid, the Sun, Bṛhaspati etc., by the same effort.

In this example, although there is another figure, i. e. यथासंख्य,³ yet it is विशेष not यथासंख्य that is prominently striking here.

1. रभसेनेति । एतच्च एकेनैव यत्नेन कार्यद्वयं करिष्यामीत्यभिसंधिव्यावृत्यर्थम् । प्रभा.

2. ' प्रन्यवति त्रिषो गच्छन् ' इत्यादौ नायमलङ्घारः अशक्यत्वाभावात् । San.

3. स्फुरदित्यादौ यथासंख्यसत्वेऽपि विशेषालङ्घारस्त्वैव चमत्कारे प्राधान्यात्तदुदाहरणत्वम् । प्रभा.

Here, the doing of an impossible act is expressed. Sometimes, it is suggested, as in गृहिणी सचिवः etc. verse 171. Here, the impossible act of taking away minister, confidant, beloved, disciple etc., is suggested by the words किं न मे हनम्.

If it be said · The representation of a thing existing without its abode is improper, since such a representation is opposed to experience which shows that a thing always resides in its abode. Similarly, the other representations contained in the Kārikās are also improper.

We reply that such things as are described above are no doubt impossible. But they are here represented as possible only metaphorically.

Thus, the ‘words’ which please the world are really speaking uttered by a man of the present times. But they are metaphorically said to be the actual words of a past poet, on account of close resemblance between them. Similarly, the ‘woman’ is only metaphorically said to reside in her lover’s heart, on account of her being constantly thought of by him. So also, the ‘king’ is only metaphorically said to be Cupid etc., inasmuch as he resembles him in point of beauty.

(*This metaphorical representation*)—(*this* unusual and extraordinary mode of statement—*itself constitutes the very life (of a figure) everywhere, in these places. For, a figure generally does not exist without it. Hence it is said (by Bhāmaha and others):—(‘This metaphorical mode of statement’) —this unusual form of speech—which is described above (is found) everywhere. By this a sense is invested with a peculiar beauty. Poets should exert themselves for (securing) it. For, what figure (exists) without it?*

The word अतिशयोक्ति in the Vṛtti is intended to mean a metaphorical description simply. It does not here denote the figure Hyperbole, because, that figure is here impossible.

The same is the meaning of वासोकि. The two words are in fact synonymous here.

The word प्राप्येण in the Vitti excludes such a figure as स्वभावोक्ति where the description is not metaphorical,

57. THE BORROWER (तद्वाण).

Kā. II.—When an object quits its own form and assumes that of another possessed of very brilliant qualities, by coming in contact with it, it is termed the Borrower.

When a thing has its form overshadowed by another (which is) near it, and with whose own superior qualities it becomes connected, on account of the superior excellence (of that another), and assumes the form of that (another), that is तद्वाण ; (so called) because, it (literally) is that in which there is assumption by the thing in question of the quality of that, i. e. the thing not in question.

In मीलित, one thing is apprehended (but) as covered over by another. Here, one thing assumes the quality of another, although its nature is not covered over by that of another. Or, in मीलित, a thing is not apprehended, being eclipsed by another. In सामान्य, things are apprehended as undistinguishable from each other, although they do not give up their own qualities. Here, only a quality is eclipsed ; the things are apprehended as distinct from each other.

In आन्तिमान्, the thing that is superimposed upon another is one that is recollected. Here, it is one which is perceived. Besides, a delusion is not here stated in words.

The figure is instanced in विभिन्न etc. verse 172. *Here, the colour of Aruṇa—Garuda's brother, is (represented as) superior to that of the Sun's horses, and the colour of the green jewels as superior to that of Aruṇa. Hence the Sun's horses are apprehended as identical with the Aruṇa. Similarly,*

these horses are apprehended as identical with the green jewels. Thus, there are two examples of तदूण here.

Thus, those men are wrong who say that the figure occurs when an object, that has quitted its form, is again restored to it. For, their definition runs counter to the etymological explanation of तदूण given in the Vṛtti, also to the fact that in the Vṛtti, two examples have been shown to be present in the verse by the mention of two qualities, and also to the fact that there is तदूण in the example of संकर (i. e. आत्मे सीमन्तरस्ते etc. verse 179.) cited by Manmatha afterwards which it would not be if their definition be accepted; since there is in that verse no restoration of a thing to the form which it has quitted.

58. THE NON-BORROWER (अतदूण).

Kā. lii a b:—When this does not assume the form of that, that is termed the Non-borrower.

तद् means 'the thing in question.' अस्य means 'of the thing not in question.' The words अत्युज्जवलगुणस्य योगात् from the preceding Sūtra are here understood. Thus, the full definition is:—'If this, i. e. the thing not in question of an inferior quality does not assume the colour (form or quality) of that' i. e. of the thing in question, although it has a capability of assuming that colour, form or quality, (i. e. although it comes in contact with the superior qualities of that thing in question), that is termed अतदूण, so called because, it literally is that in which there is no assumption by the thing not in question of the quality of the thing in question.

Although here the cause i. e. 'capability' being present, the effect; i. e. 'assumption of another's form' is absent, yet this is not विशेषोऽसि, because, this is founded upon the peculiarly striking circumstance of a thing not assuming the quality of another.

'The figure is instanced in वन्देऽसि etc. verse 173. Here, (the lover) does not become red (i. e. affectionate), though he is seated in a heart which is extremely red, (i. e. glowing with ardent love). Thus, the last half alone is an example of this figure. In the first half, there is विरोध between 'whiteness' and 'redness.'

In the example, the 'heart' is the thing in question, the 'man addressed' is the thing not in question, for, what is intended here is the narration by a woman of an account of the state of her own heart.

Besides, in this (Kālikā), तत् may refer to अप्रकृत (also), and अस्य to प्रकृत, since pronouns stand for any nouns that we intend them to stand for. Thus, the figure अत्तुण should also be understood (as occurring) when the form of the thing not in question is not assumed by the thing in question, for some reason or other: as in गंगमध्ये etc. verse 174. Here, the 'swan' being the object of description is the matter in hand; गंगा and यशुना are the matters not in hand. The 'swan' does not take the colour of either. Thus, if we rest simply in the expressed sense of the verse, there is no difficulty in apprehending the verse as an example of अत्तुण.

But if we look to the suggested sense of the verse, by taking it as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा, we see it is 'the person of a steady character', not 'the swan', that becomes the matter in hand. Thus, inasmuch as the 'swan' is not the matter in hand, there is difficulty in regarding the verse as an example of अत्तुण. But, this difficulty may be avoided by looking upon 'swan' as nothing but the matter in hand, inasmuch as it is an उपमान with reference to a 'steady man' who is the matter in hand.

59. THE FRUSTRATION (व्याघ्रात्).

Kā. lli c d & llii a b.—When, by the same means by which one does a certain thing another undoes it that is said to be the Frustration.

When a certain thing which is accomplished by one, by a certain means, is rendered otherwise by another by the same means, with a desire of conquering (that one), that is व्याघ्रातः so called because, it is the cause of the frustration of a thing (already) accomplished.

It is instanced in दशा कर्षण etc verse 175. Here, by the very means, i. e. eyes, by which God Śiva burnt down Cupid, the 'women' animate Cupid with the desire of conquering Śiva. Here, identity of 'eyes' means their similarity; for, the eyes of the women are not identical with but similar to, those of Śiva. Thus the figure may be defined as 'that where one and the same cause produces different effects in violation of the rule that different causes produce different effects'.

The figure also occurs when an effect is produced by a cause which is well-known to produce another; as in यज्ञगत् etc

In all the preceding examples, the manifestation of opposition is due to a fancied identity between two causes. The opposition is, however, removed when the causes are regarded in their own individual capacities.

The figure does not occur when one and the same cause, by residing in two different abodes, produces two opposite effects; as in पादित्येन etc. 'Frustration' is not based upon opposition, and therefore does not constitute a figure.

The figure occurs also when the contrary of a certain act is justified by the same reason by which that act is justified as in विमुच्चासि etc.

Thus, Pure figures have been described. The union of these, however, obtains a distinct beauty like the union of ornaments, and therefore constitutes a distinct figure. This

union is of two kinds. (1) the union of figures which are independent of each other, and (2) of those which are not so. The first kind of union, is called the Aggregation, and the second, the Commixture, which is again three-fold. Thus, there are in all four varieties of union, which the author now proceeds to define.

60. THE AGGREGATION (संस्कृते).

Kā. III c d.—The existence of these, separately, in one place, is desired to be the Aggregation.

भेद means the mutual independence of figures as regards their essential natures, or as regards the words¹ that contain them, or rather, the mutual independence of figures as regards their essential nature, accompanied by the difference of the words that contain them.

The first² definition of भेद is not good, because it does not serve the purpose of excluding the third kind of संकर instanced in स्पष्टोऽस्त्र etc., where, although the words that contain रूपक and अनुप्रास are identical, still, the two figures do not possess mutual independence. In a संकर, however, the mutual dependence of figures is necessary. The second definition, however, excludes this संकर, because, in it the words containing the figures being identical, the विषयभेद of the definition is absent. स्थिति means an ascertained existence. Thus when these figures, i. e. those whose natures have been described just before (i. e. in 9th and 10th Ullāsas), exist independently of each other, according to possibility, in one place, i. e. in that portion only (of a poem) which is (called) 'word' or that only (called) 'sense' or even in a sentence or

1. विषयत् इति । विषयः अलङ्काराश्रयः शब्दः । प्रभा.

2. एकवाचकानुप्रवेशेन संकरे स्पष्टोऽस्त्रदित्यादौ रूपकानुप्रासयोर्विषयैक्येऽपि परस्परापेक्षाविरहादतिप्रसंगताद्वस्थ्यादाह-यद्वेति । एवं च तत्र विषयमेदाभावात्रातिव्यातिरिति भावः । प्रभा.

verse which consists of *both* word and sense; *that is* संस्थिः; (*so called because*) its nature is Connection of two or many (figures) with one place, i. e. with one poetic piece.

The plural of एतेषां is insignificant. Thus, संस्थिः occurs even when two figures exist together separately in one place.

The words भेदेन स्थिति, exclude संकर, in the first kind of which, the figures are dependent upon each other as regards their natures; in the second, their existence is not an ascertained one; and in the third, they are dependent upon each other as regards the words that contain them, or rather, the words that contain them are not different. This Aggregation may be of two figures of 'word' or of two figures of 'sense' or of one figure of 'word' and one figure of 'sense.'

Of these, the Aggregation of two figures of 'word' may be instanced in वदन् etc. verse 176. The Aggregation of two figures of 'sense,' however, may be instanced in लिप्ततीव etc. verse 177. Here, in the former: (verse), Alliteration (म-म) and Rhyme (लक्ळः—लक्ळः) — both figures of 'word' — exist independent of each other and thus lead to the (figure) Aggregation. In the latter (verse), however, उपमा and उप्रेक्षा, both figures of 'sense' exist similarly (i. e. independent of each other), and thus (lead to the figure Aggregation).

The Aggregation of one figure of 'word' and one figure of 'sense', on the other hand, may be instanced in सो णिथि etc. verse 178. Here, in the first¹ half, Alliteration—a figure of 'word,' and in the second half, (Metaphor) (दृश्यलुण्ठनम्)—a figure of 'sense,' (exist) independent of each other.

If it be said that inasmuch as the abodes of these figures are different, that of अनुप्रास being 'word,' and of रूपक being 'sense,' they cannot form संस्थिः, which consists of Connection of many figures with one abode; we reply that *these (figures)*

1. अत्र पूर्वार्थेऽनुप्रासः, उत्तरार्थे हृदयलुण्ठनमिति रूपकम् । प्रभा.

are (here said to be) connected with one alone, because they are (here) connected with one and the same sentence (and a sentence is nothing but a collection of words conveying meanings), or with one and the same verse (which may contain many sentences).

61. COMMIXIURE (संकरः).

(a) Of Mutual Subserviency.

Kā. liv. a b:—But when (these) do not rest in themselves, but are subservient to one another, it is (termed—the Commixture).

But when these very figures do not assume an independent position for themselves, each being dependent upon another, for the sake of obtaining an existence for itself, or for the production of a particular beauty, and are thus subservient to one another, it is संकरः; so called because, its nature is (the intermingling,¹ i. e. interdependence of these figures.

Thus, the figure² does not occur if one figure being independent of another assists that another, as in सद्वेश etc.) where the paronomasia on the word वेश obtains an independent existence through a verbal identification and then assists Metaphor.

It is instanced in आते etc. verse 179.

Here, आतिमान् in गुंजाकलानं सजः: obtains an existence only as subservient to तदुण in विष्वाट्कान्त्या शोण, since the production of error is due to the recollection of Guñjā fruits at the sight of pearls red through contact with the lower lip. तदुण also causes much pleasure to the men of taste, only when it is

1. संकीर्यमाणेति । परस्परसपेक्षेत्यर्थः । प्रभा.

2. यत्र एकः अलङ्कारः आसादितस्वतन्त्रभावः इतरमलङ्कारमुपकरोति तत्र नायं संकरः, यथा ‘सद्वेशमुक्तामणिः’ (K. P. IX.) इत्यादौ वेशशब्दे श्लेषः शब्दसाम्यात् स्वतःसिद्धः रूपकमुपकरोतीति नायं संकरः । Vam.

subordinate to आत्मान्, and not independently. Thus, there is a mutual subserviency here between these two figures. Here, the Commixture is of two figures; it may be of many figures also; as instances in जटाभासि etc. verse 180.

Here, there are four (*figures*); उपमा in जटाभासिर्भासि; and पितृवन् etc., रूपक in कर्लकाक्ष etc., and तारापरि etc., उत्प्रेक्षा in विग्राणि etc., and श्लेष in वैराग्य etc. All these are apprehended as mutually subservient as before. Of these, उत्प्रेक्षा is subordinate to श्लेष; for, the second sense that is apprehended from वैराग्यविशद् is due to this उत्प्रेक्षा. श्लेष again is subordinate to रूपक and उपमा; for, it is only in consequence of the apprehension of 'indifference to the world'—a sense yielded by the paronomastic word वैराग्य, that the holding of 'matted hair' and a 'string of beads' on the part of the Moon becomes intelligible. The Metaphor in तारापरि etc., is subordinate to उपमा in पितृ etc. This subordination is due to a resemblance between the 'cemetery' and the 'sky'. This resemblance again exists between them not naturally, but only when the 'sky' is supposed as the abode of 'head-bones' in the shape of the 'cluster of stars.' Of these, each subordinate figure depends upon each principal figure, in order that each may produce its own beauty. The figure which is the cause of the ultimate beauty of all these figures and to which all these are subordinate is समासेकि; because the verse in consequence of the adjectives करथुतकर्लकाक्षवलयत्व etc. suggests the account of a great 'Yogin'—a thing not in question. This figure is obvious and therefore not noticed by Mammaṭa.

If it be said: 'In कर्लकाक्षवलय, उपमा is as well possible as रूपक, it being possible to solve the compound in both the ways (कर्लकः अक्षवलयमित्र) and (कर्लकः एव अक्षवलय). Thus, the figure deserves to be संदेहसंकर and not रूपक necessarily.' We reply:—'There is here one circumstance favouring the determination of the figure to be रूपक (कर्लक एव अक्षवलयम्), and that is the attribute करथुतत्व itself. It is universally known that what

is held by the hand is a 'string of beads,' not a 'spot.' This requires that the 'string of beads' should be prominently apprehended; and this is possible only *when we take the figure to be रूपक*; for, in a रूपक, the second member of the compound is always predominant. Thus, the 'string of beads' itself, by concealing the nature of the 'spot' becomes prominently apprehended; and with this, the attribute "held by the hand" can be properly connected. *For, it is but the 'string of beads' that is universally known as having got the fitness of being held by the hand.*

If it be urged : Even in this way the attribute करधृतत्व is not proper; for when we take the verse as referring to the Moon, the 'spot' is not held by her 'rays,' but by her 'orb.' Thus, करधृतत्व cannot be connected with the 'spot.'

We reply.—It is true that the holding of the spot by the rays is impossible, since the Moon holds the spot on (her) body (i. e. orb) itself, still, *in virtue*¹ of the fact that the poet has deliberately used such a word (i. e. कर) as contains a *paronomasia*, we should suppose that the 'rays' which really speaking, do not hold the 'spot,' but are only near² it (both the rays and the spot residing in the same Moon), are, *in virtue* of (that) proximity, intended by him as holding that spot metaphorically.

If it be said: Why should you not then take उपमा to be the figure here by resorting to this very Indication?

We reply:—*If we take the figure to be उपमा (कलंकाऽक्षवलय-सिव); the spot becomes prominently apprehended. Now since the spot is not, as a matter of fact, held by the hand, the connection of करधृतत्व with कलंक becomes impossible.* We

1. छायया । सामर्थ्येन । Ch.

2. चंद्रविम्बे करा: कलंकश्चेति प्रत्यासात्तिः । San. रङ्गीना कलंकस्य च चन्द्रे सञ्चोदकाश्रयत्वसंबधेनेत्यर्थः । Kam.

must, therefore, to render this connection possible, understand करधृतत्व metaphorically. Thus, if we take the figure to be उपमा, we shall have to resort to लक्षणा in order to render the connection of even the principal thing (कलंक) with करधृतत्व possible. But if we take the figure to be रूपक, लक्षणा will have to be resorted to, to render the connection of but a subordinate thing (कलंक) with करधृतत्व possible. Now, it is better that लक्षणा should be resorted to as regards the connection of a subordinate thing than as regards the connection of a principal thing. Thus, we should accept रूपक as the figure in करधृतकलंकाक्षवल्य, and not उपमा.

According to the Ancients, this *Commixture* of Mutual subserviency is found to exist between two figures of a word also, as instanced in राजति etc. verse 181. Here यमक and a variety of चित्र (called) अनुलोभप्रतिलोम (i. e. that kind of चित्र where if we read from the end we get the same arrangement of letters as if we read from the beginning) are subservient to each other in the two (i. e. second and fourth) quarters of the verse.

Although the mutual subserviency of these figures is not quite obvious, still, as the poet whilst engaged in arranging a Rhyme succeeds in producing a चित्र without any special effort for its sake, चित्र is said to depend on यमक for its existence; whilst, यमक is invested with a peculiar beauty only by depending upon चित्र; because the fact that the Yamaka arrangement as dependent upon a चित्र arrangement is very difficult to be effected, is especially charming to the man of taste. This is the view of the Ancients. But, really speaking, there is nothing enabling us to ascertain that the poet is engaged in arranging a Rhyme only; or even granting that we have a ground for the ascertainment of this fact, still, it is not यमक¹ that is the cause of the production of चित्र, but an

1. किं चित्रि । यमकप्रयत्नाद्धि तदुत्पत्तिरिति नोत्पत्तौ यमकपेक्षेत्यर्थः । प्रमा.

effort for it. Thus, चित्र is not dependent upon शमक for its production. Therefore, this deserves to be a Commixture not of Mutual Subserviency, but of Identical Position (*i. e.* where the two figures reside in one and the same place *i. e.* words).

B. OF DUBIOUSNESS

Kā. liv. ed :— When there is a doubt as regards the acceptance of a (particular) figure, owing to the absence of a reason either for or against it (that is the second Commixture).

When two or many figures, although by nature fit to exist together (in a verse), yet being opposed to each other as regards both or all of them being simultaneously intended by the poet, cannot exist (together) simultaneously, when besides, there is no reason in favour either of the acceptance of one or of the rejection of the other, (reason) which would lead us to accept only one and not the other; that is the second (kind of) संकर whose nature is absence of determination. The copulative conjunction च in the Sūtra shows¹ that the word संकर itself in the preceding Sūtra is here understood.

Although² in the examples given below there is determination of the natures of figures, yet there is a doubt as to which of them in particular is intended by the poet.

Instanced in जह गहिरो etc. verse 182. Here, there is a doubt as to whether there is समासोक्ति, the 'ocean' being the thing in question and a 'particular man'—the thing not in question—being understood from the common *i. e.* paronomastic attributes used in the verse; or अप्रस्तुतप्रशंसा, a 'particular man' being the thing in question and understood through the description of

1. आक्षेपादिति । अनुकर्षणादित्यर्थः । Cha.

2. यद्यपि वक्ष्यमाणोदाहरणेषु नयनान्तरददायीत्यादिषु अलङ्काराणा निश्चय एव, तथापि किमयमलङ्कारः कवितात्पर्यविषयोऽयं वा इत्याकारः संदेहोऽत्र विवक्षितः । Cha.

the ' ocean ' which is the thing not in question, through a community of attributes.

Here, it is impossible that both the figures should exist simultaneously, because one and the same thing cannot be in question and not in question at one and the same time. Besides, there is here no reason either for or against any one of these two figures.

Commixture of Dubiousness existing among many figures is instanced in न्यनानन्द etc. verse 183. Here, (it is dubious whether) there is पर्याप्तक, the fact of the presence of passion-exciting (night) time being described in a different manner, i.e. through the description of the Moon, the rise of which is the cause thereof; or अतिशयोक्ति, the 'face' being completely swallowed up by the 'orb of the Moon' (the pronoun एतत् being taken here as an adjective to विच); or रूपक, in consequence of the superimposition of the nature of the 'lunar orb' upon the 'face' which should be taken here as referred to by एतत्; or दीपक, both 'face' which is in question and the 'Moon' which is not in question being intended to be connected¹ with one and the same action of 'destroying (internal or external) gloom' which is expressed by the verb प्रसीदति; or तुल्यप्रोगिता, both the 'face' and the 'Moon' being things in question or both being things not in question; or समासोक्ति, the 'orb of the Moon' being in question, as the time is night, and the 'face' not being in question and understood through a community of attributes; or अप्रस्तुतप्रशंसा, the 'transparency of the face' being the subject under discourse, and understood through the description of the 'Moon' which is not in question. The doubt here arises because there is no reason here why we should accept one figure as that which is intended and reject another as that

1. परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्बन्धः सम्भवः । Bhattoji on Pāṇini (11. 2-29).

which is not intended by the poet. *Thus, inasmuch as there is a doubt as regards many figures, this is nothing but Commixture of Dubiousness*

But where there is a reason for one figure or a reason against another, there the presence of one figure being ascertained, no doubt exists; चाय means a reason (for one figure), i e, a reason favouring (the acceptance of one figure). शेष also means a reason against (one figure), i e a reason not favouring (the acceptance of one figure)

It is instanced सीभाष्यं etc

Here, 'the beauty of the smile'—which is prominently apprehended from the word हासयुति is favourable¹ to the apprehension of the 'face' only as prominent, because 'the beauty of the smile' is directly possible in the 'face' only. The apprehension of the 'face' as prominent is possible in रूपमा only. *Thus, 'the beauty of the smile' is a reason for (accepting the figure to be रूपमा (वक्त्रं शशीव).* 'The beauty of the smile,' however, is not 'favourable' to the apprehension of the 'Moon' as prominent. For, it is not directly possible in her. This should not lead us to suppose, however, that it is then 'unfavourable' to such an apprehension. For, it is not even 'unfavourable' to the apprehension of the 'Moon' as prominent in the way in which it is 'favourable' to the apprehension of the 'face' as prominent; since हासयुति meaning by Indication विकासयुति may be said to be tropically possible in the 'Moon'. *Thus, it is not a reason either for or against (accepting the figure to be) रूपक.*

In वक्त्रेन्दौ etc., the attribute अपरत्व is favourable to the apprehension of the 'Moon' as prominent; for, what is apprehended from the line वक्त्रेन्दौ etc. is:—'One Moon in the

1. वक्त्रे इति । विशेष्यतया वक्त्रे प्रतीतं इत्यर्थः । वक्त्रस्य प्रधानतया प्रतीताविति यावत् । Vām.

form of the face being present, what is the use of a second? Now, such an apprehension is impossible unless we admit रूपक to be the figure in वक्त्रेन्दौ. For, the fact that a second Moon has arisen supposes that there is already a first Moon. But a first Moon is not obtained unless the 'Moon' in वक्त्रेन्दौ is apprehended as prominent. But the apprehension of the 'Moon' as prominent is not possible except in रूपक (वक्त्रमेव इत्युः). Thus, the attribute अपरत्व is a reason for रूपक. It is not, however, unfavourable to the apprehension of the 'face' as prominent, since such an apprehension as 'the face that resembles the Moon being present, why has a second Moon arisen?' is here possible. Hence, अपरत्व cannot be said to be quite inconsistent with the apprehension of the 'face' as prominent in वक्त्रेन्दौ. Thus, it is not a reason against उपमा. In राजनारायण etc., again, the fact of (Lakṣmī's) embracing the king who is like Nārāyaṇa thwarts उपमा. For, it is inconsistent that one man's wife should embrace another although he is like her husband. The fact of 'embrace' cannot, however, be said to be a reason for रूपक (as will be seen just below).

In पादास्तुज, etc., 'the sounding of the anklets' is impossible in a 'lotus' and is therefore unfavourable to the apprehension of the 'lotus' as prominent. It is thus a reason against रूपक.

If it be said: 'The sounding of the anklets' is also a reason for उपमा, since it is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent. How then do you say that it is a reason against रूपक only, and not a reason for उपमा also? Thus, in other places, whatever, is favourable to one is generally unfavourable to another and whatever is unfavourable to one is generally favourable to another; for, if they are not so, they cannot be appropriately said to be either 'favourable' or 'unfavourable.'

We reply:—True what you say; but the designation of one thing as 'favourable' or 'unfavourable' depends upon its

being prominently apprehended as such. Here, *a reason against*—which thwarts a (counter)—proposition (i. e. that there is रूपक)---is apprehended as more powerful than a reason for the (original) proposition i. e. that there is उपमा.

If 'sounding of the anklets' be said to be a reason for उपमा, a doubt arises as to whether there may not be a reason for रूपक also. But when 'sounding of the anklets' is said to be a reason against रूपक, रूपक is excluded and the above doubt is removed. Thus, 'sounding of the anklets,' inasmuch as it is apprehended more prominently as a reason against than as a reason for, is designated after what is prominent, i. e. as a reason against. *It cannot, however, be said that inasmuch as 'sounding of the anklets' is favourable to the apprehension of the 'feet' as prominent, it is a reason for उपमा;* for, 'sounding of the anklets' is not prominently apprehended as a reason for उपमा.

Others interpret this Vṛtti thus : -

विधि is that by which something is established in regard to something else, i. e. a reason for; and विद्युपमी means (that which) is more powerful than a reason for, i. e. a reason against. What they mean is this:—'Sounding of the anklets' is only possible in the 'feet' and thus cannot be said to be a reason for उपमा, unless it is determined that it is impossible in the 'lotus'. Thus, 'sounding of the anklets' is designated as a reason against, because it is first apprehended as such. *In this (very) manner, the learned should examine whether a thing should be called a reason for, or a reason against, elsewhere also.*

C. OF IDENTICAL POSITION

Kā. iv abc :—When two figures, (one) of 'word' and (the other) of 'sense', prominently reside together in the same place, (that is) also (Commixture).

'Place' means 'words'. Thus, if both a figure of 'sense' and a figure of 'word' also, prominently reside in identical words, that is also another (kind of) Commixture. The word स्फुटम् in the Kārikā shows that if the figures are not prominent, they do not constitute this kind of Commixture.

It is instanced in स्पष्टोऽसत् etc. verse 184. Here, two figures, i. e. रूपक and अरुप्रास reside in identical words, twice in the compound word स्पष्टोऽसत् etc. and once in शिष्टाच etc. i. e. in the words किरणकेसरसूर्यविरतीणकर्णिक and दिग्दलकलाप. A rule has been stated in the Kārikā that a figure of 'sense' and a figure of 'word' reside in one and the same place; but this rule is only general, not universal; thus, two figures of 'word' may also reside in one and the same place, as in कलकले etc.

Here, अरुप्रास and यमक reside in identical words.

The figures of 'sense' also may reside in one and the same place; as in वक्त्रारविन्दि etc.

Here, रूपक and अतिशयोक्ति, the first in वक्त्रारविन्दि, and the second in मधुबत्ता:, reside in one and the same compound word वक्त्रारविन्दमधु: etc.

Kā. iv. e d :—Thus, this (Commixture) has been declared to be threefold.

Thus, this Commixture has been declared to be only three-fold, being possible (1) where there is a mutual subserviency (of figures), (2) where there is a doubt, (as regards figures), and (3) where the figures are apprehended² as residing in identical

1. 'वक्त्रारविन्दमधुलब्धमधुबत्ताश्च धावन्त्यमी बकुलवंजुलकुञ्जमभ्ये ।' इत्यादावर्यालंकारयोः रूपकातिशयोक्तश्चायमेव संकरोऽवधेयः । Viv.

2. एकपदग्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितत्वेन गम्यमानतयेत्यर्थः । यथाश्रुतेः शब्दालंकारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासंभवात् । प्रभा.

words. It is impossible to divide Commixture in any other manner, i. e. by turning the union of every two of the figures hitherto described into a separate Commixture, for, such divisions will be endless.

Thus, figures admitting of division into three classes, i. e. the class of those which belong to 'word', of those which belong to 'sense' and of those which belong to both ('word' and 'sense') have been expounded.

(*If it be said*): *All these figures divided into three classes, equally serve the purpose of investing a poem with beauty, on what circumstance then is the regulation based that certain figures belong to 'word', certain others to 'sense' and certain others to both 'word' and 'sense'?*

(We reply): *The question, whether in a poem a certain fault, excellence, or figure belong to 'word' or 'sense' or both as the case may be, is, as has been already declared in the ninth Ullāsa of this (book), to be regulated in accordance with the Laws of presences and absences alone (namely, that the word being present the figure is present, the word being absent the figure is absent and so forth). There is no other circumstance (guiding this regulation). Thus, of whichever of these (i. e. of either 'word', or 'sense' or both) a figure follows the presence and absence, to that a figure is determined to belong. That a figure follows the presence and absence of 'word' means that the words containing a figure do not endure an exchange with other words. Thus, if the words containing a figure do not endure an exchange with other words, it is a figure of 'word'. If those words endure an exchange with other words, it is a figure of 'sense'. And if some of them endure an exchange with other words, and others do not, it is a figure of both 'word' and 'sense'.*

If it be again urged: Just as शुनर्लक्षवदाभास¹ and परम्परित-रूपक have been classed as figures of both 'word' and 'sense,' inasmuch as they follow the presence and absence of both, i. e. in them certain words endure an exchange with other words and certain others do not; so such figures as अर्थान्तरन्यास, उपमा etc. that are based upon both senses and (paronomastic) words, as instanced in क्षणदासावक्षणदा and सकलकर्ण पुरमेतत् etc. also deserve to be classed as figures of both. How then have you ranked them among the figures of 'sense' only, instead of ranking them among the figures of both?

We reply:—We have classed अर्थान्तरन्यास etc. as figures of 'sense,' because in them the strikingness of the sense is most prominently apprehended, although, really speaking, they do belong to both. Thus, just as पुनर्लक्षवदाभास and परम्परित-रूपक are figures of both 'word' and 'sense' because they follow the presence and absence of both, so अर्थान्तरन्यास and others, which are based upon (paronomastic) words should also be understood (as figures of both) 'word' and 'sense' because they follow the presence and absence of both. And if in complete disregard of (this) real fact, these figures have been defined among the figures of 'sense', that is only due to the fact that in them the strikingness of the sense is (most) prominently apprehended.

If it be said:—Why should not the classification of figures as figures of 'word' etc. be regulated (as is done² by

-
1. तनुवपुरित्यादिपुनर्लक्षवदाभासे तनुशब्दस्य परिवृत्यसहत्वाच्छब्दान्वयव्यतिरेकौ, वगुःशब्दस्य परिवृत्तिसहतया चार्थान्वयव्यतिरेकौ इत्युभयालंकारत्वम् । तथा विद्वन्मानसेत्यादिपरम्परितरूपके मानसपदस्य लिष्टतया परिवृत्यसहत्वात् हृसादिपदाना च तत्सहत्वाद्वयालंकरता । एवं क्षणदासावक्षणदा इत्यथर्नन्तरन्यासेऽपि लेषमूलकतया शब्दान्वयव्यतिरेकौ तु विधानम्, उत्तरार्थे त्वर्यस्येत्युभयालंकारत्वे स्यादित्यर्थः । प्रभा.

2. अलंकारसर्वस्वकारमतमाशंकते—अथेति । प्रभा.

the author of अर्द्धारात्रसंविद्व) in accordance with the principle of the relation of the abode and the abider ?

We reply : *Even though we accept the view that in whichever of these ('word,' 'sense,' or both) a figure resides to that a figure belongs, still, we must (ultimately) accept the Laws of presences and absences themselves. For the particular relation of the abode and the abider, that is admitted to exist between 'figures' on the one hand and 'words,' 'senses' etc on the other, does not exist independently of these laws.* For instance, such a figure as उपमा abides in 'senses,' only because 'senses' being present, उपमा is present and 'senses' being absent उपमा is absent.

If it be said ---The relation of the abode and the abider exists between 'figures' and 'word' etc. independently of these Laws, since this relation directly exists between them. Thus, for instance, उपमा directly abides in 'senses' and hence the relation of the abode and the abider between उपमा and 'senses' is independent of the Laws of presences and absences.

We reply :- The relation of the abode and the abider does not exist directly in all cases. For instance, this relation does not directly exist between such figures as यमक etc and 'words,' since यमक does not directly reside in 'words' but in 'letters'. So also उत्तेजा, समासोक्ति etc. inasmuch as they are capable of being made only by a human being, do not directly reside in 'senses' but in the soul.

If it be said that although this relation does not directly exist between 'figures' and 'words' etc., yet it may exist between them indirectly ; we reply that if we admit such an indirect existence of the relation of the abode and the abider between 'figures' and 'words' etc., the result would be that what are called figures of 'word' would have to be styled figures of 'sense' and vice versa. For every figure of 'word,'

as a matter of fact, resides in 'sense' indirectly, and every figure of 'sense' also resides in 'word' indirectly.

It is therefore better to accept only the aforesaid Laws of presences and absences as our guiding principle in distinguishing figures from each other i.e. in determining whether a figure belongs to 'word' or to 'sense' or to both.

If it be said: 'The Ancients have treated of the 'faults' of figures. The fact that you do not treat of them raises a doubt as to whether such faults are impossible, or being possible have been passed over by you. You cannot say that they are impossible, because that would be against experience. Your omission, on the other hand, would make you liable to the fault of Deficiency.'

We reply :—

[FAULTS OF FIGURES.]

Kā. Ivi :—Although it is possible that some faults may be found in (i.e. figures of 'word' and of 'sense'), still, they have not been treated here, because they come under some one or another, as the case may be, of those that have been described (already).

Already = In the seventh Ullāsa. For instance, the three faults of Alliteration, i.e. Abscence of Usage (प्रसिद्धयभाव), Fruitlessness (वैफल्य) and Opposition to style (वृत्तिविरोध) are not different from Opposition to Usage (प्रसिद्धिविरुद्धता), Superfluousness (अयुधार्थत्व), and Incongruity of letters (प्रतिकूलवर्णता), respectively; because their natures are identical with the natures of these.

Examples in order — प्रसिद्धयभाव is instanced in चक्री चक्रार etc. verse 185. Here, the praise of each (part of the Sun's chariot चक्रारपांकि etc. which is the) object (of the verb स्तौति) by each corresponding (deity which is the) subject (of the verb स्तौति) is stated only with a view to (secure) Alliteration. Such (a praise) is, however, unknown in the Purānas, Epics, etc. Thus, this is, no other than प्रसिद्धिविरुद्धत्व.

वृक्षल्य is instanced in भण तद्दणि etc. verse 186. Here, on a careful consideration it will appear that no strikingness is apprehended from the sense expressed (by the verse). The two adjectives¹ अनुषुरणाम् etc. and अविरत् etc. do not at all contribute to the strikingness of the expressed sense of the verse, i. e. स्वदीयं परिसरणं etc. nor do they in any way contribute to the strikingness of the suggested sense of the verse, i. e. 'prospective separation.' The employment of these adjectives is only for the sake of securing Alliteration.

Thus, the Fruitlessness of Alliteration is nothing but Superfluousness. Alliteration, although present, is not here striking because the excellence of words (which is Alliteration) is not here accompanied by a corresponding excellence of senses. Figures of 'word' also, become striking, only by investing a sense with a particular excellence. The designation of a figure of 'word' is due only to the fact that words in it do not endure an exchange with other words.

वृत्तिविरोध is instanced in अकुण्ठो etc. verse 188. Here, by abandoning² the Dulcet (उपनागरिका) style which contains letters manifesting Sweetness (मात्रुर्थ), the Grand (प्रला) style containing letters that are harsh and that manifest Energy (ओजस्) is employed. This style—this exuberance of harsh letters—is, in the manner described before, i. e. while treating of Excellences (गुण) in the 8th Ullāsa, (extremely) inappropriate to the Erotic (बृंगार) which is the flavour (रस) in the present verse. Thus, Opposition

1. अनुषुरणन्मणिमेखलमिति अविरतशिजानमञ्जुमञ्जीरमिति च परिसरण-विशेषणद्वयं 'स्वदीयं परिसरणमकारणं रणरणकं कुरुते' इति वाच्यार्थस्य, तेन व्यंग्यस्य भाविविरहस्य च न किञ्चिदुपकारे वर्तते, केवलमनुप्राप्तार्थमेव तदुपात्तम् । V1v.

2. अकुण्ठेति । अत्र उपनागरिका विहाय परुषाया अंगीकाराद्यो ब्रृत्तिविरोधः स वर्णप्राप्तिकूल्याचातिरिक्त्यते । प्रभा.

to style consisting in an Alliteration of harsh letters is nothing but the fault called incongruity of letters.

Composition of a Rhyme in three quarters (only of a verse) *is the fault (named) Unemployedness* (अप्रयुक्तत्व); as instanced in भूजंगमस्येव etc. verse 189. Here, the Rhyme, संक्षेपः occurring in three quarters only is nothing but Unemployedness. For, such is not the practice of poets in general. The practice¹ is to employ the Rhyme in one quarter or two or four, but not in three.

In उपमा, Inferiority of the उपमान over the उपमेय in point of class or size, or Superiority of the same kind (i. e. in point of class or size) is the fault (called) Improper Signification, whilst, Deficiency and Redundancy residing in the (common) property come under Deficiency and Redundancy of a word, respectively.

Examples in order-- Inferiority in point of class is instanced in चण्डालैः etc.

Here, the class or rather caste of a चण्डाल is inferior to that of the man under description. This inferiority of the उपमान suggests "doing of sinful deeds," which is repugnant to the object under discourse; where this suggestion is, however, intended, there is no fault. The present² verse is thus an example of the fault under description, only when the comparison is intended in point of 'rashness,' not of 'sinfulness.'

Inferiority in point of size is instanced in वहिस्फुलिंग etc. Here, the spark of fire is far inferior in size to the Sun.

Superiority in point of class is instanced in अयं पश्चासन etc. verse 190.

1. एकस्मिन् दूधोश्चतुषु वा पादेषु यस्कं कविपर्योगे दृष्टम्, न तु पादत्रये।
2. यदृशं साहस्रिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादिपदमुपादीयते, तदेवेदमुदाहरणम्, न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षयामपि। Sud.

Here, Brahmā is superior to the चक्रवाक in point of class. The word 'Brahman' is a class-noun here, because Brahmās are supposed to be many, there being one for each कल्प.

Superiority in point of size is instanced in पातलमिव etc. verse 191. Heie, Hell etc. are vastly superior to the navel etc. in point of size.

Thus, *here, i. e.* in all these examples *the (various) objects under description are extremely depreciated by (getting) चण्डालs etc. as the उपमानs*; such comparisons bring out only contempt or ridicule of the उपमेयs,—contempt when the उपमानs are inferior, ridicule when they are superior. *Thus, this is nothing but Improper Signification (अनुचितार्थत्व).*

Deficiency of the common property is instanced in स मुनिलिङ्गितो etc. verse 192.

Here the property called 'lightning' possessed by the उपमान corresponding to (the property) 'Muñja-grass' possessed by the उपमेय is not expressed by any word in the verse. Nor can that property be obtained by implication; for, there is no invariable concomitance between the two properties. Without that property, however, resemblance stated in the verse is not clearly apprehended. Thus there is a fault. But this fault is no other than Deficiency of a word.

Redundancy of the common property is instanced in स पीतवासः etc. verse 193. *Here 'Conch' or any other property of the उपमेय is not stated: therefore, the statement of (the property) 'Moon' of the उपमान, corresponding to that of the उपमेय is redundant. Thus there is a fault. But this fault is no other than Redundancy of a word.*

So, also, if the difference of Gender or of Number would make a word expressive of a property that is common to the उपमेय and the उपमान, assume the gender or number of a word expressive of either, and thus would make the common property uncommon *i. e.* would connect it with either the

उपमेय or the उपमान only but not with both, then *inasmuch as that property is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, comparison cannot be apprehended from the verse, since its apprehension is possible only when the common property that is stated in the verse becomes connected with both the उपमेय and the उपमान.*

If it be said :—Though the common property expressed in the verse is connected with one only, i. e. either the उपमेय or the उपमान, still, we may apprehend comparison by taking another common property which may be supposed understood¹ as indicated by the particles इव etc.

We reply :—Although in this way the apprehension of comparison is possible, still, *in virtue of this common property that is understood, (the thing mentioned in the verse as either) the उपमेय or the उपमान would be apprehended as either the उपमेय or the उपमान, not by itself, but only as possessed of the property that is stated in the verse. But this is not what is intended by the poet. For, what he intends is that comparison should be apprehended by means of that common property which is stated in the verse and the presence of which alone is indicated by the particles इव etc., and that the उपमेय and the उपमान should be understood as such, by themselves. Thus, what is intended by the poet being clearly not established, this difference of Gender or of Number is a fault. But this fault is no other than Violation of Uniformity.*

According to Prabhā² and Chakravarti,³ the Violation of Uniformity here is thus :—The comparison which began by

-
1. अथ प्रतीयमानेति । इवादिद्वौष्णेनेत्यर्थः । प्रभा.
 2. न च तथेति । अन्यतरस्य सविशेषणत्वं प्रकान्तविरुद्धमित्यर्थः । प्रभा.
 3. चिन्तारात्मिति । अत्र च्युतत्वागद्यः साधारणो धर्मः पुलिगावरुद्धे उपमेय-मात्रे अन्वेति, न तु विरुद्धलिगावरुद्धे उपमाने इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोप-मानत्वप्रतीतैर्भैरवप्रक्षमत्वम् । Cha.

having the उपमेय or the उपमान as not possessed of any attribute, ends by having the उपमान or the उपमेय as possessed of an attribute.

According to Vivarana,¹ it is thus:—The common property that began by connecting itself with the उपमेय or the उपमान expressly now ends by connecting itself with the उपमान or the उपमेय impliedly.

According to Sanketa,² Violation of Uniformity here consists in the fact that the common property assumes one gender when connecting itself with the उपमान, and another gender when connecting itself with the उपमेय.

Difference of Gender is instanced in चिन्तारलभित्व etc. Here, the common property च्युतत्व being expressed by a noun in the masculine gender becomes connected with the उपमेय only, and not with the उपमान. This is, however, Violation of Uniformity as shown above. If no common property is stated in the verse, this fault does not occur. It does not also occur if a common property is expressed by a verb; as in शीव गच्छति पषदोऽयम्, etc.

Difference of Number is instanced in सर्वतो etc.

Here, the common property शुद्धत्व expressed by a noun in the plural number becomes connected with the उपमेय 'सर्व' only. Here, the difference of gender, though present, is insignificant. For, if the उपमान be in the plural number, connection of the common property with both would be possible, in spite of the difference of gender. *Where, however,*

1. एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या उपमाने प्रतीयमानतथा वाच्यतया वा उपकान्तस्य साधस्येस्य उपमेये तदन्यथा (वाच्यतया प्रतीयमानतया वा) उपसंहारात् । Viv.

2. चिन्तेति । अत्र च्युतत्वादिको धैर्यं उपमानोपमेयोः प्रत्येकस्मृत्युलिगवचन इति प्रक्रमभंगः । San.

a word expressive of the common property assumes a grammatical form that requires no change when it is to be connected with the word expressive of either the उपमेय or the उपमान, this fault does not occur, because the word has got a form which renders it capable of being connected with both the उपमेय and the उपमान (in spite of the difference of gender or of number).

Difference of Gender no fault, is instanced in गुणरत्नधैः etc. Here, the common property अनर्धत्व can be equally connected with both the उपमेय 'गुणः' and the उपमान 'रत्नः', though the genders of the words expressive of both are different.

Difference of Number no fault, is instanced in तद्युपो etc. verse 194. Here, the common properties असदृशः, मधुरताभूत् etc. can be equally connected with both the उपमेय 'वैष' and the उपमान 'विष्वम्'. (Similarly) also, when there is a Difference of Tenses or Persons, or a Change of the Imperative Mood etc. the apprehension (of comparison) does not strike (us) as that of a thing possessed of a uniform nature in the manner in which it strikes us when there is no difference of Tenses etc. Thus, this Difference or Change also comes under Violation of Uniformity itself.

Difference of Tenses is instanced in अतिथि नाम etc. verse 195. Here, (what is intended is): चेतना प्रसादं आप्नोति but not (प्रसादं) आप. Thus, there is here a difference of Tenses.

Difference of Persons is instanced in प्रथम् etc. verse 196. Here, (*what is intended is*): लता विभाजते but not (लता) विभाजसे. The latter part of the verb भाज्, i.e. the termination से of the second person singular makes the verb भाज् agree with the pronoun स्वम् understood referring to वासवदत्ता who is the person addressed in the verse. For, it is a rule that a word denoting a person addressed, agrees with a verb in the second person. Now, since the latter part (से) makes the verb भाज् agree with (the noun लता denoting) an object that is not addressed, (the second person of the verb) must be changed.

(*into the third person*). For, the connection of this verb with लता a noun not in the vocative case cannot be apprehended unless this change is effected. *Thus, there is a difference of Persons.* We should, therefore, read विभाजते. This termination of the third person can now make the verb भाज् agree with भवती a noun which refers to देवी in the vocative case.

Change of the Imperative Mood is instanced in गङ्गाव प्रवहतु etc. Here, (*what is intended is*): गंगा प्रवहति, but not (सा) प्रवहतु. For, the Imperative mood can be used in connection with कीर्ति only, but not in connection with the Ganges which was and is even now flowing. *Thus the Imperative Mood which consists in making a thing do what it was not doing (before) is changed into the Indicative.*

Similarly, other like things, although admitting of a connection with the उपमान, may not admit of a connection (with the उपमेय); thus, the change of the Imperative Mood etc. (may be found to occur elsewhere also)

For instance, there may be a change of the Benedictive mood as in चिरं जीवतु¹ etc. So also there may be a change of a verb as in ईद्रस्येव² etc., where the verb प्रार्थते is impossible in the case of the उपमान, and must, therefore, be changed into another.

The word भेद in विभिन्नेद means 'change' not 'difference.' For, we do not here get two different Imperative Moods, one as connected with the उपमेय and the other as connected with the उपमान.

(*If it be said:*) In all the examples above cited, we may take a common property, either expressed or implied, different

1. अन्यस्यार्थस्येति । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो सुनिर्था' इत्याशी-वांदादिरूपस्येत्यर्थः । प्रभा ।

2. अन्यस्थ । प्रार्थनार्थस्येत्यर्थः । 'ईद्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव लंगार्थते जनैः' इत्यादौ प्रार्थयमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिनोपमाने इति द्रष्टव्यम् । प्रभा.

from that which is affected by the change of tenses etc., thus through this another property, *the apprehension of comparison may result*; afterwards the common property which is under dispute may be connected with either the उपमेय or the उपमान as the case may be. For instance, in the verse विभाजसे etc., we may take विक्षमूर्तत्व as the common property between the 'creeper' and the 'Heroine' and by means of it may understand comparison; we may then connect विभाजसे with नायिका only. *Thus, there is no Difference of Tenses etc. at all* in the above examples. In those places also where another common property is absent and *the comparison is apprehended through that common property which is expressed (in the sentence)* and which undergoes a change on account of the change of tenses etc., as in युधिष्ठिर इव etc., comparison cannot fail to be apprehended, since we may take the same common property, i. e. (सत्यवादित्व) not as expressed by the words सत्यं वदति but as implied by the particle इव, and through it understand (*comparison by understanding*) the sentence thus:—*This (man) whose habit, like that of Yudhiṣṭhira, is to speak the truth, speaks the truth.* This common property cannot be changed, because the habit of speaking the truth which is the meaning of सत्यवादित्व—is the same at all times (either in the past or in the present). It should not be urged that, comparison being thus effected by the words युधिष्ठिर इवायं सत्यवादी, the remaining words सत्यं वदति are useless, and that thus, *there is Tautology* (पौनशक्त्यम् in सत्यवादी) सत्यं वदति. For, just as from the twice employment of the verb उप in रैपोषं उण्णाति, an additional idea of 'nourishment in a sumptuous (and not miserly) manner,' is brought out and thus there is no Tautology there, so there is no Tautology here also, because the repetition of सत्यं वदति conveys the additional idea that truth-speaking is quite (disinterested and) natural and not selfish on the part of this man. Thus, (from the whole sentence युधिष्ठिर etc.) we apprehend that this man is a speaker of the truth by speaking

the truth like गुणिति, i. e. naturally ; in other words, that he is a natural speaker of the truth.

(We reply.—) *True what you say. But this justification is to be resorted to only in the case of such examples as have long been in current use. It is not, however, completely free from objection. For, Tautology destroys, i.e. delays the apprehension of the thing in question such as a flavour or a figure. That it does so is the experience of men of taste and cannot, therefore, be gainsaid.*

Moreover, we cannot accept your view that comparison can be apprehended by accepting a common property that is implied and rejecting that which is expressed. Because, comparison is intended to be brought out by means of the expressed property itself.

Absence of resemblance (असादृश्य) impossibility (असंभव)—faults occurring in उपमा—also terminative in Improper Signification (अनुचितार्थत्व) itself.

असादृश्य is instanced in प्रज्ञामि etc. Here, resemblance between a 'poem' and the 'Moon,' and 'senses' and 'rays,' is nowhere perceived in the world. Thus, this is improper Signification. 'The word प्रज्ञामि' shows that the figures in the line is उपमा and not रूपक.

Chakravarti¹ says, however, that this fault is nothing but Unemployedness (अप्रयुक्तत्व), otherwise, some resemblance between the 'poem' and the Moon, say, for instance, 'pleasingness,' can be found out, and thus comparison can be

-
1. न च काव्यमेव शशी इत्यादिरोद्या रूपकसमास एधास्तु, रूपकस्यापि सादृश्य-मूलकत्वात्त्राप्ययं दोषः रोभवतीति वाच्यम्, ग्रन्थाभीति वाचकावतारात् । Vām.
 2. इदमापाततः, वस्तुतर्तु अप्रयुक्तत्वमेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे 'महाकाव्यब्योगिनः' इत्यादी यथाकथीचत्साधम्येणेव अत्रापि शाहादकत्वादिना काव्यशाश्नेनैरपम्याक्षतेरिति मन्तव्यम् । Ch.

brought out from the verse, as it is from महाकाव्यव्योमिनि etc. an example of the fault called Obscurity (कश्त्र).

Although साधर्म्य here and elsewhere has been translated by the word 'resemblance,' still, as has been shown already (Vide Note, p. 1), it really means साधारणधर्मसंबंध which is the cause of 'resemblance' काव्य and शशी, अर्थ and रक्षित are here the अनुयोगी¹ of the संबंध. The प्रतियोगी of it here and in the other places where the word साधर्म्य occurs is साधारणधर्म itself.

असंभव is instanced in निषेतुरास्या etc. verse 197. Here, also 'flaming showers of rain issuing out of the orb of the Sun' are impossible. Thus, the thing described (in the verse) displays nothing but Improper Signification

The fault of उत्प्रेक्षा called 'Inability' is nothing but Inexpressiveness (अवाचकत्व) of a word. In उत्प्रेक्षा also, such words as धूव, इव etc. alone are able to bring out (the sense of) probability and not the word यथा also which singly, i. e. not accompanied by such a word as प्रायः etc., is able to point out mere resemblance Now that (resemblance) is not here intended. Thus, the inability of this (word, i. e. यथा) to bring out that (sense, i. e. the sense of probability) constitutes the fault of Inexpressiveness.

अशक्ति is instanced in उथर्या etc. verse 198. Here, the faulty word is यथा; we should therefore read धूव² for यथा.

The fault of अर्थान्तरन्यास called 'Objectlessness' is nothing but Improper Signification.

The adducing of another proposition to corroborate the statement of a thing which, although imagined as probable, is yet void of real nature, and is, therefore, like any (other) un-

1. अस्य च साधर्म्यस्य उपमानसुप्रमेयं च द्वावप्यनुयोगिनौ । Cha.

2. केवलम्भेति । प्रायःपदावसमभिव्याहृतस्येत्यर्थः । प्रभा.

3. 'नारीलोचनचातुर्यशकासंकुचितं धूवम्' इति युक्तः पाठः । प्रभा.

real thing such as the horn of a hare, is extremely improper like the drawing of pictures in the sky. Thus, the fault 'Objectlessness' of this अर्थान्तरन्यास corroborating the statement of a matter which is the subject of उत्प्रेक्षा is nothing but Improper Signification.

निर्विषयत्व is instanced in दिवाकराद्धक्षति etc verse 199. Here 'fear from the Sun' on the part of 'darkness' which is an inanimate object is itself impossible. Whence then the possibility of 'protection' by 'the Himalaya Mountain,' due to this fear on the part of 'darkness'?

Thus, this (fact), i. e. 'the Mountain's protecting darkness' being apprehended here as possessed of an unreal character, there is no (question of) improbability about it. Hence an attempt to corroborate this fact, i. e. to show that it is probable, is altogether useless. For,¹ corroboration has for its object the removal of an improbability. But, here the fact being unreal and of an indefinable nature the question whether it is probable or otherwise is quite irrelevant. It is only those facts which are real and whose natures are ascertained, which deserve corroboration, i. e. which must be shown to be probable. Thus, the corroboration of an unreal fact is faulty. It is faulty only when the fact is unreal and indefinable naturally. It is not faulty, however, when the fact, although unreal and indefinable naturally, is yet imagined by the poet as possessed of a real and definite nature; as in सुसितवसना etc. (*Vide* example of अर्थान्तरन्यास). verse 88.

A समाप्तोऽि, in virtue of attributes common to the उपमान and the उपमेय, intimates, i. e. causes the apprehension of, the

1. अनुपपत्तिनिवारणार्थ हि अर्थान्तरमुपन्यस्यते । न चात्रानुपपत्तिः । अन-
वधारितस्वरूपवादस्य । निश्चितस्वरूपस्यैव हि उपमादनसुचितम् । यत्र तु अता-
चिकगपि कविग्रीढोक्त्या निश्चितस्वरूपं तत्र 'सुसितवसनालंकारम्' इत्यादौ
भताचिकस्यापि समर्थनं न दोषायेति बोध्यम् । Viv.

particular उपमान intended in the verse, although it is not there stated in actual words. Hence inasmuch as that उपमान is already apprehended, there is here no motive for again stating it. Thus, (this) purposelessness of (the statement of) the उपमान is a fault; but it is nothing but either Superfluity (अप्युर्धार्थ) or Tautology (उन्नक्तर्थ); as in स्पृशति etc. verse 200. Here, just as in virtue of the common attributes वीस्पर्शकारित्वं, and the use of the particular gender of the nouns तिमलाचि and कुमुद, the Sun is intimated to be the hero, and the 'directions' to be the 'heroines'; so for the same reasons, i. e. in virtue of the common attribute अत्तुमानपरिधित्या and the feminine gender of the noun दिनशी, 'the beauty of the autumnal day' will also be intimated to be the rival heroine. This being the case, what necessity is there of stating the उपमान 'धृष्टित' by the use of the word धृष्टित which is expressive of itself? Thus, the word धृष्टित्या is either Superfluous (according to मस्त), or Tautologous (according to others), because its sense is obtained by Implication from the other words of the verse.

If it be said . If the statement of the उपमान is open to the fault of superfluity, then लेपोपमा would be without a province, for, in it the presence of the उपमान is necessary as enabling it to become striking.

We reply :—No. For, that is the province of लेपोपमा where even though common (or paronomastic) attributes are present समासोक्ति, unless the उपमान is stated, is not apprehended as (clearly as in the verse स्पृशति etc. where it is clearly apprehended even though the उपमान may not be stated).

What is meant is this:—Where even though the उपमान is expressed by a word expressive of itself, समासोक्ति does not vanish, there inasmuch as समासोक्ति is necessarily apprehended independently of the उपमान, समासोक्ति itself serves the purpose of intimating the उपमान. Thus, the employment of a word to express the उपमान is there useless ; as in स्पृशति etc.

But, where स्थासोक्ति vanishes when the उपमान is expressed, and where the उपमान is not apprehended when it is not expressed, all the attributes mentioned in the verse being connected with the उपमेय only, there the उपमान should be expressed; as in स्वर्णं च etc. verse 201. Here, the उपमान, i.e. 'Morning twilight,' cannot be clearly apprehended unless it is expressed by the word प्रभातसंदृष्टिः.

In अप्रस्तुतप्रशंसा also, uselessness of the statement of the matter in hand is the fault called 'Superfluity.'

There also, the matter in hand, being apprehended in this very manner,¹ i.e. from paronomastic or common attributes should not be vitiated by the fault of Superfluity by again being expressed by a word; as in आङ्गुलेषु etc. verse 202. Here, the matter in hand, i.e. a 'thoughtless king' can be intimated by (the description of) the Universal of the particular kind, i.e. the 'Non-recognition of the difference of things,' which is not the matter in hand. Thus, the expression of it again by a word is improper and constitutes the fault of either Superfluity or Tautology.

Thus, these faults belonging to figures, and other possible faults also, similar to these, do not deserve to be separately treated, because they are included under the class of those very figures which have been treated already, i.e. in the Seventh Ullāsa.

1. अनयैवेति । शिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्येन्नेत्यर्थः । प्रभा.

KĀVYAPRAKĀSĀ

APPENDIX

1 अत्युक्ति.

अत्युक्तिरहुतातथ्यशौर्येदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशास्त्रिनः ॥ Ku. 163.

अहुतं आश्रयभूतम् । अतथ्यं भिष्याभूतम् । A.

The word वस्तु in Mammaṭa's definition of उदात् includes in its meaning, courage, generosity etc. also as wealth. Thus, अत्युक्ति is nothing but उदात्. (*Vide Udyota* on उदात्तलंकार.)

2 अधिक.

यत्रान्योन्यविरुद्धं विरुद्धबलविक्यापसिद्धं वा ।

वस्तुद्वयमेकस्माज्ञायत इति तद्वेदधिकम् ॥ Ru.

विरुद्धाभ्यां बलवतीभ्यां किमाभ्यां प्रसिद्धम् । Na

Ex. मुचति वारि पथोदो ज्वलन्तमनर्हं च यत्तदाश्रयम् ।

उदपद्यत नीरनिधिर्विषयममृतं चेति तच्चित्रम् ।

This may be included under विषय as defined by Piadipa.

3 अधिकाररूढवैशिष्ट्यरूपक.

अधिकाररूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् । S. D.

Ex. इदं ववर्णं साक्षाद्विरहितकलंकः शशाध्रः

सुधाधाराधारध्विरपरिणतं विस्वभध्रः ।

इमे तेत्रे रात्रिनिदवसधिकशोभे कुधलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥

This is रूपक.

4 अनुकूल.

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्ध चेत् । S. D.

Ex. कुपितासि यदा तन्वि निभाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दद्दं तदा ॥

This is a kind of व्याघ्रात (*Vide Udyota* pp. 112-3.).

5 अनुगुणः.

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्पोऽनुगुणः परसक्षियेः ।

नीलोष्पलानि दभते कटाक्षरतिनीलताम् ॥ Ku. 145

तद्गुण occurs also when the quality possessed by an object is brought into prominent relief by proximity with another object. Thus अनुगुण is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on तद्गुणालंकार.)

6 अनुपलव्हिधः.

प्रमाणस्वेन निर्दिष्टाऽनुपलव्हिधरलंकिया ।

अथशस्तव नास्तीति सत्यं, यत्र श्रुते क्वचित् ॥ A.

The mere knowledge derived from this kind of evidence is not striking and does not minister to the expressed or suggested sense of the verse. Thus, this is no figure. (*Vide* Udyota अन्येषां तु नालंकारत्वम् । तत्प्रमाणजन्यप्रमितिविषय-त्वकृत्तचमत्काराभावात्—on व्यावातालंकार.)

7 अनुज्ञा.

दोषर्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रव गुणदर्शनात् ।

विपदः संतु नः शशधासु संकीर्त्यते हरिः ॥ Ku. 137.

The three divisions of विशेष mentioned by मर्मट are not exhaustive. Hence विशेष occurs also when a man desires a bad thing by seeing some good in it. Thus, अनुज्ञा is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on विशेषालंकार.)

8 (a) अर्थापत्ति.

Ex. तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप द्विजन्मनाम् ।

शनैः सवितुरप्यग्रे तमःस्थास्यसंशयम् ॥ (R. G. p. 487.)

केनचिद्दर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिर्थपत्तिः ॥ R. G. p. 485.

When the establishment of one fact implies the establishment of another fact, the reason for the establishment of both being the same, it is अर्थापत्ति. According to Udyota, however, अर्थापत्ति is included under the third kind of अतिशयोत्ति or अनुमान. Thus, in the verse स जितः त्वम्बुद्धेनेन्दुः का वार्ता सरसी.

हात्; there is अनुमान. In तथायै etc., there is the third kind of अतिशयोक्ति.

8 (b) अर्थापत्ति (as a kind of evidence)

कल्पनं चान्यथाऽसिद्ध्याऽर्थस्यार्थोपत्तिरिप्यते ।

गंगा पतिव्रता साक्षादन्यथाऽमिं विशेषकथम् ॥

पतिव्रता ही साक्षाद्गौवै । अन्यथाऽमिं कथं विशेषै । गंगात्वे
तु वह्निप्रवेशो न दुर्घटः । A.

अत्र पतिव्रतायाः गंगात्वाभावे वह्निप्रवेशस्यार्थस्यासिद्ध्या गंगात्व-
स्यार्थस्य कल्पनम् ।

This is nothing but अनुमान.

9 अल्प.

अल्पं तु सूक्ष्मादधियाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोमिका तेऽद्य करे जपवटायते ॥ Ku. 97.

मणिपंचिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जप-
मालायते इत्यर्थः । Ch. विरहिणीं प्रति कर्त्यचिदुक्तिः ।

The word महत् in the definition of अधिक means simple
'excellence' also. Thus अल्प where there is an excellence of
thinness is not distinct from अधिक. (Vide Udyota on
अविकालकार.)

10 अवसर.

अर्थान्तरमुत्कृष्टं सरसं यदि वोपलक्षणं कियते ।

अर्थस्य तदभिधानप्रसंगातो यत्र सोऽवसरः ॥ Ru. उपलक्षणं अप्रधानम् ।

Ex. सा सिग्रा नाम नदी यस्यां मंक्षमर्थो विशीर्यन्ते ।

मञ्जन्मालवल्लनाकुचकुम्भस्कालनव्यसनात् ॥

This is included under the second kind of उदात्.

11 अवज्ञा.

ताभ्यां तौ यदि न स्यात् मवज्ञालंकृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवांत्रु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पश्चानि का हानिरमृतयुतेः ॥ Ku. 136.

ताभ्यां गुणदोषाभ्याम् । तीं गुणदोषां । प्रथं प्रस्थपरिमितजलपात्रम् ।
चतुर्विषयव सामग्र्य महस्वगुणेन अस्थस्याभिकजलाभगुणाभावो धणितः ।
मीलन्तीत्यत्र पश्चनिमीलनदोषेण चंद्रस्य हानिस्थपदोषाभावो वर्णितः । ४.

This is included under विषम or, sometimes, under अततुण
or, what is still better, under विशेषोक्ति. (Vide Udyota on
(विषमालंकार.)

12 असम.

मर्वर्धेवांपमाननिषेधः असमाख्योऽलंकारः । R. G. p. 210

Ex. भुवनत्रितयेऽपि मानवैः परिषूर्णे विद्युधैश्च दानवैः ।

न भविष्यति नास्ति नाभवन्त्रृप यस्ते भजते तुलापदम् ॥ R. G. p. 211.

What is striking in the examples of असम is the statement
that the figure उपमा is absent. Thus असम is no figure. (Vide
Udyota on अनन्यालंकार.)

13 असंभव.

असंभवोऽर्थनिषातेरसंभावगतव्यर्णनम् ।

को वेद गोपविशुकः शैलमुखाटयेदिति ॥ Ku. 84.

शैलं गोवर्धनम् । उत्पाटयेत् उद्धरेत् ।

This is nothing but विरोध; for the statement of an im-
possibility only ministers to विरोध. (Vide Udyota on
विरोधालङ्कार.)

14 अहेतु.

बलवति विकारहेतौ सत्यपि नैवोपगच्छति विकारम् ।

यस्मिन्नर्थः स्थैर्यान्मन्तव्योऽसावहेतुरिति ॥ Ru.

Ex. रूक्षेऽपि पेशलेन प्रखलेऽप्यखलेन भूषिता भवता ।

वसुधेयं वसुधाधिप मधुरगिरा परुपवचनेऽपि ॥

रूक्षे रूक्षविषये । एवमुत्तरत्र । अत्र रूक्षादिके बलवति विकारकारणे
सत्यपि रट्टी महास्वात्रानुकृत्वादिविकारं अपेशलत्वादिकं नायाति । Na.

This is विशेषेतिः.

15 (a) आक्षेप.

उपमानाक्षेपशाक्षेपः । V.a.

Ex. तरयाश्चेन्मुखमस्ति सांस्थ सुभगं कि पार्वणेन्दुना ।

This is nothing but प्रतीप.

15 (b) आक्षेप.

अनिष्टम्य तथार्थम् विभ्याभासः परो मतः । S. I.

Ex. गच्छ गच्छमि चेत् कान्तं पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

A pretended affirmation like a pretended denial may also be regarded as आक्षेप.

16 आचार.

प्रकृतार्थोपयोगिधं यत्राचारस्य तत्र सः ।

गोपम्यापि दधि ग्रावं कश्यां भक्षन्ति सूरयः ॥ A.

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

17 आत्मतुष्टि.

आत्मतुष्टिरूपंकरो यत्र स्यालिङ्गस्तथा ।

अष्टमे मार्गे मीमांसो युक्तो माण्ड हि रीचते । A.

Vide Remark on अनुपलब्धिः

18 आत्मचिद्दीपक.

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् । वर्षत्यंबुद्मालेयं वर्षत्येपा च
मार्वरी ॥ उन्मीलन्ति कदंबानि स्फुटन्ति कुटजोद्रमाः । मार्घन्ति चातकस्तुसा
मार्यन्ति च शिखावलाः ॥ Ku. 49-50. पदस्यार्थस्य उभयोर्वा आवृत्तो
त्रिविधं दीपकम् । मार्वरी वर्षति वर्षमियाचरति । उन्मीलन्ति विकसन्ति ।
कुटजोद्रमाः कुटजकलिकाः स्फुर्यति विकसन्ति । शिखावलाः मयूराः ।

In the first line, the word वर्षति is repeated. In the second the sense विकास is repeated. In the third, both the word मार्घन्ति and its sense are repeated.

This does not deserve to be दीपक in the first place. For, the common property is not mentioned only once. Besides, it does not reside in both the प्रकृत and the अप्रकृत. The followers

of Mammata include those examples under वाचकलुप्तोपमा itself.
(*Vide Udyota on दीपकालङ्कार.*)

19 आशीः.

आशीनर्माभिलिप्ते वस्तुन्याशासनं यथा ।
पातु चः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ Dan.

This does not deserve to be a figure inasmuch as no strikingness is apprehended from it.

20 उदाहरण.

सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये तदेकदेशं निरुत्य तयोरववाच्यविभाव उच्यमान उदाहरणम् ॥ R. G. p. 213.

Ex. उपकारमेव कुरुते विपद्धतः सद्गुणो नितराम् ।

मृद्धा गतो मृतो वा निदर्शनं पारदोऽत्र रसः ॥ R. G. p. 214

The word निदर्शन in the example उपकारमेव etc. conveys the sense of corroboration. Thus, this is nothing but अर्थान्तरस्यास. (*Vide Udyota on अर्थान्तरस्यासालङ्कार.*)

21 उन्मीलित

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तांवृन्मीलितविशेषकौ । हिमाद्रि त्वद्यशोभम् सुराः शीतेन जानते । लक्षितान्युदिते घन्दे पदानि च सुखानि च ॥ Ku. 148 वैशिष्ट्यं वैजात्यम् । मीलितरीत्या भेदस्याज्ञाने प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन भेदज्ञाने उन्मीलितालंकारः । तथा सामान्यतदुणालंकारीत्या विशेषस्याज्ञाने प्राप्ते तत्र केनापि कारणेन विशेषज्ञाने विशेषकालङ्कारः ।

Although in हिमाद्रि etc. the Mountain Himalaya is recognised by means of cold, still, its presence cannot be inferred from the marks 'whiteness etc.' since these marks are common to 'fame' also. The subsequent fact of the recognition of the Himalaya only confirms the antecedent fact of its concealment by 'fame.' Thus उन्मीलित is not distinct from मीलित. (*Vide Udyota on मीलितालङ्कार.*)

So also विशेषक is not distinct from सामान्य For, the antecedent apprehension of resemblance cannot be sublated

by the subsequent apprehension of difference. (*Vide Udyota on सामान्यालङ्कार-* अधेतत्वविशेषदर्शनजन्यभेदज्ञानमुत्तरकालिकं न पूर्वोत्पत्तत्रहृष्टं निरसितुमुख्यस्तद्वा । उपतत्वात्स्येत्यर्थः ।)

22 उपमान.

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तिभूम् । A.

Ex. तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिपामत्र मंडले ।

यस्तन्त्रिं तारकान्यासः शकटाकारमाभितः ॥ Ku.

The उपमान which is striking comes under उपमा. (*Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.*)

23 उभयन्यास.

सामान्याचर्यथौ स्फुटमुपमायाः स्वरूपतोऽपेतौ ।

निर्दिश्येते यस्मिन्मुभयन्यासः स विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. सकलजगत्साधारणविभवा भुवि साधवोऽधुना विरलाः ।

सन्ति कियन्तस्तरवः सुखादुसुगन्धिचाहफलाः ॥

यत्र सदृशो द्वावर्थौ उपमास्वरूपतः व्यपेतौ तुल्यकक्षतया निर्दिश्येते तत्रो-
भयन्यासोऽलङ्कारः । उपमायां हि सामान्यस्येवादेशं प्रयोगः । इह तु नैवे-
र्थ्यः । उदाहरणे उपमेयभूतसाधूनां उपमानभूततरणां विद्यमानेनास्युपमानो-
पमेयभावेन न निर्देशः । किं तु तुल्यकक्षतयैव ।

'This is nothing but प्रतिवस्तुपमा.

24 उल्लास.

एकस्य गुणदोपाभ्यामुल्लासोऽन्यस्यतौ यदि । (1) अपि मां पावये-
त्साध्यी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ (2) काठिन्यं कुचयोः स्वष्टुं वांछंथः पाद-
पश्योः । निर्दंति च विधातारं तद्वाटीष्वरियोषितः ॥ (3) तदभावं धन-
स्यैव यज्ञाश्रयति सज्जनम् । (4) लाभोऽयमेव सूपालं सेवकानां न चेद्रथः ॥
यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोपेण दोपो गुणेन दोपो दोपेण गुणो वा
वर्णते स उल्लासः । Ku. 133-35 अपि मामित्यत्र साध्याः पवित्रता-
गुणेन जाह्नव्याः स गुणो वर्णितः । काठिन्यमित्यादिः राजानं प्रस्तुक्तिः ।
तद्वाटीष्व तव युद्धयात्रासु कुचयोः काठिन्यं पादपश्योः स्वष्टुं वांछेत्वः अरि-
योषितः शत्रुशिथः विधातारं निर्दन्ति । पतिमरणे कुचकाठिन्यस्य व्यर्थत्वात्

पलायने च पादयोः काठिन्यस्यावश्यकत्वात् । अत्र कुचकाठिन्यव्यर्थत्वदेष्ण
विधातुर्निदादोपो वर्णितः । तदभाग्यमित्यत्र सज्जनस्य सेव्यत्वगुणेन धनस्या-
भाग्यत्वदोपो वर्णितः । लाभोऽयमित्यत्र राज्ञः कौर्यदेष्ण तस्येवकानां वधा-
भावो गुणत्वेन वर्णितः ।

The varieties (1) and (2) come under काव्यलिंग or सम.

The varieties (3) and (4) come under विषम. (*Vide Udyota on विषमालङ्कार.*)

25 उल्लेख.

बहुभिर्बहुधोलेखादेकस्योलेख इत्यते ।

स्मीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्धैः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ॥ Ku. 22.

एकेन बहुश्वेलेखेऽयसौ विषयमेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽथं कीर्तोः भीष्मः शशासने ॥ Ku. 23

The words प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम् occurring in the definition of the second kind of अतिशयोक्ति may be interpreted in the following manner also: ‘When a subject under discourse is ascertained as identical with (i. e. is looked upon as) another thing (that is also Hyperbole).’ According to this interpretation of the definition, उल्लेख comes under the second kind of अतिशयोक्ति. (*Vide Udyota on अतिशयोक्त्यलङ्कार.*)

26 ऊर्जस्विन्.

आभासस्यांगता यत्र तत्रोर्जस्वि मतं तुधैः । परदारस्तनस्पर्शां दिशः पश्यति
कंपितः ॥ अत्र शृंगाराभासो भयानकरस्यांगम् । A.

This is nothing but गुणीभूतव्यव्यकाव्य. (*Vide K. P. IV.*)

27 ऐतिह्या.

ऐतिह्यां किंवदंती चेत्प्रमाणत्वेन भण्यते । तिलमात्रमिदं लिंगं वर्षवर्धं
विद्युज्जेनाः ॥ किंवदंती जनध्रुतिः । A. इदं लिंगं प्रतिवर्पं तिलमात्रं वर्धते इति
जनाः कथयतीत्यर्थः ।

Vide Remark on अनुपलब्धि.

28 न्कम.

उपमेर्यापमानानां क्रमसंबंधः क्रमः । Vā.

Ex. तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वलकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्त्रजः ॥

'This is nothing but यथासंख्य.

29 गूढोक्ति.

गूढोक्तिरन्योदेश्यं चेष्टदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृपापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्रक्षकः ॥ Ku. 154.

अन्यं प्रति वक्तव्यं अन्यं प्रति यद्युच्यते तर्हि गूढोक्तिरलंकारः । हे वृष्ट
वृपो वलीवर्द्धः कामुकश्च । परक्षेत्रात् परकेदारात् अन्यदरिम्यश्च । अपेहि दूरं
गच्छ । अत्र परदारासर्ककामुकं प्रति वक्तव्यं तत् परक्षेत्रप्रविष्टं वृपभसुहि-
श्योक्तम् । A.

गूढोक्ति comes under ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्य. It does not deserve to be a figure, because it does not minister to either the expressed or the suggested sense of the verse, as व्याजोक्ति in शशेन्द्र etc. ministers to 'love of the devotee, for Siva.' (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

30 छेकोक्ति.

छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यात्थाँतरगम्भिता । भुजंग एव जानाते भुजंग-
चरणं सखे ॥ यत्र लोकप्रवादस्य भिन्नार्थयुक्ता स्यात्त्र छेकोक्तिः । केन-
चित्कस्यचिद्वृत्तांतं पृष्ठस्य समीपलमन्यं निर्दिश्यायमेव तस्य वृत्तांतं जानाती-
त्युक्तवतोऽयं 'अहे: पादानहिरेव जानाति' इति लोकवादानुकारः । अत्र स
चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति विदिनविषयतया
लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रहस्येऽप्यनंगव्यापारे तस्यायं सहचर इति
मर्मोद्घाटनग्रथितेन (जारर्थकश्छिष्टभुजंगशब्देन) गर्भकृतम् । Ku. 158.

This also does not deserve to be a figure, because there is no ministering to the expressed or suggested sense of the verse here as in गूढोक्ति. (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

31 तिरस्कार.

दोषविशेषानुवंधाद्वृण्ट्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषतिरस्कारः ॥ R. G. p. 510.

Ex. श्रियो मे मा सन्तु क्षणमपि च माद्यद्रजघटामद्भ्रास्यदसुंगावलि-
मधुरसंगीतसुभर्गाः । निमसानां यासु द्विषणसपर्याकुलहृदां 'पृष्याँसौकर्यं
हस्तिरणयोरस्तमयते ॥ R. G. p. 510.

द्रव्यमदाधतया ईश्वरसेवा न भविष्यतीत्यतः श्रीमास्त्ववेति केनचित्प्राथ्यते।
अत्र गुणत्वेन प्रसिद्धाया अपि श्रियः ईश्वरसेवाऽभावस्तुपदोगसंबंधेन द्वेषः।

विशेष may also occur when a man hates a good thing by seeing some fault in it. Thus तिरस्कार is not a distinct figure.

32 (a) तुल्ययोगिता.

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता । प्रदीयते पराभूतिमित्रशात्रवयो-
स्वया ॥ Ku. 46. पराभूतिः पराभवः उत्कृष्टसमृद्धिश्च । A.

Here, inasmuch as one and the same common property, i. e. the words प्रदीयते पराभूतिः, of the senses of these words identified through Paronomasia, is connected with मित्र and शात्रव, this is not distinct from the तुल्ययोगिता mentioned by Mammata. (Vide Udyota on तुल्ययोगितालङ्कार.)

32 (b) तुल्ययोगिता.

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पात्री श्रीदः शक्ता भवानपि ॥ Ku. 47.

This is nothing but शीपक. (Vide Udyota on तुल्ययोगितालङ्कार.)

33 दृष्टान्तः.

अन्वयरुद्यापनं यत्र कियथा स्वतदर्थयोः ।

तं दृष्टान्तमिति प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ Vāg.

Ex. पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला गुणिनः ।

इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ॥

This is nothing but the second kind of निर्दर्शना.

34 निरक्षि.

निरक्षियोगितो नाश्चामन्यार्थेत्वप्रकल्पनम् । ईद्वैश्वरितैर्जन्मे सत्यं दोषा-
करो भवान् ॥ Ku. 164. नाश्चां योगतः व्युत्पत्या अन्यार्थकल्पनं निरक्षिर-
लङ्कारः । ईद्वैश्वरिति चंद्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः । दोषाकरः दोषाया रात्रे:
कर्ता दोषाणामाकरश्च । Ch.

This is nothing but a particular kind of श्लेष. (Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.)

35 निश्चयः.

अन्यक्षिप्तिध्य प्रकृतस्थापने निश्चयः पुनः । S. D.

Ex. वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते । इह सविधे मुखदृशो खुकर न मुधा परिभ्राम्य ॥

This does not deserve to be a figure, since no strikingness is apprehended from it.

36 परिकरांकुरः.

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकरांकुरः । चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देव-
शतुर्मुञ्जः ॥ अत्र चतुर्मुञ्ज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्यभिप्राय-
गम्भू । Ku. 63.

From the word विशेषण in Mammata's definition of परिकर we may understand विशेष also. And जक्ति may mean description of a 'thing' in general, not of a 'subject' only. Thus परिकर may occur even when the विशेष is significant. This shows that परिकरांकुर is not a distinct figure. (*Vide* Udyota on परिकरालङ्घार.)

37 परिणामः.

परिणामः क्रियार्थेन्द्रिपर्यावरणम् ।

प्रसन्नेन दृग्ब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ Ku. 21.

कमलं हि स्वयं द्रष्टुमशक्तं नेत्रस्तुं भूत्वा पश्यतीति परिणामः । A.

परिणाम is defined as that which occurs when the object superimposed serves the purpose in hand, but only when fancied as identical with the subject of superimposition and not independently; exemplified in वदननेन्दुना etc. Here the Moon is identified with the 'face' and as such is subservient to the woman enabling her to remove the grief of separation.

In a Metaphor, the object superimposed has no such subserviency, and is thus distinct from this figure. Upon this, Udyota remarks that the apprehension of identity between the 'face' and the Moon does not add anything to

the excellence of the 'face' the object under description and therefore this does not deserve to be a figure. (*Vide Udyota on रूपकालंकार.*)

38 परिवृत्ति.

वस्तुनो व्यत्ययः परिवृत्तिः । S. K.
 Ex. कुमुदवनपमश्च श्रीमदभोजपण्ड
 त्यजति सुदमुल्कः प्रीतिमांश्चकवाकः ।
 उद्यमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
 हतविविलसितानां हा विचित्रो विपाकः ॥

This is nothing but पर्याय.

39 पर्याय.

वस्तु विवक्षितवस्तुप्रतिपादनशक्तमसद्धार्थं तरय ।
 यद्वजनकमजन्यं वा तत्कथनं यत् स पर्यायः ॥ Ru.
 Ex. राजन् जहासि निद्रां रिपुबन्दीनिविडनिगडादेन । तेनव यदन्तरितः
 स कलकलो वन्दिवन्दस्य ॥ विवक्षितं मनोगतम् । वाच्यवस्तुमनागतवस्तुनोः
 न सादृश्यसंबंधः नापि कार्यकारणभाव इत्यर्थः । उदाहरणे वाच्यवस्तुनि
 निद्रामोक्षरूपे न तात्पर्यम् । किं तु तेन शब्दविजयरूपं मनोगतं वस्तु
 प्रतिपादयते ।

'This is a ध्वनि of गुणीभृतव्यर्थंयकाव्य.

40 (a) पर्यायोक्त.

कार्यमुखेन कारणमिधानं पर्यायोक्तम् । A. S.
 Ex. न मस्तस्मै कृतौ येन मुथा राहुवधकुचौ ।

Here, according to A. S., the fact in the shape of a cause, of Rāhu's head being cut by Viṣṇu, is expressed through the effect viz. the breasts of Rāhu's wife being rendered useless, since this fact which is to be suggested cannot be expressed otherwise. But this पर्यायोक्त is not different from that mentioned by Mammata, because the definition of his पर्यायोक्त may be shown to apply to this example also in the following manner.—Here, Viṣṇu is suggested as one who cuts the

head of Rāhu and is expressed in a more striking manner as one who renders the breasts of Rāhu's wife useless. (*Vide Udyota on पर्यायोकालङ्कार.*)

40 (b) पर्यायोक्त.

पर्यायोक्तं नदृष्ट्याहुर्यद्याजेनेष्टमाधनम् । यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामा-
स्यतामिह ॥ अत्र नायिकां नायकेन संगमस्य चूतलतादर्शनव्याजेन निर्गच्छत्या
तस्म्बाच्छंडसंयादनस्पेष्टसाधनम् । Ku. 69

This is nothing but a ध्वनिकाव्य. (*Vide Udyota on पर्यायोकालङ्कार.*)

41 (a) पिहित.

यत्रातिप्रबलतया गुणः स्यमानाधिकरणमस्यमानम् ।

अर्थान्तरं पिदध्यादाविर्भूतमपि तत्पिहितम् ॥

Ex. प्रियतमवियांगजनिता कुशता कथमिव तवेयमंगेषु ।

लमदिन्दुकलाकोमलकान्तिकलापिषु लक्ष्येत ॥

This may be included under मीठित

41 (b) पिहित.

पिहितं परवृत्तांतज्ञातुः साकृतयेष्टितम् । प्रिये गृहागते प्रातः कांता
तत्पत्तमकर्त्पयत् ॥ Ku. परवृत्तांतज्ञातुः परवार्तामर्मज्ञस्य साकृतं साभिआयं
मर्मज्ञानसूचकं देष्टितं आचरणं पिहितालङ्कार इत्यर्थः । अकल्पयत् अरचयत् ।
सप्तनीभृहै जागरणेन श्रांतस्य विश्रांत्यर्थमिति भावः । 'त्वदाचरणं सर्वं
मया ज्ञातम्' इति तस्या अभिग्रायः ॥

This is nothing but सूक्ष्म (*Vide Udyota on सूक्ष्मालङ्कार.*)

42 पूर्व.

यत्रेकविधावर्थौ जायेते यौ तयोरपूर्वस्य ।

अभिधानं प्राप्तभवतः सत्तोऽभिधीयेत तत्पूर्वम् ॥ Ru.

Ex. काले जलदकुलाकुलदशदिशि पूर्वं वियोगिनीवदनम् । गलदविरल-
सलिलभरं पश्चादुपजायते गगनम् ॥ यत्र यौ एकविधावर्थौ जायेते तयोर्मध्ये
अपूर्वस्य (सहजातस्य पश्चाजातस्य वा) प्राप्तभवतः प्राप्तजातस्य सतः (अर्थं
प्राप्तजातः एवंरूपेण) अभिधानं तत्र पूर्वालिंकारः ।

This is nothing but the fourth kind of अतिशयोक्ति.

43 (a) पूर्वरूप.

पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।

हरकंठांशुलिङ्गोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ Ku. 142.

This is nothing but तद्रुण. (*Vide Udyota on तद्रुणालङ्कार.*)

43 (b) पूर्वरूप.

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि । दीपे निर्वापितेऽप्यामीकांची-
रत्नैभ्रह्महन्महः ॥ Ku. 143 चशब्देन पूर्वरूपमिति संबध्यते । वस्तुनि वर्ण-
मानपदार्थे । विकृते विकारं ग्रासे सति । निर्वापिते शमिते । महः तेजः । अत्र
दीपतेजोविकारेऽपि रत्नतेजसा सद्यनः पूर्वावस्थानुवृत्तिः । A.

The effect may be said to be facilitated also when it continues to exist although its cause which is ascertained to be always present along with it, is absent. Thus, पूर्वरूप is not different from समाधि. (*Vide Udyota on समाध्यलङ्कार.*)

44 ग्रतिपेद.

प्रतिपेदः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् । न द्यूतमेतकितव कीडनं निश्चितैः
शरैः ॥ Ku. 165. युद्धार्थं समागतं द्यूतकारं प्रति कस्यचिदुक्तिः । कितवः
द्यूतकारः । द्यूते एव तव ग्रागलभ्यं न युद्धे द्रव्युपहासो व्यजयते ।

This is nothing but a ध्वनि or गुणीभूतव्यंग्य काव्य. (*Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.*)

45 प्रत्यक्ष.

प्रत्यक्षमिद्विधज्ञानवर्णनं पद्मिधं तु तत् । श्रुत्वा स्पृष्टा च दृष्टा च रसित्वाऽ-
ग्राथ यां जनः । मोदते वृतपकां तां शप्कुलीभर्पयामि ने । A.

That प्रत्यक्ष which is striking is nothing but भाविक. The प्रत्यक्ष which is different from it does not constitute a figure. (*Vide Udyota on व्याघातालङ्कार.*)

46 प्रश्नोत्तर.

प्रश्नं यत्रोत्तरे व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् । Vāg.

Ex. अस्मिन्नापारासंसारसागरे मज्जत्वं सताम् । किं समालङ्घनं साधो
रागद्वेषपरिक्षयः ॥

This is nothing but the second kind of उत्तर.

47 प्रस्तुताङ्कुर.

प्रस्तुतेन प्रस्तुतरथ योतने प्रस्तुताङ्कुरः । किं सृंग सत्यां मालत्यां केतकया कंटकेष्वया ॥ अियतमेन साक्षमुद्याने विहरन्ती काञ्चिद्गंगं प्रयेष्वमाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतवद् । Ku 67.

मयि मनोहारिण्यां सत्यां किसुद्वेगकारिण्या परवनितयेति नायकवृत्तातः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । Ch.

By the word अप्रस्तुत in अप्रस्तुतप्रशंसा we may also understand a subject under discourse other than the principal one. Thus, प्रस्तुताङ्कुर is included under अप्रस्तुतप्रशंसा. (*Vide Udyota on अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कार.*)

48 (a) प्रहर्षण.

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।
दीपमुद्योजयेष्वावत्तावद्युदितो रविः ॥ Ku. 130.

48 (b) प्रहर्षण.

उरुकंठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।
तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ Ku. 129.

48 (c) प्रहर्षण.

यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षालाभः फलस्य च । निध्यंजनौपधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥ Ku. 131. निधिः भूमिगतद्रव्यम् । तदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौपधीमूलं खनता मनुष्येण निधिरेव साधितो लब्धः इत्यर्थः ।

By extending the meaning of कारणान्तरयोगतः, we get समाधि in the following cases :—(1) when the desired object is obtained unexpectedly ; (2) when, by means of an effort made for the obtainment of a desired object, something more is obtained ; and (3) when, by means of an effort made for the obtainment of a means to an end, the end itself is obtained. Thus, the three kinds of प्रहर्षण are included under समाधि. (*Vide Udyota on समाध्यलङ्कार.*)

49 प्रेयस.

भावस्य चापरांगत्वे प्रेयोलंकार द्विरितः । धिवतारुण्यमिदं यत्र श्रिया देवेन्
द्विरिता ॥ अत्र निर्वेदाल्प्यो भावो विप्रलंभशृंगारस्यांगम् । A

Vide Remark on ऊर्जस्विद्.

50 प्रौढोक्ति.

प्रौढोक्तिस्तकपर्यहेतौ तद्वेतुन्यप्रकल्पनम् । कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोमसे-
चकाः ॥ Ku 125. कलिंदजा यमुना तस्यास्तीरे ये तमालस्तोमाः तद्वत्
मेचकाः इयामाः । अत्र तमालानां इथामलत्वे यमुनातीरोत्पन्नत्वं न हेतुरित्य-
हेतोस्तस्य ‘इयामसमीपस्थं उत्तामं भवति’ इति युक्तिमाण्डित्य तमालविशेषणं
कृतम् । A.

This is that kind of अतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंधः
(*Vide Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.*)

51 (a) भाव.

यस्य विकारः प्रभवत्रप्रतिवद्वेन हेतुना येन ।

गमयति तद्भिग्रायं तद्विवन्वं च भावोऽस्मै ॥ Ru.

Ex. ग्रामतरुणं तरुण्या नववज्जुलमंजरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति
सुहुनितरां मलिना मुखच्छाया ॥ यत्रासंवद्वेतुना जाग्रमानो विकारः
स्वाश्रयस्य कंचिदभिग्रायं स्वस्य हेतुनाः भवति संवर्धं च बोधयति तत्र भावा-
लङ्कारः । ग्रामेति । वंजुलो वृक्षविशेषः तन्मंजरीयुक्तः करो यस्य तादृशं
ग्रामतरुणं पश्यन्त्यामतरुण्याः मुखच्छाया मलिना भवतीत्यर्थः । अत्र मालिन्यस्य
मंजरीदर्शनं न क्रापि हेतुतया प्रसिद्धमित्यसंवद्वो हेतुः । मालिन्यरूपविकारेण
वंजुलवने कृतसंकेता न गतेति च्यज्यते । तद्वारा मालिन्यमंजरीदर्शनयोः
संवंधश्च च्यज्यते ।

This is संश्लेष. (*Vide Udyota on सूक्ष्मालंकार.*)

51 (b) भाव.

अभिवेयमभिवधानं तदेव तदसद्वशसकलगुणदोषम् ।

अर्थान्तरमवगमयति यद्वाक्यं सोऽपरो भावः ॥ Ru.

पुकाकिनी शदवला तरुणी तथाहमस्मिन्नगृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । किं
याचसे तदिर्ह वासमिथं वराकी श्वशूर्मंसान्धवधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ यत्र

वाच्यार्थं प्रातंपादयद्वाक्यं वाच्यार्थपैक्षया विलक्षणविधिप्रतिपेधयुक्तं वक्तुरन्या-
भिप्रायं बोधयति तत्र भावालङ्कार इत्यर्थः । पुकाकिनीति । निवासं
याच्यमानायास्तस्याः पथिकं ग्रथ्युच्चिः । अत्र वाच्यो निवासनिषेधः
निवासविधिरूपमाभिप्रायं बोधयति ।

This is a ध्वनिकाव्य.

52 भावशब्दलता.

तद्वाचशब्दलत्वं स्थाद्वृहनां चेत्परांगता । धिङ्गां भोगरतं संतः किं वक्ष्यन्ति
त्यजामि तान् । (भोगरतं मां धिक् । अनेन निर्वेदरूपभावो व्यज्यते । संतः
किं वक्ष्यन्ति । अनेन शंकारूपभावो व्यज्यते । तान् भोगान् त्यजामि । अनेन
मतिरूपभावो व्यज्यते । विरक्तस्योक्तिश्चित् ।) अत्र निर्वेदशांकामर्तानां
भावानां शांतस्यांगत्वम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विद्

53 भावसंधि.

परांगं भावयोर्योगो भावसंधिरलंकृतिः । आंती वेलं प्रतीक्षन्ती विलंब्य
प्रथमाप्य सा ॥ अत्रौस्तुवयस्य शंकायाश्च संधिः शृंगाररसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विद्.

54 भाविक.

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वायन्यभावना ।

अन्यापदेशो वा यस्तु विविधं भाविकं विद्वः ॥ S. K.

Ex निःशेष्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मूष्टरागोऽधरो

नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि दृति वान्धवजनस्याह्नातपीडारमे

वार्षी स्नातुमितो गतासि न युनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

This is a ध्वनिकाव्य.

55 भावोदय.

भावोदयते: परांगत्वे भावोदय इति स्मृतः । सर ग्रियं वीक्ष्य नम्रास्या
नाशकद्वक्तुमीप्सितम् । अत्र वीडारण्यभावस्योत्पत्तिः शृंगाररसस्यांगम् । A.

56 मत.

तन्मतमिति यन्नोक्तवा वक्तान्यमतेन सिद्धसुपमेयम् ॥ वूयादेथोपमानं तथा
विशिष्टं स्वमतसिद्धम् ॥ Ru.

Ex. मदिरामदभरपाटलमलिकुलनीलालकालिधभिमलम् । तस्णीमुखमिति
यदिदं कथयति लोकः समस्तोऽयम् ॥

मन्येऽहमिन्दुरेष स्फुटमुदयेऽरुणरुचि॑ स्थितैः पश्चात् । उद्यगिरौ छञ्चा-
परौर्निशातमोभिर्गृहीतं इव ॥

This may be included under उत्प्रेक्षा.

57 मिथ्याध्यवसिति.

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्याऽर्थात्तरकल्पनम् । मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां
वश्येत्वस्वजं वहन् ॥ Ku 127. कस्यचिन्मिथ्यात्वं किञ्चिन्मिथ्यात्वं
तत्सिद्धयर्थं मिथ्या भूतार्थात्तरस्य कल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलङ्घारः । वेद्या-
मित्याल्युदाहरणम् । वेद्यावशीकरणस्यात्वंतासंभावितत्वं दोतथितुं कस्य-
चिदुक्तिः । खस्वजं आकाशपुष्पमालाम् अत्र खपुष्पमालावहनोक्त्या वेद्या-
वशीकरणस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । A.

This is that kind of आतिशयोक्ति where there is असंबंधे संबंधः ।
(Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्घार.)

58 सुद्रा.

सूच्यार्थसूचनं सुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितंवगुर्वीं तस्णी दग्धुग्मविपुला-
च सा ॥ अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपुला-
नामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं सुद्रा । Ku. 136.

This does not deserve to be a figure, because it does not minister to the object under description. (Vide Udyota on विशेषालंकार.)

59 युक्ति.

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुसये । त्वामालिखन्ती दद्युऽन्य धनुः
पौर्णं करेऽलिखत् ॥ Ku. 156. गोप्यार्थरक्षणाय क्रियया परवंचनं युक्तिर-
लङ्घार इत्यर्थः । त्वामिति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिः । त्वां नायकं आलिखन्ती
नायिका अन्यं दद्या गोप्यार्थसमेवभिया तच्चित्रहस्ते पौर्णं धनुरलिखत् । अत्र
‘कामो लिखितः’ इति परवंचनम् ।

The word उक्ति in व्याजोक्ति may mean simply an ‘act.’
Thus, युक्ति is but व्याजोक्ति. (Vide Udyota on व्याजोक्त्यलंकार.)

60) रत्नावली.

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः । चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ Ku. 140. यथाकर्यंचित्प्रकृतसंबंधिनामर्थानां प्रसिद्ध-क्रमानुसारि प्रतिपादनं रत्नावलयलंकार इत्यर्थः । चतुरास्यः ब्रह्मा सुंदरसुखश्च । लक्षण्याः पतिः विष्णुः संपत्तिमांश्च । सर्वज्ञः शंकरः सर्वविच्च । राजानं प्रति कवेरुक्तिः ।

This does not deserve to be a figure, because the object under description is ministered to by रूपक only and not by क्रम also. (*Vide Udyota on विशेषालङ्कार.*)

61 रसवत्.

अन्यांगत्वे रसस्य स्याद्रसवन्नाम तद्यथा । अहो स्यूतशरीरार्थः शंसुर्देव्या वशीकृतः । अत्र इंगाररसः अद्भुतरसस्यांगम् । A.

Vide Remark on ऊर्जस्विन्.

62 ललित.

वर्णे स्याद्वृष्ट्यवृत्तांतप्रतिविवर्य वर्णनम् । ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्पति ॥ Ku. 128. आगत्य प्रतिनिवृत्ते नायके नदानयनं कर्तुमिच्छन्ती नायिकामुद्दिश्य सरण्या उक्तिः ।

Ku. distinguishes this figure from निर्दर्शना by the fact that, in the latter, both the वृत्तान्त in question and the वृत्तान्त not in question which terminate in comparison are expressed by words, whilst, in the former they are not so. Upon this, Udyota remarks that there is no rule that निर्दर्शना occurs only when the प्रस्तुत and the अप्रस्तुत वृत्तान्तs are expressed by words. निर्दर्शना may occur even when these are implied. Thus, this figure is nothing but आर्थी निर्दर्शना. (*Vide Udyota on निर्दर्शनालङ्कार.*)

63 लिंग.

तर्णिंगं नाम यत्र स्याद्वृष्ट्यचिह्ने प्रमाणता ।
त्रिलोक्याः शंकरः साक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते । A.

Vide Remark on अनुपलच्छित्त.

64 (a) लेशः.

लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोपत्वकल्पनम् । अविलेपु विहंगेषु हंत स्वच्छंद-
चारिषु । शुक पंजरवंधस्त मधुराणां गिरा फलम् ॥ Ku. 138. अत्र सर्वपक्षि-
णामवाग्मित्वदोयो गुणत्वेन, शुकस्य वाग्मित्वगृणो दोपत्वेन च वर्णितः । A.

विशेष occurs also when a good thing is looked upon as
bad and a bad thing as good from a particular standpoint.
Thus, लेश is not a distinct figure. (*Vide Udyota on विशेषालङ्कार.*

64 (b) लेश or लबः.

लेशो लेशेन निभिच्चवस्तुरूपनिग्रहनम् । Dan

Ex. राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्देहेन रक्षका । अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीता-
निलं बनम् ॥

अत्र शीतानिलनिमित्तको रोमोद्देहः न तु राजकन्यानुरागनिमित्तक इति
सूच्यते ।

This is nothing but व्याजान्ति.

65 लोकोक्ति.

लोकप्रवादानुकुनिलोकीक्तिरिति भण्यते ।

महस्व कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ Ku. 157.

अनुकृतिः अनुकरणम् । अत्र लोचने भीलयित्वा लोकप्रवादानुकरणम् ।
विरहिणीं प्रत्युक्तिः । एवं जपं मारणित्वा तिष्ठतीत्यादाचपि । A.

This does not deserve to be a figure, because here there
is no ministering to the expressed or suggested sense of
the verse (*Vide Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.*)

66 वक्तोक्ति.

सादृश्यालक्षणाः वक्तोक्ति । Vā.

Ex. उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात् ।

अत्र नेत्रधर्मौ उन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाशसंकोचौ लक्ष्यतः ।

- This does not deserve to be a figure because no striking-
ness is apprehended from it.

67 वर्धमानक.

स्पष्टमान्यामाविक्षये वर्धमानकम् । Rat.

Ex जर्म्बीरश्चियमतिलंब्य लीलयैव व्यानन्त्रीकृतकमनीयहेमकुंभां ।
नीलांभोसहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते कनकाचलेन सार्वम् ॥

This is obviously nothing but सार. (*Vide Udyota on सारालङ्घार.*)

Some hold that the verse विस्मोष्ट एव रागस्तं etc. is an example of the figure वर्धमानक and not of पर्याय as is held by Mammaṭa, because, the word पर्याय, they say, is ordinarily employed by the people in connection with a thing which connects itself with another place after its connection with the first place is destroyed; but in विस्मोष्ट चतुर्विद्युत् etc., the connection of राग with विस्मोष्ट is not destroyed.

These men are not right, however. Because, the definition of पर्याय does not say anything about एकमन्वयनाश. It is true that the word which is chosen to designate the figure is the same as is used in ordinary life, still, this fact ought not to lead us to suppose that the word has been used in the same sense in which it is employed in ordinary life. This will show that there is no necessity to admit वर्धमान as a distinct figure. (*Vide Udyota on पर्यायालङ्घार* also R. G. p. 466 and 480.)

68 विकल्प.

विरोधे तु ल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता । Ku. 116.

Ex. इह नमय शिशः कलिगद्यद्वा समरसुखे करहाटवद्वनुवा ।

There is no ground to recognise this as a figure, because विकल्प does not contribute to the excellence of the object under description, and also because the general definition of a figure अपकुवैति etc. given in the eighth Ullāsa does not apply to it. Others, however, include this under समदेह. (*Vide Udyota on समदेहालङ्घार*)

69 विकस्वर.

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः । Ku. 124.

Ex. अनन्तरत्वप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जीन्दोः किरणेभिवांकः ॥

Here, two अर्थान्तरन्यासas, in one of which the particular is corroborated by the general, and in the other, the general is corroborated by the particular, exist together independently of each other. Thus, this is nothing but अर्थान्तरन्याससंसृष्टि. (*Vide Udyota on अर्थान्तरन्यासालङ्कार.*)

70 विचित्र.

विचित्रं तद्यथाश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

नमन्ति मंतस्त्वैलोक्यादपि लद्युं समुच्चितिम् ॥ Ku 94.

नमन्ति प्रहीभवन्ति अनुद्वतस्वभावाः भवन्ति चासमुच्चितिं उच्चत्वं उत्कर्पं च। A.

The making of an effort which is inconsistent with a desired object is also Inequality. Thus, विचित्र is not distinct from विषम. (*Vide Udyota on विषमालङ्कार.*)

71 वितर्क.

संशयोत्तरमनिर्णये अहो वितर्कः । U.

Ex. अस्याः सर्गविधौ etc.

This does not deserve to be a distinct figure. For, inasmuch as a doubt must necessarily be admitted as the cause of वितर्क, it is this doubt that constitutes the figure. वितर्क, although present does not contribute to the excellence of the object under description, and does not, therefore, constitute a figure. Thus, वितर्क is included under संशेह. (*Vide Udyota on संशेहालङ्कार.*)

72 विधि.

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुविध्यलंकृतिम् ।

पञ्चमादंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ Ku. 166.

पञ्चमस्य स्वरविशेषस्य उदंचनमाविष्करणं यस्मिंस्तादशे काले वसन्ते
कोकिलः कोकिलः मनोहरः कोकिलः भवेत् । अत्र कोकिलस्यैव सतः वसन्ते
पुनर्विधानं मनोहरस्वबोधनाय । A.

This is nothing but a घटनि of गुणभूतव्यंग्य काव्य. (*Vide Udyota on व्याघातलङ्कार.*)

73 विवृतोक्ति.

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुसं कविनाविष्कृतं यदि । श्लिष्टगुसं वस्तु यथाकथं-
चित्कविनाऽस्तविष्कृतं चेद्विवृतोक्तिः । Ku. 155.

पूर्वार्थे विलासप्रार्थनारूपं गुसं वस्तु उत्तरार्थे आमंत्रणभंगिसूचितपदेन
कविनाविष्कृतम् ।

Ex. गद्याम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृसिरुपद्यते
किञ्चैवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।
इत्थामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानसेदालसाम्
आश्चिप्यन् पुलकोक्तरांचिततनुगोपीं हरिः पातु वः ॥

This also does not deserve to be a figure because it is merely a गुणभूतव्यंग्य काव्य, and besides it does not minister to the expressed sense of the verse or the flavour of the piece etc. (*Vide Udyota on व्याजोक्तयलङ्कार.*)

74 विशेषक. *Vide* उन्मीलित.

75 (a) विशेषोक्ति.

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढँ विशेषोक्तिः । Va. यथा—‘ शूतं हि
नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ’ ।

This is nothing but रूपक, inasmuch as there is here the superimposition of राज्य upon शूत; then to render this superimposition possible, the राज्य also is supposed as void of a throne. Thus, the रूपक is strengthened. Similarly, in घर्मी वपुष्मान्, etc., where additional qualities are supposed in कार्तवीर्य—the object under description, there is no other figure than रूपक. (*Vide Udyota on विशेषोक्तयलङ्कार.*)

75 (b) विशेषोक्ति.

गुणजातिकियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषोपदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ S. K.

Ex. न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पघन्वनः ।
तथापि जितमेवाभृदमुना भुवनत्रयम् ॥

'This is nothing but विभावना

76 विपादन.

इत्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विपादनम् ।
दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ Ku. 132.

इत्यमाणात् इत्यिमतार्थात् विरुद्धो विपरीतो योऽर्थमतस्य संग्राहिः ।
उद्योजयेत् स्तेहापीणं प्रदीपयेत् । निर्वाणः नष्टः । A.

'That one thing should be desired and another opposed to that desire should be obtained is also Inequality. Thus) विपादन is not distinct from विपम्. (Vide Udyota on विपमालङ्कार.)

77 व्याजनिदा.

निंदाया निंदाया व्यक्तिर्व्यजनिदति गीयते ।
विधे स निंदो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥ Ku. 72.

स शिवः । एकमेव न तु सर्वाण्यपि । अत्र हरनिदया दुःखमयप्रपञ्च-
कर्तृव्येन स्तृष्टुनिदा गम्यते । A.

The word स्तुति in व्याजस्तुति may mean simply शोधन. Thus, व्याजस्तुति occurs also when from the censure of one the censure of another is suggested. This shows that व्याजनिदा is not a distinct figure. (Vide Udyota on व्याजस्तुत्यलङ्कार.)

78 व्याघात.

अन्यैरप्रतिहतमपि कारणसुत्पादनं न कार्यस्य ।
यस्मिन्नाभिधीयेत व्याघातः स इति विज्ञेयः ॥ Ru.

Ex. यत्र सुरतप्रदीपा निष्कल्पलवतंयो महामणयः ।
माल्यस्यापि न गम्या हृतवसनूवधूविसृष्टस्य ॥

उत्पादनं उत्पादकम् । माल्यस्यापि न गम्या: माल्यप्रक्षेपेणापि न उत्पाद्याः ।
'This is but विशेषोक्ति.

79 शब्द

शुत्यादिवाक्यविन्यासाक्षिग्रयः शब्द उच्चते । सांबः शंभुः परं ब्रह्म
कैवल्योपनिषद्गतेः । A.

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

80 श्रुति.

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः । मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टो
मृत्युंजयोऽसि यत् । A

Vide Remark on अनुपलब्धिः.

81 समग्राधान्यसंकर.

द्वयोरपि अधानत्वे समग्राधान्यसंकरः । रसनस्तम्भेषु संकांतप्रस्तिविवशतैर्वृत्तः ।
शातो लंकेश्वरः साक्षादांजनेत्रेन तत्त्वतः ॥ अत्रोदात्तस्यातिक्षणेत्रेक्तेरंगत्वं
तस्याश्रोदात्तालंकाररथेति समग्राधान्यम् । A. अत्र द्वयोरलङ्घारयोः संपेक्षतया
समग्राधान्यम् ।

This is nothing but अंगांगिभावसंकर.

यिन्दृति तत्त्वादैः लक्ष्मी ऐनवंदनम् । तदादात्य करैरिद्विलेपतीव
द्विरांगनाः । अत्रोद्वेक्षयोः समग्राधान्यम् । अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यह्योपात्त-
वात् । Ku. अत्र द्वयोरलंकारयोर्निरपेक्षतया समग्राधान्यम् ।

This is nothing but संसृष्टि.

82 समाधि.

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः । S. K.

Ex. चन्द्रज्योत्सनाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरथवा

वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कथोक्षित ।

एको द्वूते प्रथमनिर्णितं केशिनं कंसमन्यः

स त्वं तत्त्वं कथय मत्तता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

This is nothing but रूपक.

83 (a) समाहित.

समाहितं ब्रजावस्य शास्तीर्थन् परामर्त्ता । मुक्तमाना स्वयं ज्ञाऽभूत्तजिता
निर्गर्जितैः । अत्रामर्षीरुद्यभावस्य शांतिः शृगाररसस्थांगम् । A.

Vide Remark on जर्जस्विन्.

83 (b) समाहित.

यत्साद्वद्यं तसंपत्तिः समाहितम् । Vā.

Ex. तन्वी मेवजलार्द्धपलुवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शूच्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्भामा ।
चिन्तामोहमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवभूय पादपतिं जातानुतापेव सा ॥

This is nothing but उत्प्रेक्षा.

83 (c) समाहित.

कारणान्तरसम्पत्तिद्वादारम्भ प्रव हि ।

यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ Vāg.

This is nothing but समाधि.

84 साम्य.

अर्थक्रियया यस्मिन्नुपमानस्यैति साम्यसुपमेयम् ।

तस्मामान्यगुणादिककारणया तद्वेत् साम्यम् ॥ Ru

Ex. अभिसर रमणं किमिर्मां दिशमैन्द्रिमाकुलं विलोकयसि ।

शशिनः करोति कार्यं सकलं मुखमेव ते मुग्धे ॥

यत्रोपमेयं उपमानस्य साम्यसुपैति, परं उपमायाभिव न केवलं साधारण-धर्मेण किं तु साधारणधर्मसूलिक्याऽर्थक्रियया तत्र साम्यालङ्कारः । उदाहरणे न केवलं शशीव कांतिमद्रदनभिति वर्णते किं तु कांतिकार्यप्रकाशरूपेणेति ।

This is प्रतीपध्वनि.

85 सूक्ष्म.

यत्रायुक्तिमद्थो गमयति शब्दो निजार्थसंबद्धम् ।

अर्थान्तरमुपपत्तिमदिति तसंजायते सूक्ष्मम् ॥ Ru.

Ex. आदौ पश्यति बुद्धिर्व्यवसायोऽकालहीनमारभते ।

धैर्यं वृद्धमहाभरसुत्साहः साध्यत्यर्थम् ॥

यत्रायुक्तिसिद्धोऽर्थः स्वसंबद्धं युक्तिमदर्थातरं गमयति तत्र सूक्ष्मालङ्कारः उदाहरणे दर्शनक्रियाकर्तुत्वेनोच्यमानाऽपि बुद्धिस्तथा न घटत-अचेतनत्वात् ॥

अतोऽयुक्तिमिद्वाऽथौ बुद्धिरूपः स्वसंबद्धार्थोतरं पुरुषरूपं युक्तिमद् दर्शनकिया-
कर्तृत्वयोग्यं गमयतीति लक्षणसंगतिः । एवं व्यवसायादिव्यपि ।^४

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति

86 संभव.

संभवः स्यादलङ्कारः प्रमाणत्वं प्रयाति यः ।

स्यान्मे कदाचिदिद्रत्वं चित्रा कर्मगतिर्यतः । A.

Vide Remark on अनुपलच्छिव.

87 संभावना.

संभावना यदीत्यं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये ।

यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिता: स्युरुणास्तव ॥ Ku. 126.

ऊहः तर्कः । यदीति । ईश्वरं प्रत्युक्तिः ॥ शेषः सहस्रसुखः । अत्र
यदीत्यादिकल्पनया ईश्वरगुणानन्तस्त्वसिद्धिः ।

This is obviously the third kind of अतिशयोक्ति (*Vide* Udyota on व्याजोक्त्यलङ्कार.)

88 (a) हेतु.

हेतोहेतुमता सार्वं वर्णनं हेतुरूप्यते । अमावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय
सुश्रुचाम् । Ku. 167.

This does not deserve to be a figure, since no striking-
ness is apprehended from it.

88 (b) हेतु.

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ।

लक्ष्मीविलासा विहुषां कराक्षा वेकटप्रभोः ॥ Ku. 168.

This is included under the first kind of अतिशयोक्ति.
Vide Udyota on अतिशयोक्त्यलङ्कार.)

A LIST OF ABBREVIATIONS USED IN THE BOOK

- A.—A commentary on the Kuvalayānanda by Āshādpara.
 A. S.—Ālankāra-sarvasvā.
 Ch.—Chandrīkā on the Kuvalayānanda by Vaidyanātha.
 Chan.—Udāharana-chandrīkā by Vaidyanātha Tatsat
 Cha.—} Vistārikā by Chakravartī.
 Chakra.—} Chakravartī.
 Dan.—Kāvyādarśa by Daṇḍin.
 D. V.—Darpaṇa-vivitī, a commentary on Sāhitya-darpana.
 K. P.—} Kavya-prakāśa, m. m. Vāmanāchārya's first edition.
 Vām.—} Vāmanāchārya's first edition.
 Ku.—} Kuvalayānanda by Appaya Dikṣita.
 Kuv.—} Kuvalayānanda by Appaya Dikṣita.
 Kam.—Kamalākarī by Kamalākara.
 Na.—A gloss on the Kāvyālankāra by Namisādhu.
 Nid.—Nidarsana by Ānanda kavi P.—Pratāpā-udra.
 Pr.—Prabhā a commentary on the Kāvya-pradīpa by Vaidya-
 nātha Tatsat
 Rat.—Ratnākara. Ru.—Kāvyālankāra by Rudraṭa.
 R. G.—Rasa-gangādhara by Jagannātha.
 San.—Saṅketa by Māṇikya-chandra.
 S. D.—Sāhitya-darpāpa by Viśvanātha.
 Sār.—Sārabodhini by Śilvatsa-lāñchana.
 S. T.—Bāla-cittānurāñjani by Sarasvatī-tīrtha.
 Sud. — } Sudhā-sāgara by Bhīmasena.
 Sudh.—} Sudhā-sāgara by Bhīmasena.
 S. K.—Sarasvatī Kauṭhābharaṇa.
 Vā.—Vāmana-Sūtra-Vṛtti. Vāg.—Vāg-bhaṭṭālankāra.

संकेतचिह्नानि

उ०—उद्योतः ।	भा० का० ल०—भामहकाव्यालंकारः ।
कर्पू० म०—कर्पूरमंजरी ।	सृ०—सृच्छकटिकम् ।
का० द०—काव्यादर्शः ।	र० ग०—रसगंगाधरः ।
कु० स०—कुमारसंभवः ।	र०—रघुवंशम् ।
च०—उदाहरणचंद्रिका ।	र०—रुद्रालंकारः ।
झ०—वामनाचार्य झलकीकर ।	ल०—ध्वन्यालोकलोचनम् ।
ध०—ध्वन्यालोकः (निर्णयसागर) ।	वा० का० ल०—वामन-काव्यालंकार-
न० सा०—नवसाहस्राङ्कचरितम् ।	सूत्राणि ।
ग्र० प्रदीपः ।	सं०—संकेतः ।
का० च०—बालचरितम् (भास) ।	ह० विं०—हरविजयम् ।

